

PÁSZTOR ÁRPÁD
TOLSZTOJ TRAGÉDIÁJA

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI
RÉSZV.-TÁRSULAT KIADÁSA

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-152-2 (online)
MEK-17331

TARTALOM

ELŐSZÓ.
MAKOVICKY DUSÁN.
ÉJSZAKA JASZNAJA POLJANÁBAN.
CSERTKOV.
MIÉRT MENT EL?
A NAPLÓK ÉS A VÉGRENDELETEK.
ZSÓFIA ANDREJEVNA VÉDELME.
AZ UTOLSÓ TAVASZ.
AZ UTOLSÓ REGÉNYTÉMA.
SZOMORÚ JÚLIUS.
AUGUSZTUS FELJEGYZÉSEK NÉLKÜL.
EGY AUGUSZTUSI DÉLUTÁNOM TOLSZTOJNÁL.
LEVÉL MAKOVICKY PÉTERNEK.
SZEPTEMBER.
AZ UTOLSÓ HÁZASSÁGI ÉVFORDULÓ.
A TRAGIKUS OKTÓBER.
TOLSZTOJ DOSZTOJEVSZKYRŐL.
RÉSZLET EGY LEVÉLBŐL.
AZ UTOLSÓ KÉT NAP OTTHON.
TOLSZTOJ NAPLÓJÁBÓL.
TOLSZTOJ BÚCSÚLEVELE.
JASZNAJA POLJANÁTÓL SOMORDINÓIG.
LEV NIKOLAJEVICS ALEXANDRA LVOVNÁNAK
AZ ASZTAPOVÓI HALOTTAS SZOBÁIG.
NEHÁNY TÁVIRAT.
AZ ERINNISZEK SZAVA.
MÁRIA NIKOLAJEVNA ZSÓFIA ANDREJEVNÁNAK.
A REGÉNY VÉGE.

*BÁTYÁMNAK
PIKLER GYULÁNAK
AJÁNLOM*

ELŐSZÓ.

A munka kész, leteszem a tollat.

Az íróasztalon előttem teleírott fehér papírhalom, a lapokon sűrű fekete betűsorok... Mérlegelve, elfogultan nézem a nyomdába induló kézirat tömeget...

Vajjon sikerült-e megoldanom, amire vállalkoztam? Kibogoztam-e a misztériumot, amelyet az orosz azzal a szóval fejez ki: »Uchod«, = »Titkos eltávozás«, amin Nagy-Oroszországban mindenki Lev Nikolajevics Tolsztojt eltávozását érti. Hogy ment el Jasnaja Poljanából a halálba...

Tolsztojt 83-ik életévében határozta el magát a döntő lépésre, de az »Uchod« gondolata már évtizedek óta foglalkoztatja, s 1910-ben csak éppen betelt a mérleg.

Mik voltak végső elhatározásának gyökerei, indító okai, - azt keresi, és igyekszik kicsomózni ez a könyv.

A kutató lámpa néha túlélesen világít, túlközelről mutatja az óriást és túlságosan részletezi szerencsétlen családi életét.

Nem ez volt a cél.

De elkerülni ezt még sem lehetett, mert aki Tolsztojhoz akar nyúlni, annak első kötelessége, hogy az igazságot kutassa.

Az embert!

Mert csak ezen az úton érhetjük el a tolsztoji mű teljes megértését. A viaskodó, vergődő, mindenkit szerető, önkínzó, kételkedő, gyenge és mégis magába szerelmes, lemondó, de elkényeztetett életű Tolsztojt csak így ismerhetjük meg.

Művész volt minden ízében, művészete fölemelkedett az isteni hitvallásig és egybeolvadt vele. Ezért lett művész, prédikátor és agitátor egy személyben.

Életében sokszor megalkudott, művészetében soha.

És ez lett tragikum, de egyúttal fejlődésének boltozatos magassága is. A gyenge ember harcát a tökéletesedésért senki úgy nem fejezte még ki, mint Tolsztojt.

Ezért volt örökké boldogtalan.

Ezért volt örökké boldog.

És végső felzaklatottságában otthagya otthonát.

Ennek a halhatatlan küzdelemnek adatait - nagyrészt eddig fel nem dolgozott forrásokból - hordja össze ez a könyv, - és igyekszik magyarázatát adni.

Sokan, sok országban fognak még hozzászólni a kérdéshez.

Én csak megkezdtem a Tolsztoj-tragédia motívumainak egybefoglalását s úgy érzem, minél jobban elmerültem munkámban, annál közelebb férkőztem az *ember* Tolsztojhoz...

És ennél nagyobb szabású, izgalmasabb és bonyolultabb ismeretségem még nem volt.

Hogy meg tudtam-e értetni mindazt, amit megértettem belőle?... Ez a kérdés.

Szántsándékkal kerültem minden *irodalmi* vonatkozást... És mégsem egyéb e könyv, mint Tolsztojt folytonos irodalmi magyarázata.

Aminthogy Lev Nikolajevics minden munkája is csak életének szakadatlan magyarázata.

Aki életéhez nyúl, az irodalmi működését érinti.

És életének hatalmas problémái lesznek halhatatlan irodalmi alkotásai.

Megrendülve állunk ez élet és alkotásai előtt.

De mert mégis ember volt, alázatosan bár, de hozzá merünk nyúlni.

Kötelességemnek tartom, hogy itt fejezzem ki mély köszönetemet *Makovicky Péter* úrnak, dr. *Makovicky Dusán* bátyjának, és dr. *Makovicky Dusán* pozsonyi orvosnak, dr. *Makovicky Dusán* hasonló nevű unokaöccsének, amért vállalkozásomban a legmesszebbmenő jósággal és önzetlenséggel támogattak. Rendelkezésemre bocsátották a tulajdonukban lévő nagyértékű és eddig feldolgozatlan anyagot, az orosz, tót és cseh szöveg fordításában maguk segítettek és megértő odaadásukkal soha le nem róható hálámat érdemelték ki.

Munkám megírásánál a következő könyveket használtam:

Tolstoi: Das Licht, das im Dunkel leuchtet. (Nachlass, - Berlin, I. Ladyschnikov.)

The autobiography of Countess Sophie Tolstoi. (Leonard & Virginie Woolf, Richmond.)

Ilja Tolstoi: My reminiscences. (New York.)

Mereschkowski: Tolstoi und Dostojewsky. (Leipzig, Schulze & Co.)

Bulgakov: Leo Tolstoi posledni rok svélo života. (B. Koči, Praga.)

D. P. Makovicky: Jasnopolyanské Zapisky. (B. Koči, Praga.)

Tolstoi: Tagebuch. (1895-99.) (1900-903) (Eugen Diderichs, Jena.)

Tolstoi: Meine Beichte. (Diderichs, Jena, 1921.)

Romain Rolland: Tolsztoj élete. (Budapest, Kultúra.)

Romain Rolland: Mahatma Gandhi. (München, Rotapfel Verlag.)

Tolsztoj levelei. (Budapest, Documenta Humana, Fővárosi könyvkiadó.)

Tolsztoj Denkwürdigkeiten. (Wien, Wiener Graphischen Werkstätte.)

Dostojewski Briefe. (München, R. Piper.)

Dostojewski geschildert von seiner Tochter. (München, Ernst Reinhardt.)

Ambrus Zoltán: Tolsztoj és kritikusai. (Nyugat, 1911.)

A dátumok mind orosz naptár szerint értendők.

MAKOVICKY DUSÁN.

Vele kell kezdenem, és vele fogom végezni ezt a könyvet...

Az ő alakja lebeg minden fejezetének háttérében, az ő feljegyzései szólalnak meg csaknem minden lapján és a végzetes október 28-ától, amikor Lev Nikolajevics Tolsztoj örökre elhagyja Jasznaja Poljanát, egészen Optina monostorig, Makovicky Dusán naplója mutatja egyedül az utat.

Az öreg Lev Nikolajevicsnek jasznaja-poljanai »magányában« egész udvara volt.

Mint Penelope körül a kérők, mint a nagy római polgárok körül a kliensek, úgy csoportosultak körülötte a tolsztojánusok. Ki önzetlenül, ki érdekből, ki kíváncsiságból, ki szeretetből, ki pedig abból az ösztönből kiindulva, hogy jelen legyen a nagy eseménynél, amelynek nem-sokára Jasznaja Poljanában le kell peregnie.

Mert a Tolsztoj-ház közeli barátai és a családtagok már hónapok óta tudták, hogy a világ egyik legnevezetesebb vértelen drámája fog itt lejátszódni, s akinek ezt látnia adatik, késő öregségében is erkölcsi és anyagi tőkét kovácsolhat belőle.

Egy különös harc és tülekedés kavarg 1910-ben a Tolsztoj-házban, a hóval lepett hegyóriás alján apró emberek viaskodnak, szellemi és anyagi érdekek ütköznek össze, fúrják, ráncigálják, tiporják a hegyet, kimozdítják helyéből, és amikor összeomlik, a viaskodás még akkor sem ér véget, hogy kimondhassák a hívságos, gyenge utolsó szót:

- Nekem volt igazam.

Ebben a tülekedésben, harcban és szomorú perpatvarban igazán önzetlen és életét feláldozó ember volt Makovicky Dusán.

Néki azonkívül, hogy hat évig Lev Nikolajevics közelében lehetett, hogy az orvosa volt, semmi anyagi haszna sem maradt Jasznaja Poljanából.

Alázatosan jött oda, és alázatosan a halálba távozott onnan.

A tolsztoji szellemért, a Mesterért áldozta fel életét, és ez néki a megdicsőülés, a boldogság volt.

A tanítványok szomorú boldogsága az övé, akik felett örökké ott lebeg a Mester mártírszelleme.

1921 március 12-én Rózsahegyen, Csehszlovákiában, Makovicky Péter gyáros családja ebédhez ült. Már behozták a levest, fel is tálalták, de az asztalnál az egyik hely üresen maradt.

- Hol van Dusán? - kérdezte Péter, a családfő, Dusán bátyja.

- Bizonyosan a kertben sétál! - felelte rá a ház asszonya, - és másról kezdtek beszélni. Fel se tűnt, belenyugodtak, hogy az 55 éves Dusán nem jött még be, hiszen olyan furcsa, álmodozó ember, mindig a maga különös útjait járja... Lehet, hogy most sétál, vagy ír, majd előkerül.

De Dusán csak nem jött.

Már behozták a húst és Dusán csak nem jött...

- Hol van?... Hol lehet?... Talán a szomszédba ment, talán elbarangolt?... Jó lesz utánanézni...

- A Dusán urat tetszik keresni? - szólt közbe a cseléd, aki felszolgált. - Ebéd előtt láttam, amint felment a padlásra.

- A padlásra?... csodálkoztak... Talán régi könyvek között keresgél... Menj fel, nézd meg, mit csinál?...

És a tót lány felment a padlásra és egy perc múlva sápadtan, magából kikelve rohant vissza... A térde megrogyott, a hangja elcsuklott.

- Jézus!... Jézus!... Nagy szerencsétlenség történt...

- Mi?... Mi történt? - ugráltak fel az asztaltól.

- Dusán úr felakasztotta magát!...

És az ebédnek egyszerre vége lett...

Makovicky Dusán, Lev Nikolajevics Tolsztoj háziorvosa és bizalmasa élete utolsó hat évében, egyetlen társa, aki végzetes útjára elkísérte, 1921 március 12-én Rózsahegyén így vetett véget életének.

És ezzel megtagadta Tolsztojt is.

Mert egy tolsztojánusnak lehet szenvedni, lehet szembeszállani a zsarnok hatalommal, lehet duhoborcnak menni Kanadába, le lehet mondani minden földi örömről és dicsőségről, de öngyilkosnak lennie nem szabad.

Igy fellázadni az élet ellen annyi, mint fellázadni Isten ellen... És egy tolsztojánus nem lázadhat fel Isten ellen.

Makovicky Dusán mégis ezt cselekedte.

Hogy miért?... Hogy mik voltak erre az indító okai, azzal a sápadt, kevésbeszédű ember adós maradt.

De ha ő szóval, vagy írásban adós is maradt a felelettel, az élete véres, fájdalmas és megrázó vallomás.

Tolsztoj volt a mágnes, amely magához vonzotta, annyira a világjavító öreghez hasonult, hogy gondolatai szinte nem a maga, hanem Tolsztoj gondolatai voltak, cselekedeteit az vezette, hogy mit tenne Tolsztoj az ő helyében? Élete főművének azt tekintette, hogy Tolsztoj vele és másokkal folytatott beszélgetéseit feljegyezze, soha önálló művet nem alkotott, árnyéka, szolgálja, szönyege volt Tolsztojnak, hogy kövesse, szolgálja, eléje terüljön s Tolsztoj halála után meghalt számára a világ is, elveszítette tartalmát, jelentőségét...

Orvos volt... Családja erős pánszláv érzelmű, harcos mozgatója a tót autonomista szellemnek, de Dusán célszerűségi okokból Sopronban, Nagykőrösön jár gimnáziumba, hogy jól megtanuljon magyarul, egyetemi éveit Prágában, Berlinben, Innsbruckban végzi, még a gimnáziumban megismerkedik Tolsztoj műveivel, levelet ír Jasznaja Poljanába, feleletet kap Tolsztojtól, barátja lesz Skarvan, a felvidéki katoniorvos, aki az 1890-es években megtagadja a katonai engedelmességet, nem vesz fegyvert a kezébe s ezért az osztrák kormány megfosztja innsbrucki orvosi oklevelétől... (Ma liptóvági orvos.) Skarvan Tolsztoj védelme alá helyezi magát. Jasznaja Poljanából buzdító és bátorító levelet kap... Lefordítja Tolsztoj könyveit tóra, s Makovicky Dusán, a jómódú fiú, kiadja a könyveket... Liptóban, Prágában, Berlinben egész Tolsztoj-szekta alakul. Makovicky orvosi szigorlatán megtagadja egy béka viviszekcióját, vegetáriánus lesz. 1894 őszén kimegy Jasznaja Poljanába, hogy a nagy Esményt fölkeresse s Tolsztoj 1896-ban így ír Skarvannak:

- Mit csinál a kedves Dusán Petrovics?... Mi mind emlékszünk rá és szeretjük...

1897-ben kétszer utazik ki Jasznaja Poljanába s november 28-án Tolsztojt ezt írja róla naplójába:

- Ma reggel megérkezett Makovicky. Kedves, alázatos, tiszta ember. Sok öröndetes dolgot mesélt el barátainkról...

Négy nap múlva ezt olvashatjuk Tolsztoj naplójában:

- Az utóbbi napokban legfőbb örömöm Dusán volt. Még jobban megszerettem. Az ő tót nyelvű kiadványaival egy kis kört alakított csupa jó emberből, akik istenes munkát végeznek.

1901-ben a Krimben van együtt Tolsztojjal... Jézus és a tanítványok között lehet csak ilyen a viszony. Áhítatos alázattal hajlik meg a mester előtt és minden érzése, minden gondolata csak az, hogy megközelítse a tolsztoji ideált...

És mi ez az ideál?

Érzésben, igénylésben, törekvésben egyenlőnek lenni a legkisebbel, jobbnak lenni a legjobbnál és felolvadni az evangéliumi szeretet balszámbájában...

Teljesen megtagadni mindent önmagában, ami nem ez! És ez az ideál szent mártírokat és öngyilkosokat nevel.

A Mester mártírszent, a Tanítvány öngyilkos lett.

1904-ben kitör az orosz-japán háború, Zsófia Andrejevna, Tolsztoj felesége, levelet ír Dusánnak, hogy egypár hétre utazzék Jasznaja Poljanába, Lev Nikolajevics házi orvosának, D. W. Nikitinnek a helyettesítésére, akit behívtak... Akkor is azt hitték, hogy a háború néhány hét múlva véget ér... Oroszország összezúzza Japánt...

Makovicky Dusán december 8-án érkezik Jasznaja Poljanába...

Zsófia Andrejevna nem sejtí, hogy az aszkétaarcú, sápadt, szőke emberke a végzetet hozza, amely hat év múlva az asztapovói halálos ágyhoz kíséri Tolsztoj Leót...

És Makovicky 1921-ig maradt a Tolsztoj-házban!...

Végigélte Tolsztoj és Oroszország tragédiáját, és testben-lélekben összetörve, megrabolva minden ideáljától, mint egy iránytűt, melyet megfosztottak mágneses erejétől, lengett erőtlennül, tétován... Annyi ereje maradt csak, hogy visszavánszorogjon szülőföldjére és felakassza magát.

De 1904-ben Jasznaja Poljanában még boldog volt...

És boldog volt 1910-ig! Reggel korán kelt, nyolc órakor már a falusi rendelőben kezelte a betegeket, a közeli falvak, nagybirtokok betegei mind Dusán Petrovicshoz özönlöttek, a ház előtt szánkók, szekerek várták, hogy délután felkeresse azokat, akik nem tudnak talpraállani... Pénzt senkitől se fogadott el, vissza senkit se utasított s este következett minden gyönyörűség gyönyörűsége: együtt volt Tolsztojjal... Zsebébe apró, kemény papírdarabokat rejtett s úgy, hogy Tolsztoj ne vegye észre, kezét ki se véve zsebéből, apró ceruzával feljegyezte Tolsztoj kijelentéseit. S mikor a Mester aludni tért, Dusán Petrovics néha éjjeli két-három óráig virrasztva, írta le összefüggő alakba a - zapiskiket!¹

Ez volt az élete.

¹ Feljegyzések.

És amikor 1910-ben találkoztam vele Jasznaja Poljanában, ragyogó arccal mondta:

- Lehet-e nagyobb boldogság, mint Tolsztoj közelében élni!

Tanuja, részvevő tanuja, osztályosa volt a Tolsztoj-ház minden életmegnyilvánulásának. Láttam, hogy mélyül, szélesedik az örvény Tolsztoj és felesége között, hogy szociális, etikai és anyagi bajok mint mérgezik meg a Tolsztoj-család életét és keserítik el Lev Nikolajevics utolsó éveit.

- Megszabadulni, csak megszabadulni innen! - kiált fel Tolsztojjal együtt, s 1910 novemberben útrakelnek.

Ketten!

Levelezése, amit ekkor Péter bátyjával folytat, feljegyzései, melyeket a pétervári Tolsztoj-múzeum most rendez sajtó alá, mélyen belevilágítanak a jasznaja-poljanai ház szomorú levegőjébe.

Makovicky Dusán levelein, feljegyzésein át felépíthetjük a nagy tragédiát és eddig fel nem tárt szövegekből nézhetjük az eseményeket.

Következik a háború... Makovicky Dusán Bulgakovnak, Tolsztoj magántitkárának kezdeményezésére aláír egy felhívást, amely a katonához szól, hogy hagyják ott a háborút. Tíz hónapig Moszkvában börtönben sinylődik. És a börtön hónapjai mutatják meg, hogy Dusán Petrovics hű fia a Tolsztoj-vallásnak. A fogház jó szelleme, aki nem ismer félelmet, emelt fővel és bátran lép a rettegett fogházigazgató elé és követeli, hogy a legelemibb egészségügyi berendezéseket foganosítsák, mert így a foglyok elrothadnak.

A félelmes tábornok Dusán tiszta, kék szemébe néz és engedelmeskedik neki.

A pör véget ér, Dusánt felmentik, visszamehet Jasznaja Poljanába, de Oroszországot nem hagyhatja el, hiszen magyar állampolgár...

Következnek a forradalmak, a bolsevizmus. A Tolsztoj-házban nincs mit enni, 4-5 hónapon keresztül csak zabliszten élnek, nincs cukor, nincs só, nincs zsír, csak néha kapnak a parasztoktól egy kis vajot, néhány tojást... És Dusán megy a betegek közé, felkeresi a kolerásokat, a kiütéses tifuszbetegeket.

Maga is megkapja a kiütéses tifuszt.

Senki sem marad vele, csak műtőnője, a parasztleány: Materna Konstantinovna Orjechova és Tolsztoj kedvenc leánya: Lvovna Alexandra. Dusán tíz hónapig fekszik... A sok fekvéstől felsebesedik, a sebek a csontig nyílnak, viszketnek és égetnek, mint a gyehennatűz, Dusán Petrovics félrebeszél, az örültek házába akarják vinni az »elvtársak«, de Materna és Lvovna Alexandra nem engedik...

Nagynehezen felépül és feleségül veszi az ápoló parasztleányt.

Ötvenháromeves korában!... Igy róttá le háláját. De ezzel is megtagadta a tolsztoji elveket! Az élet megőrli a teóriákat.

Tolsztoj a házasság intézményéről a Kreutzer szonátában mond ítéletet. A házasságot szükséges rossznak tartja, az érzéki gerjedelmek levezetésének, amely megóv szabados kicsapongásoktól, de szerinte igazán szabad és boldog ember csak az, aki megszabadította magát az érzékiség bűnétől és legyőzte a szenvedélyeket.

Önmegtartóztatás és szűziesség!

Ő maga, a Mester, már nem élhette ezt az életet, mert a bűnt követő lelki szenvedéseken keresztül jutott csak el a tisztasághoz, olyan korban, amikor már csak lelkileg szenvedett az *elkövetett* bűnökért, de a tanítványok még fiatalok voltak, testi lemondással is áldozhattak a tolsztoji felfogásnak.

Makovicky Dusán szüzi életet élt!

De nem volt már szüz...

És hogy megérthessük élete tragédiájának minden vonatkozását, ki kell térnünk ezekre a részletekre is. Mintha orosz regény fejezete volna ez is.

Dusán Petrovics egészen korán, még gimnázista korában lesz Tolsztoj-rajongó követője s szüzen kerül az egyetemre. Egy vizsga után mulatni mennek s a mulatság vége az, hogy akarata ellenére nyilvános házba cipelik.

A fizikai szerelem megismerése rettenetes megismeréssel sújtja. Először érintkezik nővel, - és szifilist kap. Megátkozza a percet is, amelyben engedett a csábításnak. Hosszú, türelmes gyógykezelés után egészséges lesz...

Nőre tíz évig nem néz, akkor heves szerelemre gyullad egy férjes asszony iránt... Néhány hetes viszonyuk lesz... Amilyen hirtelen támad, olyan hirtelen elenyészik...

Megismerte a bűnt, következzen a megtisztulás.

Jasznaja Poljanában az aszkéták életét éli.

De Materna Konstantinovna Orjehova hűséges ápolását, önfeláldozó emberszeretetét meg kell hálálnia!... És szüksége is van rá, hogy valaki Szovjet Oroszország kétségbeejtő nyomorában, szegénységében ápolja a lábadozót, hogy gondoskodják róla...

És feleségül veszi!

De a parasztlány nem elégszik meg a teoretikus szerelemmel, az ő fajtája esküvő után egy ágyba költözik a férjével s Dusán Petrovicsnak erőszakot kell tenni magán, hogy meg ne sértse a hűséges, a jó Maternát.

Ez pedig a tolsztoji dogma szerint bűn.

Igy lesz Dusán Petrovics bűnös és nyomorult ember!

Milyen paradoxon! Az *élet* nem engedi azt, hogy úgy éljünk, ahogy akarjuk... Hol van hát a megoldás?...

És 1921-ben elindul hazafelé. Egy német hadifogoly pék viszi át a határon. Rózsahegy már nem Magyarország többé, hanem Szlovénia.

Makovicky reumásan, betegen ér haza. Fizikuma teljesen tönkrement.

Nem leli a helyét. Főképpen az aggasztja, hogy írásai, feljegyzései kinn maradtak. Erről 1921 március 2-án így ír bátyjának Pöstyénből:

Ha a kosár a jegyzetekkel, könyvekkel és orvosi eszközökkel megjönne, igen örülnék néki. Hanem mi vár azokra a holmikra, amelyeket J. P.-ban hagytam? L. N.-re vonatkozó feljegyzéseimnek 1906-7 júniusáig szóló átnézett évfolyama, s a többi évfolyam másolata? Mi történik ezekkel, ha igaz a hír, amit az ujságok írnak, hogy ott most annyi idegen népbiztos lakik... Hanyag ember vagyok s nem tartom rendben azt sem, ami most velem van... Ezt az egyetlen példányt a moszkvai Tolsztoj-múzeumba kellett volna elhelyeznem. És most

elvesztettem - talán nem örökre... És a Novoje Vremja szerkesztőségében maradt a 905-ös évfolyam egyetlen átnézett példánya is.

Ami körül egész életem forgott, amire a legnagyobb súlyt helyeztem, a Tolsztoj-jegyzetek, - íme, mi lett a sorsuk! Gondoltam, hogy a Tolsztojról szóló napló fenmarad utánam... Teljes szellemi és testi erőm megfeszítésével írtam, egész nap figyeltem a beszélgetésekre, s minden éjjel 2-3-4 óráig dolgoztam...

És míg a feljegyzésekre várt, belátta, hogy többé nem erre a világra való... Mit csináljon itt?... Orvosi prakszist folytatni nem volt kedve és teljesen megrendítette az a tény, hogy felesége várandós lett... Mi lett a tolsztoji életcélokból?... Munkátlanul, tétlenül nem akart családja kitarthatja lenni, - a tolsztoji álmovilág összedőlt... és míg látszólag állások után nézett, belül elkészült a halálra... - Hogy legyek orvos? - kiáltott fel - hiszen nincs már gyakorlatom, az új kutatásokat nem ismerem...

És mért legyen, orvos?... Egy ilyen társadalomban, amely bűnökön épült és bűnökért van... Egy szlovenszkói állami kórházba pályázik orvosi állásra. A cseh kormány nem nevezi ki, - mert azokat kell kinevezni, akik küzdöttek Szlovenszkoért...

- Hogyan?... - kiált fel Makovicky Dusán. - Egy olyan országban legyek orvos, amelyik nem orvosokat, de háborús hősokeket akar a kórházakban?... Hát ezért éltem Tolsztoj mellett, ezért a világért sóvárogtam?...

Nem tudja, hogy mit tegyen... Ingadozik, tétován kapkod az élet lehetősége után... Március 11-én Turócszentmártonban leköti magát, hogy odamegy orvosnak, 12-én sápadtan áll a bátyja elé:

- Mit tettem?... A szavamat adtam és nem tarthatom meg!... Nem mehetek orvosnak!

Bátyja vigasztalta, nem baj, majd elrendezik a dolgot! és örvendve mesélte, hogy végre megjött a kosár a kéziratokkal...

Dusán legyintett a kezével... Ment és felakasztotta magát...

Tolsztojtért élt. Tolsztojtért halt meg, de voltaképpen Dosztojevszki hős volt... Szlovák szlávnak született, de Dosztojevszki oroszai életét élte és halálát halta...

És a kosarában talált naplókból, följegyzésekből támadt ez a könyv.

ÉJSZAKA JASZNAJA POLJANÁBAN.

1910! Júliusi éjszaka.

Alszik Jasznaja Poljanában az évszázados, fehér Tolsztoj-ház. A messzi égen köröskörül fényes csillagok, magasan áll a hold, a koranyár hűvös fényében csillog a szomszédos, ritkás nyírfaerdő, ezüstfésű fésüli a földeken a már derékig ágaskodó vetést, a Koszlovka felé vezető országút olyan, mint egy gyémántkődporos folyó, kis dombok fénylenek a földek között, sűg a Stara Zakas kilenc tölgyfája, cirpeg a tücsök... Boldog, csendes nyári éj... Alszik a Tolsztoj-ház.

De vajjon alszik-e?

A természet holdfényes, ártatlanságot csurgató csendje azt jelenti-e, hogy csend és boldogság lakik a Tolsztoj-házban is?...

Menjünk csak szobáról szobára.

Az emeleten, egyszerű vaságyán nehéz gondok között hever a nyolcvankétéves Lev Nikolajevics. Már egy óra elműlt és nem jön álom szemére. A gondolatok nyugtalan őrléssel kavarnak fejében.

Mit kell cselekednie? Mi volna a leghelyesebb?

Ma levelet kapott egy ismeretlen embertől, hogy mért hazudik? Mért prédikálja a szegénységet, az alázatosságot, az önfeláldozó szeretetet, ha ő maga grófi kastélyban él, asztalánál libériás inas szolgál fel s házában vendégek dőzsölnek. Vegyen kezébe vándorbotot és hagyja el a hazugságok házát.

- Igen, igen!... Igy kellene tennem!... De mért nem megyek?... Hát mért nem megyek?... őrlődnek agyában a gondolatok. - Nem múlik el nap, hogy ne gondoljak erre. Vándorbotot kellene a kezembe vennem és szó, búcsú nélkül kilopóznom a házból, elvándorolni egy idegen kis faluba... Talán a paraszt Novikovhoz... s ott kellene élni... semmit se dolgozni, nem írni többé... csak szeretni kellene minden embert... rőzsehordással, amint ilyen öreg emberhez illik, tengetni az életemet, beszélgetni a néppel... beleolvadni a végtelen nagy embertengerbe és meghalni... De mi történik itt mögöttem, mit hagyok itt?... Mekkora boldogtalanságot és harcot... És ha Zsófia Andrejevna valóban eszelős?... Ha nem tettei magát, mint ahogy azt Csertkov és Dusán Petrovics mondja?... Elhagyhatom-e akkor negyvennyolc évi házasság után?... Mert mégis csak együtt voltunk fiatalok, együtt öregedtünk meg, tizenhárom gyermeket hozott nekem világra és meg kell bocsátanom, hogy gyenge és nem ért meg engem... Ha csakugyan eszelős?... Milyen érdekes regénytéma!... Kellene még írnom egy regényt, mielőtt meghalok. S lehet-e érdekesebb téma? Egy ember vonzódása, emlékeinek szerelme ahoz a nőhöz, aki valaha mindene volt... Milyen mély pszichológiai képet lehetne festeni... Novikovnál ezt cselekedném... De hiszen azt gondoltam az imént, hogy többé nem fogok írni... Annak az ismeretlen embernek, aki a levelet írta nekem, igaza van... Csupa ellentmondás az életem... Mi jót cselekedtem, amíg nyolcvankét évig itt éltem a világon... Kerestem az igazságot és kerestem magamat az isteni igazságért?... Megtaláltam-e magam?... Nem gyötörnek-e tüskés kétségek, tudom-e, hogy mit kell cselekednem?... És ha meghalok, mi lesz a naplóimmal... Tizenkilenc éves korom óta írom... Minden gyónásom, vallomásom és vezeklésem ez a napló... Rettenetes, hogy Zsófia Andrejevna, hogy kínoz ezekért a naplókért... Hogy adjam neki át... Persze!... Pénzzé akarja tenni, eladni, hogy fiaim tovább folytathassák üres és bűnös életüket... Csertkovnál jó helyen vannak a naplók... És ha valakinek oda is fogom adni... az csak Alexandra lesz ő az én igazi lányom... legközelebb van hozzám...

nemcsak a testemből nemzettem, de a lelkemből is... Hogy kínozza őt is az anyja... Mit vinnék magammal, ha örökre elhagynám Jasznaja Poljanát? Csak az Evangéliumot és a könyvet: Minden napra!... Mert el kell mennem, így nem élhetek tovább... Körülöttem csupa hazugság... Már nem merek a parasztok szemébe nézni... Amikor ma este sakkoztunk, Goldenweiser elmesélte, hogy Zsófia Andrejevna tegnap, míg Dusánnal lovagoltam, az írásaim közt végrendelet után kutatott... Vaszilij, a lakáj mesélte neki... Rettenetes!... Az emberek tudják a házban, hogy már számítanak a halálomra... Már arra gondolnak, hogy ki mit fog örökölni... A földet, a házat, már rája irattam... most a naplóm, a munkáimat akarja... Nem! Ezt nem adom neki... Holnap elmegyek Csertkovhoz, majd beszélek vele... Valamit tennem kell... Így ez nem maradhat... Mégis beszélnem kell az orvosokkal... Ha Zsófia Andrejevna igazán beteg, vele kell maradnom... Ezért nem mehetek még el... Még várok, amíg csak egész elviselhetetlen nem lesz, mint ahogy fizikailag lehetetlen, hogy köhögjek, ha már nem tudok lélekzeni... Már nagyon közel vagyok ehez az állapothoz!... Elmegyek... igen, el kell hagynom ezt a hazugságot... Az én állapotomban a legjobb semmit se tenni... Abbahagyni minden tervezgetést és minden kérdésre hallgatással felelni... Ezzel a hallgatással felelek üldözőimnek, ellenségeimnek, de még barátaimnak is...

És lehúnyta fáradt szemét... El akart aludni... Nem tudott... Felült az ágyban és mereven figyelt az ajtóra, amely dolgozószobájára nyílt... Mintha lépéseket hallott volna odalenn... A szíve hevesebben vert... Az ajtóhoz ment... a falhoz tapasztotta fülét... Nem hallott semmit... Lassan lenyomta a kilincset... Benyitott... Csend, - a holdvilág hangos ezüstje öntötte el a szobát...

Lev Nikolajevics szeme megtelt könnyel:

- Rettenetes... rettenetes, hogy milyen nyomorult vagyok!... Leskelődöm! Gonosz vagyok, mert másban feltételezem a rosszat. És bizonyára minden feltevésem ilyen helytelen... Zsófia Andrejevna jobb, mint én... Maradnom kell!...

Ágyára dült, nyolcvankét éves testére húzta a takarót s olyan gyengének, tehetetlennek érezte magát, mint egészen kicsi korában... És eszébe jutott az ima, amelyet a múlt év júliusában kis unokájának, Szonocskának írt... És szemét lehúnyva mormolni kezdte:

»Isten minden embernek megparancsolta, hogy egyet cselekedjék: Szeresse a másik embert!... Ezt kell megtanulni.

Ezt úgy tanulhatom meg, hogy senkiről, akárki is legyen az, nem gondolok rosszat, hogy senkiről nem beszélek rosszat, hogy senkinek sem teszem azt, amit magamnak nem kívánok... Aki így cselekszik, az különbség nélkül szeret minden embert és megismeri a legnagyobb örömet a földön, - a szeretet örömét.

Igyekezni fogok minden erőmből, hogy így éljek.«

A nyolcvankét éves nagy gyerek, a világ bölcse így imádkozott és feküdt vergődő szívvel...

Hát felesége, a hatvanhat éves Zsófia Andrejevna?... Ágyában fekvé mikre gondolt ő?

- Meghal... nemsokára meghal!... Ájulási rohamai mind gyakoriabbak s ilyenkor az agya elborul... A multkor is, egy ilyen roham után, amikor a nagyszobában megpillantotta testvérbátyjának, Andrejnek a gyerekeit, csodálkozva kérdezte: »Kik ezek a gyerekek, hova valók?...« Vagy ki hinné el, hogy egyik menyét megpillantva, így szólt: »Ne haragudj, tudom, hogy nagyon szeretlek, hanem, hogy ki vagy, elfelejtettem...« Vagy nem volt rettenetes, amikor nemrég bejött a szobába és ötven éve halott Mityenko bátyja után kérdezősködött: »És

hol van Mityenko?...² Igen, ez az ember már roncs... Ezek már a másvilág jelei... Gyenge és ügyefogyott... Ez a Csertkov, Goldenweiser, Bulgakov, Makovicky azt teszi velem, amit akar... Meg kell mentenem, amit még megmenthetek... Mi hasznom van belőle, hogy a világ legnagyobb írója, ha munkáinak szerzői joga nem az enyém... El akarják rabolni tőlem, gyermekeimtől, *hogy mindenkié legyen...* És a naplói... Az utolsó tíz év naplói... Hiszen magukban is óriási vagyont érnek... És legnagyobb ellenségemnél, Csertkovnál vannak... Vagy az is lehet, hogy elküldte Angliába... és akkor nem kaphatom meg... Lev Nikolajevics meghal és a napló nincs a kezében... ezek a gazemberek ráveszik, új végrendeletet íratnak velem... Elrabolják a szerzői jogot... És ha meghal, hogy tartom el azt a harmincnegyet embert, aki fiastul, lányostul, unokástul mind Tolsztoj-örökös... Ezt nem szabad közönyösen túrnöm... Hiszen rengeteg pénzről van szó... És mért legyen ez mind idegeneké... mért legyen a földünk büdös parasztké?... Ezt a Csertkovot el kellene pusztítani... ő mérgezte meg az életünket, forgatta ki a valójából Lev Nikolajevicset... Milyen boldog voltam, amíg nem törődött a világ megjavításával, amíg nem fogta el az evangélium örülete... Milyen szép volt »A családi boldogság,« »A háború és béke« ideje... Dolgozott és örült az életnek... Azután jött ez a Csertkov és a többiek... Azt hazudják, hogy a férjem mindenkié, az egész világe... nem az enyém, és nem a családjáé... Hát megmutatom, hogy az enyém... A földre vetem magam előtte, kiiszom az ópiumot, a vonat elé dobom magam... sírok és jajgatok, megátkozom, követelem, hogy adja ide a végrendeletet... akarom a naplókat... elmegyek a cárhoz, neki panaszolom el a bajomat... meg fogja érteni, hogy én gyűlölöm Tolsztoj Leo tanításait, de Lev Nikolajevicset szeretem és meg akarom menteni... Ami belőle minket illet, azt meg akarom menteni... Holnap eléje állok és magamnak követelem a naplókat... És Csertkovnak többé nem szabad a házamba jönni... Rendőrökkel megyek ki hozzá Teljatenkibe és erőszakkal hozom vissza a naplókat... Ez a gyerekek öröksége! Nem hagyom a pénzt!... A pénzt nem hagyom!... Ha a vén bolond meghal, ami a mienk, azt visszaköveteljük. Eleget szenvedtünk miatta, amíg élt...

És Bers orvos lánya, férjzett Tolsztoj Leoné, a végsőkéig felizgulva feküdt ágyában. Arca izzott a sötétben, a forró láz megremegtette a testét, hisztérikusan ásított, az ajkát harapdálta és szemét erőszakos nyomással lehúnyta, hogy most elalszik... Megint Csertkovra gondolt és sziszegve súgta:

- Gazember...

Lépjünk most be Alexandra Lvovnához, Tolsztoj legkedvesebb lányához.

Most volt huszonhat éves, - az ötvenhat éves Tolsztoj gyermeke. Tragikus napon született 1884 június 18-án.

Apjában akkor viharzott szenvedélyes erővel a gondolat, hogy élete nincs összhangban elveivel, hogy másképpen él, mint ahogy beszél és ír és ezért elhatározta, hogy egy orosz földműves asszonnyal útra kel és meg se áll Amerikáig... Elmegy a duhoborcokhoz... A legszükségesebb cókókját zsákba dugta, a zsákot vállára vetette és otthagyta Jasznaja Poljanát, hogy örökre elmenjen... Fent az emeleten gyermekágyban vajudott Zsófia Andrejevna... Arra kérte az istent, hogy se ő, se születendő gyermeke ne érje meg a reggelt.

Hajnali négy óra tájt Lev Nikolajevics egy töprengő, kínos éjszaka után visszajött, fel se nézett az emeletre s dolgozószobájában a dívánra feküdt.

Zsófia Andrejevna a vajudás kínjában felerölködött ágyából és levánszorgott férjéhez... Tolsztoj boszusan nézett rá és egy szót se szólott.

² Ilja Lvovics Tolsztoj feljegyzései: My reminiscences.

Reggel hét órakor született Alexandra Lvovna, a fájdalom gyermeke.

Ki tud eligazodni a misztériumban, hogy a gyermekek szeretete szülőik iránt hogyan, honnan táplálkozik? Azt kellene hinnünk Alexandra születése körülményeiből, hogy szenvedő anyjának volt hűséges gyermeke, - és éppen ellenkezőleg, szenvedő apjának volt legigazabb követője.

Kövércs, nehézkes jelenség, nem grófi lány, - inkább parasztok gyermekének látszott.

- Papenka! - suttogta az ágyában - mennyit szenvedsz!... Szeretnék elmenni veled... elbújni valahol, a szolgáld, az íródeákod lenni, letörülni fáradt, öreg homlokodról a kétségeket... A cseléded akarok lenni, papenka, mert te vagy a világon a legvérzőbb szívű mártír, a legszenvedőbb ember, - egy új hit, az örök vallás, a meg nem értett szeretet.

És felkelt, magára vette pongyoláját, papucsba bújt és Lev Nikolajevics ajtajához lopózott.

Csend volt odabent.

Lev Nikolajevics talán aludt.

Alexandra Lvovna pedig ott állott az ajtónál, szíve egy szerető, ölelő kar volt és magához szorította a világ bölcsét, a szegény, szegény papenkát...

És Dusán Petrovics Makovicky?

Lev Nikolajevics orvosa, aki a messzi Magyarországból, Rózsahegyről zarándokolt hozzá, hogy neki, érette, miatta áldozza fel életét.

Lent ült a földszinten szobájában és petróleumlámpája halavány világa mellett írt. Előtte az asztalon kis kemény papiroslapok, - napközben arra jegyzi fel lopva, amiket Lev Nikolajevics beszél.

Éjjel, amikor már elpihent a Tolsztoj-ház, mindenki a szobájába vonult, a szőke, aszkéta arcú Dusán Petrovics asztalhoz ül és ír, így, ahogy következik:

1910 július 2.

...Alexandra Lvovna ma hevesen szembeszállt anyjával és szemébe mondta, hogy milyen szemtelenül bánik apjával. Később elmondta, hogy Lev Nikolajevics így szólott:

- Vannak dolgok, amelyekből egy tapodtat sem engedek!...

És egy óra múlva e kijelentése után L. N. elvette Csertkovtól a naplót és Zsófia Andrejevna kívánságára a bankba helyezte el. Valószínűleg így lesz a végrendeletekkel is. Zs. A. megírja majd és aláírja L. N.-nel.

1910 július 10.

Ma este L. N. Szamarinról, az orosz szlavianofil társaság³ legegényibb tagjáról beszélgetett.

L. N.: Szamarint szeretem a legjobban mind között.

Később egy vendég vadászatról mesélt és megemlékezett egy majomról, amely, mikor a vadász belelőtt, felegyenesedett, a vadászhoz tipegett és haldokolva kezét nyújtott neki.

³ A szlavianofilek társaságának híres tagjai: Herzen, Kirievszky, Szamarin, Akszakov és Dosztojevszky voltak.

L. N.: Hogyan? Maguknál majmokra is vadásznak?

- Nem!... - felelte a vendég, de azután elmondta, hogy a Dél-Amerikába kerülő európaiak vadásszák a majmokat, sőt Braziliában meg is sütik és megeszik a majmot.

- Saját szememmel láttam, - folytatta - amikor egy előkelő házban kis sült majmot tálaltak fel. Egészen olyan volt, mint egy csecsemő...

L. N.: Milyen vadállati dolog a húsevés!... Nem nézhetek anélkül húsrá, hogy ne émelyedjek a gyomrom...

A civilizációra, a sok könyvre fordult azután a beszéd....

L. N.: Európában ma annyi ujságot és könyvet nyomtatnak, hogy egy igazán jó könyv aránya a rossz könyvekhez körülbelül 1:100,000.000.

Később egy új fiatal vendég érkezett. Megkérdezte L. N.-től, hogy sok vendég fordul-e meg nála...

...Porjadosno! (Untig elég!) - felelte mosolyogva Tolsztoj...

Igy rózta papírra egyik nap beszélgetését a másik után éjszakáról éjszakára Makovicky Dusán. A Mester minden mondását felírta.

- - - És kint a messzi éjszakában ezüstös holdfény és erdők, és vizek és városok, és házak, és a szobákban emberek, előttük az asztalokon vagy az ölükben könyv és olvassák Tolsztojt.

Jasznaja Poljanára gondolnak... A csendre, a meghatott, szerető otthonra, ahol Lev Nikolajevics Tolsztoj nyolcvankét éves korában él...

Kint a világban senki sem ismeri a jasznaja-poljanai éjszakát.

CSERTKOV.

A jasznaja-poljanai álmodozók, rajongók és emberszeretők körében a tettet és annak végrehajtását egy ember képviseli: Vladimir Grigorevics Csertkov. Tolsztoj és udvara (kell, hogy így nevezzem) a be nem avatkozás, a nem teljesítés elvét követi - ha nem teljesíted az állam parancsait, ha nem szolgálsz a katonaságnál, ha nem jársz templomba, már ezzel a pusztánegációval is közelebb jutsz az isteni gondolathoz...

»Mert ne higgye, hogy »az isteni gondolat...« »isteni mű...« »isteni küldetés« kifejezés alatt valami különös, külsőségekkel kifejezhető dolgokat értek«, - írja Tolsztoj 1895 november 13-án Skarvannak, aki Zsolnán megtagadta a katonai szolgálatot.

»Ezek a kifejezések belső lelki folyamatot jelentenek, amelyet sokszor semmi külső megnyilvánulás nem fejez ki, sőt minél mélyebben el akarjuk rejtetni... *És legyen az bármilyen kellemetlen a forradalmároknak és szocialistáknak, a világ valódi keresztény és másfajta termékeny cselekedete csupa negatív tettekből létesül.*«

A negációnak ezt a törvényét ma *gandhizmusnak* hívjuk, mert Gandhi mondta ki Anglia ellen az ígét: - Nem küzdeni ellene, de nem is követni parancsait. Az abszolút negációval le lehet győzni Angliát!

Gandhi ezt Tolsztojtól is tanulta, akinek tanításával Angliában ismerkedett meg s akivel állandóan levelezett. A hindu reformátor a jasznaja-poljanai apostol tanítását átvitte az élő politikába s 1910 áprilisában elküldte neki *Indian home rule* című könyvét, melyet Tolsztoj nagy szeretettel olvasott. Erről Makovicky Dusán eddig ki nem adott naplójában így ír:

1910 április 19.

L. N. ma sokat felolvasott Gandhi »Indian home rule« című könyvéből... Újra és újra elolvassa, és amikor csak teheti, beszél róla.

- A főgondolata az, - mondta Tolsztoj - hogy Gandhi egyre azt hangoztatja az angoloknak: »Ti képtelenek vagytok velünk bármit is elérni, ha mi nem akarunk veletek együtt működni.«

Másnap így szólt:

- Dusán Petrovics, olvassa el. Az egészet telefirkáltam jegyzetekkel. Csak az a kár, hogy kissé túlszínezi a dolgokat és elragadtatja magát. Ő például az egész civilizációt elveti és azt akarja, hogy az emberiség térjen vissza régi életmódjához, hogy ne legyenek se gépek, se vasutak...

1910 április 22.

Ma ebéd után L. N. megint Gandhiról kezdett beszélni. Különösen az tetszett neki Gandhiban, hogy mikor kicsi volt, hogy kellett kényszeríteni arra, hogy húst egyék és kiemelte azt a részletet, mikor búcsút vett anyjától és Európába utazott, s anyja lelkére kötötte, hogy ne cigarettázzék, ne igyék bort s tartózkodjék a nőktől...

- Egész nap ezt a könyvet olvastam, - mondta. - A legfőbb erénye, hogy rendkívül közvetlen. Négy évig élt Angliában. Nem a bráminok közül való, kereskedőcsalád gyermeke. Legérdekesebb, amikor azt írja meg, hogy mint idegen fajbelivel, hogy viselkedtek vele szemben az angolok... Megkövetelték tőle, hogy vegye le a turbánját...

És délután és este is nagy lelkesedéssel beszélt Gandhiról...

És a *negációnak* ez a szelleme hatotta át Jasznaja Poljanában az egész tolsztoji kört. Kivétel közöttük csak Csertkov volt.

Meg kell vele közelebbről ismerkednünk, mert a Tolsztoj drámának, amelyet meg szeretnék világitani, egyik főszereplője s így nem mellőzhetem el.

Aktív és harcos, - de nem a politika és agitáció, hanem az *adminisztráció* terén.

Amint az amerikai mondja, Csertkov »manageli« Tolsztojt, ő szervezi meg műveinek a terjesztését, ő veszi fel az értük járó tiszteletdíjakat és fordítja *tolsztoji célokra*.

Maga is tolsztojánus, de nem az álmodozók közül való...

Csertkov élete a szervezés, - egy központi Tolsztoj-iroda felépítése.

1882-ben ismerkedik meg Tolsztoj tanításaival.

III. Sándor cár testőrtisztje, gyönyörű termetű, daliás férfi, a nők imádják, anyja, Anna Feodorovna, a cárné legbizalmasabb barátnője, s apja az orosz birodalom egyik leggazdagabb ura.

A szalónok hőseinek, a ragyogó gárdatisztnek kezébe kerülnek Tolsztoj írásai.

Következik az a fordulat, amelyet olyan gyakran látunk lejátszódni a Tolsztoj-szekta hívőinél.

Megtagadja a katonaságot, megundorodik a főrangúak életétől, megveti a gazdagságot és megjelenik a Mesternél Jasznaja Poljanában.

De a hadseregből, az életből valami vakmerő agilitást, szervező erőt hoz magával.

Nem elég Tolsztojt megismerni, *Tolsztojt ismertté kell tenni, ismertetni kell*.

Ha a cári kormány nem engedi terjeszteni Tolsztoj egynémely írását, mire való Csertkov?... Majd ő terjeszteti... Van erre pénze és ideje.

És megkezdí az ügynökmunkát Tolsztoj mellett.

A műveket, amelyeket a szent színódus, a kormány indexre tett, kinyomattatja, a városokban, a falvakban terjeszti, s mikor Birjukovval és Tregubovval együtt széles körbe eljuttatja Tolsztoj felhívását, hogy a duhoborcok kivándorlására adakozzanak, a kormányzat meg-sokalja Csertkov működését, s míg Birjukovot és Tregubovot Szibériába számúzi, a befolyá-sos családból származó Csertkovot *csak* Oroszországból tiltja ki.

Ott telepedhet le külföldön, ahol akar.

Csertkov Angliát választja, már csak azért is, mert felesége: Anna Konstantinovna *Diteriks*, angol származású.

Tolsztoj 1897 február 6-án Pétervárra utazik, hogy elbúcsúzzék Csertkovéktól. Naplójában erre vonatkozólag a következő feljegyzéseket olvashatjuk:

1897 február 5. Még mindig az a szellemi gyengeség, terméketlen hangulat. De gondolko-dom. Csaknem reménytelen. *Csertkovnál házkutatás...*

1897 február 6. Reggel eljött Goshunov. Este távirat, hogy Csertkovék csütörtökön utaznak. Szonyával együtt előkészülünk az útra. Elutaztunk. Egészség jobb.

1897 február 7. Csertkovékhoz utaztunk. Hangulatuk örvendező. Imádkozom, hogy itt és mindenütt tudatában legyek küldetésemnek, amelyet jóssággal töltök be.

Csertkov odahaza csak Oroszországban agitált Tolsztojt, - Angliában megnyílt előtte ezért a szent célért egész Európa és az egész világ.

Megtalálta módját, hogy Lev Nikolajevics minden eltiltott írását kinyomassa a civilizált országokban, Londonban egy Tolsztoj-sajtóirodát szervezett s Tolsztoj mindent, ami a cárizmusnak kellemetlen volt, Csertkov útján közölt a világgal.

Nem úgy, mint a többi tolsztojánus, ő nem mondott le jövedelmeiről, mert tudta, hogy szervező és agitációs munkájához pénz kell, kiadókkal tárgyalt, Tolsztoj szerzői jogait ő képviselte. A »Feltámadás« írói tiszteletdíját az európai kiadóktól ő veszi fel, s juttatja a duhoborcokhoz, *hogy ezen a pénzen vándoroljanak ki Kanadába.*

Megvalósítja, amiről Tolsztoj csak álmodott, *hogy művei jövedelméből a szegényeket segítsék, hogy szerzői jogdíja ne legyen magánvagyon.*

El lehet képzelni, hogy ez az *aktív* tolsztojánus mekkora riadalmat okoz a Tolsztoj-családban.

Míg Tolsztoj odahaza csak álmodozott és írt, s felépítette elképzelt és áhított világát, családjá - már mint felesége! - kezelte jövedelmeit s miután a pénz hozzájuk folyt be, *hagyták az öreget álmodni!*

Álmodják, ha ez az álom jövedelmező a családnak...

De most egyszerre megjelenik ez az idegen, ez a Vladimir Grigorevics Csertkov s azt mondja Tolsztojnak:

- Nem elég, hogy álmodd az életedet, éld is úgy, ahogy álmodod, mert különben szélhámosnak tart a világ... Te csak álmodd az álmaidat, én majd gondoskodom róla, hogy álmaid valósággá váljanak...

És itt kezdődik a Tolsztoj-család voltaképpeni tragédiája, amelynek vége az »Uchod«, a jaszna-polja menekülés.

Tolsztojnál lelki motívumai voltak, Zsófia Andrejevna-nál anyagi okai a nagy meghasonlásnak...

Tolsztoj úgy akart élni, ahogy prédikált, Zsófia Andrejevna pedig azt akarta, hogy ennek az irodalmi és világhíres prédikációnak minden jövedelme az ő kezébe fusson...

Gyermekeit, családját kellett eltartani, és közéjük állott egy idegen: Csertkov!

Az ügy lelkileg sokkal bonyolodottabb, mint ahogy az első pillanatban látszik.

Tizenkilenc-éves boldog házasság után a megrendítő lelki fordulat 1881-ben moszkvai tartózkodása idejében következett be Tolsztojnál... Szomorú vergődéssel és vívódással tele évek következtek, - eddigi egész életét üresnek és hiábavalónak vélte, a Kreutzer-sonátával megtámadta házasságát, s 1884-ben ott akarta hagyni a hazugságok életét, feleségét, családját - de visszajött...

Szerette a feleségét, szerette a gyermekeit, s irtózatot folytatott önmagával.

1897-ben újra el akar menni... Meg is írja búcsúlevelét, de nem adja át...

Marad és tovább hordja magában a *hazug élet* tragikus gondolatát.

Most megjelenik Csertkov!...

Kövess, és én megszabadítlak! - mondja. Kezébe veszi Tolsztoj művei szerzői jogainak intézését. Hogy üzleti nyelven beszéljünk: perfektuálni kezdi a tolsztoji eszméket.

Zsófia Andrejevna visszagondolva erre, így jajdul fel önéletrajzában:

»Ritkán felhőzte csak be boldogságunkat és a közöttünk lévő harmóniát a kölcsönös féltékenység árnya, amelynek semmiféle igazi alapja persze nem volt. Mindketten hevesvérűek, szenvedélyesek voltunk; nem viselhettük el a gondolatot, hogy bárki is elválaszthasson bennünket egymástól. *És ez a féltékenység támadt fel bennem rettenetes erővel életünk alkonyán, amikor tudatára ébredtem annak, hogy férjem szíve, amely annyi éven át nyitva volt számomra, hirtelen, visszavonhatatlanul minden ok nélkül, bezárult előttem - és egy kívülállónak, egy idegennek nyílt meg...«*

Ez az idegen Csertkov volt.

1905-ig marad Angliában, ahol *Szlobodnie Szlovo* (Szabad szó) címen lapot szerkeszt. A japán-orosz háborút követő orosz forradalom után kegyelmet kap, visszamehet hazájába... Ott telepedhetik le, ahol akar, de onnan azután nem mozdulhat el. Mint az oroszországi zsidók a cári uralom alatt, ő is »cserta ossziedlosztyi« - letelepedési határon belül élhet csak.

De »hol a tagadás lábát megveti, világodat fogja megdönteni« - mondhatjuk Madáchcsal.

Csertkovnak nem kell tágasabb hely Oroszországban egy kis falunál: Krezsínónál, vagy Teljatenkinál.

Tolsztojnak nemcsak szellemi, de valóságos rokona is lesz. Testvérét feleségül veszi Lev Nikolajevics fia, Andrej, - így a rokonsági kapcsolat révén is ki-bejárhat a Tolsztoj-házba s otthonát a Tolsztoj-kultusz adminisztratív központjává avatja.

Pénze van, - élhet szenvedélyének...

Nagy, régies fajtájú falusi úriházban lakik, gépíróknak, gyorsíróknak, korrektoroknak dolgoznak a szobákban, a Tolsztoj egyháznak a Csertkov-ház a sekrestyéje, harminc-negyven tolsztojánussal véteti magát körül, könyveket csomagolnak, röpiratokat küldenek szét, Tolsztoj-kéziratokat revideálnak, *az aktivitás szellemét viszik a Tolsztoj-álmokba, a mozgás, a terjesztés levegőjét.*

Csertkov csak születésére orosz, igazi rokonszenve a német szellem felé fordul, - s egész működését így jellemezhetjük: oroszba oltott szervező porosz.

És ez a nagy Tolsztoj-iroda külön törvények szerint él. Nincs különbség gazda és alkalmazott között, cseléd az úrral összevisszaságban egy asztalnál ebédel, Csertkov fia, Dymo, aki soha életében még húst nem evett, egy orosz parasztlányt vesz feleségül és paraszti életet él, és ebben a demokrata tolsztoji közösségben tolsztoji gurítják Csertkov feleségét, aki súlyos idegbeteg...

Ez a ház, ez az élet, ez a levegő fejezet a nagy orosz regényből.

Néha rajtuk üt a rendőrség, házkutatást tart, eltiltott írások, nyomtatványok után kutat, néha megjelenik közöttük maga az Isten: Tolsztoj!...

Hozza új művét, felolvassa Csertkovnak, aki tanácsokat ad neki, felvilágosítja, hogy mit hogyan kell csinálni, végrendeletéről beszél, *intézi* Tolsztoj életét s az egész világ sajtójában ébren tartja a Tolsztoj érdeklődést...

Megfizethetetlen ember!...

A tolsztojánusok szűkebb *lelki és álmodozó* köre nem szereti, de tart tőle, érzik hasznosságát nélkülözhetetlen voltát, bizalmasa Lev Nikolajevics kedvenc lánya, Alexandra Lvovna, - halálos ellenségei: Tolsztoj felesége és fiai, *akik élni akarnak a Tolsztoj művek jövedelméből...*

De Csertkov ezt nem engedi, - *ő Tolsztojt a tolsztoji életre szorítja!*

Csertkov a brutális és erőszakos ék, amely Tolsztoj és családja közé vágódott...

Szélesíti a rést, a szakadékot, az ellentétet a család és a férj, az apa között. Előkészíti és szorgalmazza a nagy exodust...

Krisztusi szép megjelenés.

Fínom, kissé gúnyos tekintetű arcát szakáll árnyékozta, dús haja símán hátra van fésülve és válláig ér, termete karcsú és magas, gallért soha sem hord... úgy járkál, mint Tolsztoj isten első apostola. Misztikumát növeli, hogy minden hónapban megvannak *magánosságának* napjai. Akkor visszavonul, bezárkózik és csak lelkének, a vezeklésnek él...

Külön udvari fotografusa van, az angol Tapselle. Ennek az a kötelessége, hogy Tolsztojt minden lehető alkalomból és alkalommal lefotografálja. Se szeri, se száma ezeknek a Tolsztoj-fotografiáknak. A fotografus mindenütt követi a »magános« nagy embert, aki magános voltaképpen addig volt csak, míg társadalmi életet élt, míg *irodalmi*-nak nevezett nagy regényeit írta, házassága első húsz évében... Amikor a magányra törekedett és *lélekben* elszakadt multjából és a *magányba* menekült, háza megtelt szentekkel és imádókkal, kezdődött a haláláig tartó Tolsztoj istentisztelet... Istentisztelet pedig papok nélkül nincs.

Csertkov különben másképpen is bevonult a halhatatlanságba.

Gue, francia festő, aki sokszor szintén a Tolsztoj-ház vendége volt, híres Krisztus képe mintájául Csertkovot választotta s Krisztus feje a Csertkové. A kép a moszkvai Tretyekov képtárban van.

Ez volt Csertkov 1910-ben...

Kellett, hogy megismerkedjünk vele, hogy megértsük a Tolsztoj-drámát.

MIÉRT MENT EL?

Lev Nikolajevics Tolsztoj élete estéjén, 1910 október 28-án azzal lepte meg a világot, hogy *örökre* ott hagyta Jasznaja Poljanát, ahol született, ahol gyermek-, férfi-, aggastyán-életét élte, férj, apa, nagypapa lett, ahova világhíre úgy belegyökeresedett, mint tölgyfaerdeje óriási fáinak gyökerei, - és mégis mindent otthagyt.

Csak a világot lepte meg ezzel az elhatározásával, de nem Jasznaja Poljanát.

Jasznaja Poljana a drámai véget várta...

A világ nem is álmodott róla. És mikor az asztapovoi állomásfőnök szobájában néhány nap múlva meghalt Lev Nikolajevics, egyszerre lázas izgalommal fordult a Tolsztoj-probléma felé az egész világ... Mért menekült el otthonról Tolsztoj, mi kergette el nyolcvéztizedes otthonából, - *mért nem tudott odahaza meghalni?*

És a kérdés ma is időszerű, ma is izgalmas, sőt eltávolodva történése idejétől, még izgalmasabb, mert a szálló évekkel egyre nő, tágasodik, de titokzatosabb és sűrűbb is lesz az őserdő, akit Tolsztojnak hívnak.

Vannak áthatolhatatlan sűrűségei, tisztásai, méltóságosan komor rejtekei, virágos rétjei, patakjai, forrásai, viharos égboltja és tiszta azúrja, - egy mérhetetlen világ, amelyben egy életen át bolyonghat az ember...

Nyolcvankét év, és ebből hatvanhárom szakadatlan munka!...

Mily rengeteg változása egy léleknek, mekkora világnézleti különbségek és mégis milyen tömörszerű, hatalmas egység... Látszólagos ellentmondások, amelyek ténylegesen összefüggések... A hazafiból államellenes lesz, a hitetlenből fanatikus hívő, hogy lázadozva a hitet tagadja meg s az egyház hite nélkül Isten legigazabb fia legyen, előbb háborús hős, azután a béke alázatos hirdetője, szalónok arszlánából szántóvető muzsik, a családi boldogság hirdetőjéből családmegtagadó aszkéta, - - - mekkora ellentmondások, mekkora boltozatos egység!

És ez óriási élet végén a katalizmak erejével, mint a mítoszok hőse elvonul földi fészkeből...

Ki oldja meg a talányt?... Ki felel a világ izgatott érdeklődésére...

De vajjon titokról van-e szó?... Nem érhetünk közel a végső felelethez, ha szigorú türelemmel bejárjuk a tolsztoji rengeteget?...

Három irányból is felénk zúg a felelet...

Elment otthonról, mert kergette:

1. a halálfélelem;
2. az élete és tanításai közt levő ellentmondás kegyetlen vádja...
3. a családi harc...

Vizsgáljuk meg közelebbről a dolgokat.

I. A halálfélelem.

Kevesebb író foglalkozott annyit a halállal, mint Tolsztoj. Nemcsak az *elmúlás* gondolatával, hanem a tényleges halállal, a fizikai eltávozással, az utolsó pillanat szülte lelki és testi elváltozással. A *Szebasztopol-tól Iljics Iván halálá-n* át egészen 82 éves koráig számtalanszor írja le a halál külső megjelenésének formáit; leírja, hogy döglik meg egy ló, hogy dől ki egy

fa, hogy hal meg a paraszt, hogy hal meg a katona, a közhivatalnok, a gyermek, az öngyilkos, mindig és mindenüvé elkíséri ez a vigasztalan utitárs...

Meg akarja szeretni, ki akar vele békülni, meg akarja érteni, át akar olvadni belé... de nem tud!

Gyermekkorától halálos ágyáig töpreng a halálon, s ha erről nem tenne vallomást minden írói műve, vallomást tenne naplója.

Csak úgy találomra felütöm az 1900-1903. években írott naplókat...

Minden lapon, minden oldalon halálvágy, halálsejtelem, és halálfélelem...

Nézzünk csak egynéhány feljegyzést.

1900 július 12. Rosszul éreztem magam. Tegnap különös szédülés fogott el. Milyen jó gondolatban a halálban élni, azt gondolni, hogy vándorlunk s vándorutunkon alkotunk...

1900 augusztus 7. Nagyon beteg voltam. Borzasztó fájdalmak... Sokára szedtem csak össze magam. A halál közeledtét érzem, törekszem, hogy nyugodtan fogadjam, és azt hiszem, nyugodtan fogadom is majd. *De amíg annyira egészséges vagyok, mint ma, nem tudom magam olyan élénken az átmenet folyamatának átadni.*

1900 november 17. Rosszul érzem magam, de szellemileg élek. Semmit sem írtam. Istenem, milyen nehéz csak az Isten színe előtt élni, - úgy élni, ahogy emberek éltek, akik egy beomlott tárnában el voltak torlaszolva, és akik tudták, hogy onnan sohase szabadulnak ki, hogy soha senki sem tudja meg, hogy hogyan éltek ott... De így, - így kell élni, mert csak ez az élet élet! Segíts, Uram!

1900 november 28. Mindig ugyanaz az apátia. Egész délelőtt olvastam - álmoság... Semmire se vagyok való... Talán a halál ez? Így is jó...

1900 december 11. Jobban érzem magam, mint a minap. A halálra gondolok, kívánom, ha nem is annyira, mint akkor.

1901 február 11. Élek, de nagyon gyenge vagyok... Tegnap meglátogatott. Megkérdeztem tőle, hogy vélekedik a halálról? Hogy szerinte a halál megsemmisülés-e, vagy nem az? Annyit ért az egészségből, mint egy tehén... És hány ilyen ember van!

1901 június 8. Éppen most - május 20-án! - éreztem át a halál csalhatatlanságát, közelségét, örömet: azaz egy másik életbe való átmenetet. A jövő életbe két ablakon nézhetünk. Az egyik lent van, - az állatok színvonalán; ezen az ablakon csak rémes sötétségbe látni, és ez borzasztó; a másik ablak magasabb, a szellemi élet színvonalán, ezen keresztül fény és öröm ömlik át... A halál utazás. Minden utazás fáradságos, de ennek a fáradságnak jutalma gazdag lesz...

1902 január 4. Vannak pillanatok, amikor sem örömmel, sem egykedvűen nem gondolok a halál közeledtére... És vannak pillanatok, amikor olyan egyszerű és jó...

Hosszan és sokáig idézhetnék még.

Minden lapon halálvágy, halálfélelem, az élet mibenlétének ijesztő titka, - aki ennyit foglalkozik a halállal, az *fél tőle!*

Ez a néhány idézet is sikoltva vallja, hogy mily töprengő napjai és éjszakái voltak Lev Nikolajevicsnek. Az 1900 november 17-iki feljegyzés néhány sorában ijesztő dráma, az 1902 január 4-iki pedig rémület, kétség és alázatos beletörődés.

Életének minden napja szenvedélyes kutatása *az élet és halál, értelmének* s minden irodalmi, agitációs és filozófiai (a három nála egy!) megnyilatkozása ebből indul ki és ide tér vissza.

1895 november 11-én ezt írja:

...Irok és arra gondolok: lehet, hogy holnap már nem élek... Minden nap bizalmasabb és bizalmasabb akarok lenni ezzel a gondolattal és jobban és jobban megszokom.

Mint Demosztenesz hegynek fölfelé ment és kavicssal nyelve alatt szónokolt, hogy legyőzze szónoklása akadályait, *Tolsztoj úgy gyakorolja magát, védekezik a halál félelme ellen.*

1896 március 6. Valami nagyon fontosat: Feküdtem és elszunnyadtam. Hirtelen, mintha a szívemben valami megszakadt volna. Azt gondoltam: szívszélhűdés útján jön a halál. Csendben maradtam. Se szomorúság, se öröm nem fogott el; de lelkem mélyéig nyugodt voltam: akár itt, akár ott, tudom, hogy mindaz jó, aminek meg kell történni. Mint a gyermek anyja karjában, amely a magasba emeli, nem szünik meg boldogan mosolyogni, mert tudja, hogy szerető kar szorítja magához.

A bájos hasonlat mélyén nem rejtőzik-e a képzelődő halálfélelme, aki az éjszakában egyszerre tágrameresztett szemmel neszel, hogy most... most nem jön-e a halál?... Hiába nyugtatja magát, hiába pihen Isten karján, - fél... rettenetesen fél...

Hogy mennyire izgatja és kétségbeejti a halál közellétének még csak gondolata is, hogy a testi szenvedés mennyire megrémíti, erről hadd beszéljen fiának, Ilja Lvovicsnak egyik feljegyzése...

»...Anyám 1896 őszén nagyon beteg lett. Mi, gyermekei, sietve Jasznaja Poljanába gyülekeztünk. Anyám már néhány napja ágyban feküdt, s elviselhetetlenül szenvedett. Meghívásunkra Sznyegirev tanár megvizsgálta, belső daganatot konstataált és a műtéti beavatkozást elkerülhetetlennek ajánlotta. Diagnózisa igazolására még egy híres pétervári tanárt is meg akart hivatni, de anyám állapota annyira súlyosodott, hogy a hirtelen műtét elkerülhetetlen volt.

Apám kételkedett benne, hogy az operáció használni fog-e, - anyátok haldoklik!... mondta és imádkozva készült felesége halálára.

Mikor a tanár határozottan tudni akarta véleményét, hogy beleegyezik-e a műtétbe, csak ennyit felelt:

- Határozzon erről maga a beteg... És a gyerekek... Én nem tudok véleményt mondani...

S arra az időre, amikor a műtétnek meg kellett történnie, Csetizsibe távozott s ott egyedül járkált és imádkozott...

Ijedten, sápadtan várta, míg Masa testvéremmel felkerestük s már távolról kiáltottuk feléje:

- Szerencsésen megtörtént...

Izgatottan felelte nekünk:

- Jó!... Menjetek vissza!... Mindjárt jövök.

Mikor anya a narkózisból felébredt, felment hozzá s a betegtől kijöve sápadtan, elszörnyűködve szinte sírta:

- Istenem, mily szörnyűség!... Nem hagyják az embert békében meghalni... Szegény asszony felvágott hassal fekszik a vánkosnélküli ágyhoz kötve és jobban szenved, mint azelőtt... Milyen megpróbáltatás ez!...

Szidta az orvosokat és csak néhány nap múlva nyugodott meg.«

Mi ez, ha nem a fizikai félelemtől, a haláltól való rémület...

1896 november 6. Mért kellemes utazni?... Mert az utazás az élet voltaképpeni emblémája. Te élsz... annyit jelent: utazol.

Ez is egy hang, egy hangulat attól a halálfélelemmel viaskodó öreg Tolsztojtól, aki 1897 június 8-án már ott akarja hagyni... de nem hagyja ott... a jasznaia poljanai házat. Akkor írott leveléből csak néhány sor érdekel bennünket:

»Mint ahogy a hatvanadik évüket elért hinduk elmennek az erdőbe, mint ahogy minden öreg és vallásos ember élete utolsó éveit istennek és nem a tréfáknak, szójátékoknak, pletykáknak, s a launtennisznek akarja szentelni, - én is hetvenedik évemet elérvén, lelkem minden erejével a nyugalom, a magány után vágyódom...«

Az öregség, a halál közelsége a magányba vonzza, - de a levelet nem adja át, nem megy a magányba és tíz évig még rettenetes harcát vívja önmagával, barátaival, a világgal, - és mindezeknél szörnyűbbet: a családjával...

2. Az élete és tanítása közt lévő ellentmondás kegyetlen vádja.

Ó, mennyit szenvedett Tolsztoj eme vádak alatt!... Nem mert miattuk az emberek szemébe nézni, de még önmaga elől is elrejtőzött, szégyelte cselekedeteit *a világ* miatt... Milyen mélyen bevilágít ebbe ez a jelentéktelen naplójegyzet:

1897 július 17. Jasszenkibe bicikliztem... Szeretem ezt a mozgást, *de szégyelem magam...*

Szégyeli magát, mert biciklizik... Mert hosszú fehér szakállát, emberszerető eszméit, méltóságos öregségét megszólja ezért a felesége, a fia, a paraszt, a tanítvány... aki csak látja. Tolsztoj, a nagy Tolsztoj biciklizik!...

Néki nem szabad örvendeznie a test játékának, néki szenvedni kell!... Mert ő Tolsztoj!

Vagy közvetlen elmenetele, halála előtt Makovicky Dusán egy feljegyzése:

1910 április 24. Amikor Masaryk utoljára Jasznaia Poljanában járt, felháborodott azon, hogy Tolsztoj bort iszik... Ez nem is felelt meg a valóságnak, L. N. csak akkor ivott bort, amikor bélhurutja volt... De mikor tudomást szerzett Masaryk megjegyzéséről, örökre lemondott a boritalról, nehogy félreértsék...

Igy avatkoztak be jóbarátok, idegenek, látogatók, - mindenki!... Tolsztoj életébe. Leveleket kapott a világ minden rétegéből, hogy hazug életet folytat...

1900 december 31.... Még mindig nem dolgozom... Erkölcseleg nagyot hanyatlottam. Éppen most kaptam levelet egy úrtól, aki könyvtárat akar alapítani. A sorok közt a szememre hányja, hogy kapzsi vagyok és drágán adom a könyveimet: ezzel adóval sújtom a szegényeket, stb.... Borzasztón bántott, hogy anélkül, hogy ismerné erre vonatkozó magatartásomat, meggyanúsít és szemrehányással illet... De mi több, még gyűlöletet is éreztem iránta, ingadoztam, hogy miképpen járjak el: hallgassak-e, vagy pedig adjam tudtára, hogy rossz helyre címezte levelét... Egyik megoldást sem tartottam helyesnek. Fölébe akartam helyezkedni a dolognak, de nem tudtam, amíg rá nem jöttem, hogy minden a hozzá való viszonyomtól függ. Nem szabad őt gyűlölnöm, szeretnem kell, kérdését megmagyarázni, segíteni neki... Igen, egyedül a szeretet old meg minden csomót...

Szerencsétlen nagyság! Minden egyes alkalommal milyen küzdelmet kell folytatnia önmagával, vállalnia kell családjá miatt a világ megszólását, hiszen a felesége kezeli könyvei kiadási jogát, a családjá lakik grófi kastélyban, - ő maga alázatos, szenvedő és mindenkit szerető és ő szenved a legjobban, amért könyvét pénzért árulják, amért kiszolgálják...

1910 február 17-én például levelet kapott a kievi egyetem egy hallgatójától, hogy szakítson természetellenes életével, melyet odahaza folytat és hagyja el Jasznaja Poljanát... Tolsztojt szíve mélyéig megrendítették az ilyen levelek. A kievi diáknak így felel:

»Levele mélyen megindított. Amit nékem ajánl, legszentebb kívánságom, de eddig még nem teljesíthettem. Sok ok akadályoz meg ebben (de semmiesetre sem az, hogy túlságosan szeretem magamat), amelyek között a legfontosabb az, hogy mások sorsára nem akarok befolyást gyakorolni. Ez nincs hatalmunkban és nem határozhatja meg tevékenységünket. Nem szabad megtennünk különösen akkor, ha aktuális külső okokról van szó. Csak ha lelkünk nem maradhat meg többé a maga mivoltában, mint ahogy fizikailag lehetetlen köhögnünk, ha nem tudunk már lélegzeni. Lassanként ehez az állapothoz közeledem...

Amit nekem ajánl: hogy mondjak le társadalmi állásomról, vagyonomról, osszam szét azok között, akik jogot formálnak hozzá, hogy halálom után megkapják, - ez mind huszonöt éve elintézett ügy már. De az a körülmény egyre jobban és jobban kínoz, hogy az általános szegénység közepette én és családom luxuriózus életet folytatunk; - és nincs egyetlen nap sem, hogy nem gondolok arra, hogy kövessem tanácsát.

Nagyon köszönöm levelét. Válaszomat csak titkárom ismeri. Kérem, ön se mutassa meg senkinek. Szeretettel

Lev Tolsztoj.«

A jasznaja-poljanai aggastyán annyira köztulajdona volt az emberiségnek, hogy filozófiáját, emberszeretetét, az istenségben való felolvadását mindenki részben *a saját magántulajdonának is tartotta és rendelkezett vele...*

Igy járultam én is 1910 augusztus 27-én Jasznaja Poljanába, Tolsztoj elé.

Mikor a verandán elém állott Zsófia Andrejevna s kissé visszautasítón megkérdezte, hogy milyen jogon szeretnék Tolsztojjal beszélni, szinte öntudatlanul feleltem:

- Aki Tolsztoj tanait ismeri, az tudja, hogy Lev Nikolajevicshez nem kell ajánlás...

Mert én is azt hittem, amit mindenki, hogy Tolsztoj mindenkié.

A drámáról, amely a Tolsztoj-házban lejátszódik, a megrázó lelki vívódásról, amelyet Lev Nikolajevics önmagával folytat, odakinn a világban alig tudott valaki...

Naplói akkor még nem jelentek meg... Pedig milyen mardosó, fájdalmas önvallomások ezek a naplók. Magábaszállást, a legmélyebb elmélyülést, ítélethozatalt jelentettek minden egyes alkalomkor, amikor csak hozzájuk ült, hogy az aznapi beszámolót megírja.

Minden érzésével, jóságával és rosszaságával Istenhez akar fordulni... Érti a pillanat nagyságát...

1896 október 23. Este van, leülök, hogy írjak, miközben különös jelentőségét és komolyságát érzem azoknak az óráknak, amelyek nekem még megmaradtak... Nem tudom, hogy mit kezdjek el, de Isten éretté vált akarátának kifejezését érzem magamban, amely ki akar nyilatkozni...

Soha Tolsztojnál erkölcsösebb, hivőbb és megtisztultabb író nem nyúlt tollhoz. Még Rousseau sem!

Rousseau szenvedélyes: latin, - Tolsztoj szenvedő: szláv...

Ez közöttük a különbség.

Rousseau ítél és lázít, Tolsztoj magába mélyed és alázatával mozdítja tette a tömegeket...

A naplók minden oldala jajkiáltás, hogy milyen életet él, és milyen kellene élnie...

1896 május 5. Megint ez az általános kétségbeesés... Fáj a szívem... Oka mindig ugyanaz. Van egy legfelsőbb erkölcsi követelmény. Ennek a nevében kell mindent, ami nálánál alacsonyabb, megvetni. De nem tesznek neki eleget!... Már 15 éve javasoltam, hogy a birtok nagyobb részén túl kell adni, és négy szobában lakni... *Akkor volna ideáljuk!*

Fáj neki a gazdagság, a jaszna-poljanai birtok, amelyért megszólják, fáj, hogy nem lehet ideálja a sóvárgóknak és hívőknek... Kínossa és mardossa magát... Hazug, lehetetlen életet él...

1896 június 26. Tegnap Baturinóba mentem és anélkül, hogy látni akartam volna, sőt inkább ki akartam kerülni, az eke mögött a nyolcvan éves Akimmal találkoztam. Találkoztam Jaremicsevával, akinek a kunyhójában nincs egy téli gúnya se, csak kaftánja van. Találkoztam Marjával, akinek a férje megfagyott és most nincs senkije, aki a rozsot megdolgozza, gyereke elsorvad, találkoztam Trofionnal és Haljavkával, férjjel és feleséggel, aki éhenhal, gyermekük is éhenpusztul... Mi pedig Beethovent kritizáljuk! És imádkoztam, hogy az Úr szabadítson meg ettől az élettől. És újra imádkozom és jajgatok fájdalomamban... Össze vagyok kötözve, elsüllyedtem, egyedül nem szabadíthatom meg magam; - gyűlölöm magamat és az életemet...

Nem!... Ennek az életnek nem lehet más vége, minthogy mindennel szakít, ami családjához és az ő anyagiakban gazdag világához köti...

Vagy nézzünk még egy naplójegyzetet.

1896 július 31. Élek... Délután öt óra van... Fekszem és nem tudok elaludni. Fáj a szívem. Meg vagyok gyötörve. Hallom az ablakon át hogyan tenniszeznek odakint. Nevetnek. Zsófia Andrejevna Sensinékhez utazott. Mindenki örül, de nekem nehéz a szívem, nem tudok fel-

egyenesezni. Ugyanúgy érzem magam, mint amikor nevelőm, St. Thomas bezárt és én hallottam, hogy odakint mindenki vidám és nevet... De én nem akarok. Tűrni kell a megalázást és jónak kell lenni... Tudok jó lenni.

Mi ez, ha nem a legnagyobb önsanyargatás, - vezeklés mindenki öröméért, bűnéért, és istentelenségeért... Tolsztoj magára vette a világ minden bűnét, és boldogtalan lett volna a négy szobában is, de boldogtalan lett volna a kunyhóban, az erdő közepén is, ahova vágyott...

Az ő élete, az istenségben való felolvadása, boldogsága - a boldogtalanság volt.

Ha megszűnik a boldogtalansága, üres és hiábavaló az élete...

Gazdagság, inas, kastély, főúri kiszolgálás kellett neki ahoz, hogy olyan alázatos és koldustürelmes lehessen, mint amilyen volt.

Ez adta meg neki a rejtelmes, tövisglóriás hátteret...

És a vége?...

Nem lehetett más, minthogy menekülnie kellett Jasznaja Poljanából, *amikor már az élettől menekült*. A végső izgalom, a végső halálfélelem kergette el otthonról...

Az ilyen gigászi, jövő századokat megmozgató életmunka nem nyugodhatott meg abban, hogy *»ágyban, párnák közt«* haljon meg. A rettenetes feszítésű izgalom, a halál rejtett, de mégis meglevő előérzete, amely minden nap és minden nap nyugtalanította és tragikus jóságra kényszerítette, a harc, melyet egész életén keresztül vívott és amelyet ellene vívtak, egyéniségének földi méreteket túlhaladó nagysága, nevének világokat betöltő híre, az ostor, mely odahaza lelkét csapdosta, indulatainak a robbanásig sűrített lefékezése, - - mind, mind együtt a földrengés és égszakadás erejével hajszolták el otthonából...

1881-től 1910-ig készült erre a menekülésre.

De mért nem ment el hamarabb?... Mért várt úgyszólván a legutolsó percig?

Hiszen elmehetett volna ereje teljében, harminc évvel hamarabb is?... És mégis maradt és mégis kínlódott és vergődött tovább.

Feleljünk végre bátran és őszintén.

Ez a hatalmas lélek, a szellemnek ez az óriása: elhatározásaiban, cselekedeteiben gyenge lény volt, - kigondolásban, eszmei bátorságban vakmerő és világot átfogó; cselekvésében, mozdulásában félénk, befolyásoknak engedő és tétova.

Ő nem ment el 1879-ben, mikor *»Gyónás«*-át megírta, nem ment el 1884-ben, mikor már iszákját is vállára vette, nem ment el 1897 június 8-án, mikor már búcsúlevelét is megírta, - Tolsztoj 1910 október 28-án, közvetlenül halála előtt vonta le a végső konzekvenciát...

Nem azért halt meg, mert elment, azért ment el, mert talán víziószerűen, rettenetes árnyékát ráborítva már várta élete végső felelete: a Halál...

De addig, élete utolsó percéig gazdag anyagi jólétben, különleges ápolás közepette élt, olyan *lelki* lemondást gyakorolva, amilyenre csak egy igazi arisztokrata képes.

Ha erkölcsi világának nemcsak megteremtője, de egyúttal szigorú lakója is, akkor már 1879-ben hagyja el Jasznaja Poljanát...

De akkor elvész belső tragikuma, akkor nem Tolsztoj!...

3. A családi harc.

Az örömmel telt pohár ezzel a cseppel csordult ki...

Az ellentmondásnak, mely Tolsztoj belső és külső élete között volt, az elveknek, amelyet anyagi kérdéseket illetően hangoztatott, de amelyeket soha sem valósított meg, a megtagadott és mégis szeretett család kerete, az idegenek beleavatkozása a maga és családja életébe, - fájdalmas, ízléstelen és elszomorító családi háborúshoz vezetett.

Hiába kegyelet, hiába érzékenység: Tolsztoj nem magánember, nem egy család tagja, és foglalkozni kell ezekkel a részletekkel is, hogy tragédiáját teljesen megismerjük...

A harcot voltaképpen ketten vívják.

Zsófia Andrejevna, a feleség, a maga, a gyermekek, a család anyagi érdekeiért, - és kívül a családi körön a tolsztojánusok szűkebb köre, akik megmondják, tanácsolják Tolsztojnak, hogy mit és hogyan kell cselekednie, befolyásolják és a végső leszámolásra kényszerítik... Vezérük Csertkov, hozzájuk tartozik Alexandra Lvovna, Tolsztoj kedvenc lánya. Másik lánya, Tatjana Lvovna, mintegy semleges a küzdelemben, a fiúk anyjuk oldalán harcolnak...

Mindezt tudnunk kell, hogy megértsük a szomorú jaszna-poljanai napokat...

A harc oka a legcsunyább: örökség, pénz!...

Az utolsó évben érte el csúcspontját, mert a Tolsztoj-házban szinte állandó téma volt Lev Nikolajevics közel halála...

Testi ereje leromlott, gyakran elájult s mikor magához tért, emlékezete sokszor teljesen cserben hagyta...

Ilja Lvovics feljegyzéseiben olvassuk:

»...Jaszna Poljanában utoljára 1910 őszének kezdetén voltam... Apám gyengesége különösen feltűnt... Nem akart beszélni, szinte húzódozott, mintha valamit vétettem volna ellene... Mennyire elgyengült az emlékezőtehetsége!... Már öt éve a tulai *Parasztbank* alkalmazottja voltam, apám ezt nagyon jól tudta, s most mégis azt kérdezte tőlem: - Hol vagy alkalmazva?... Mivel foglalkozol?... De, csodálatosképpen, emlékezőtehetségének ez az elgyengülése csak az emberekre, az eseményekre vonatkozott, - *írói munkájában*, belső életének kifejtésében friss, erőteljes volt élete utolsó napjáig... Talán azért feledkezett meg az élet apró dolgairól, mert teljesen elmerült nagy életművébe...«

Ilja Lvovicsnak igaza van...

Mit érdekelte Tolsztojt, hogy fia bankhivatalnok-e vagy nem, mit bánt apró személyes vonatkozásokat?... Mint a valódi alkotó géniuszok, teljesen a maga elképzelt - néki tényleges - világa foglalta el, s mindent, ami azon kívül volt, elfelejtett... Felesleges volt a számára... Milyen érdekesen emlékezik meg erről naplójában.

1903 szeptember 3. Gyakran elcserélem az embereket; lányaimat, egyik-másik fiamat, barátaimat, kellemetlen embereket, úgy, hogy tudatomban nem személyek, hanem gyűjtőfogalmak, lelkes lények szerepelnek. Voltaképpen nem akkor tévedek, ha egyik személyt a másiknak nézem, hanem akkor, ha mindenkit önálló lénynek tekintek. Nem világos. De *je m'entends*.

És idegeneknek, a családnak ez a lelkiállapot érthetetlen s könnyű a megállapítás:

- Vén bolond...

Pedig néki az a természetes, hogy az egyén cseppet sem érdekli, hanem csak az *általános*. És az ilyen teljes, földöntúli absztrakcióba tört be a család örökség- és pénzvágya... Közönséges harc a szerzői jogokért, Tolsztoj naplóiért és a végrendeletért...

Az eszmei élet itt zuhan le a sárba, s itt válik profán szemmel nézve is tragikussá Tolsztoj sorsa...

A NAPLÓK ÉS A VÉGRENDELETEK.

Lehetne szépen körülírva, lelki motivumokat is keresve írni minderről. Mégis a másik, a kíméletlen módszert választom. Mert kíméletlenek, de igazak a közlések, amelyek Makovicky Dusán feljegyzéséből a Tolsztoj-tragédia utolsó fejezetét megvilágítják.

Beszélhetnék Zsófia Andrejevna grófné mártír-életéről, szenvedéseiről.

Mert valóban mártír és szenvedő volt ő is, mártír és szenvedő ura oldalán. Példákkal bizonyíthatnám, hogy házassága egész ideje alatt - (az utolsó évektől eltekintve) - mennyire igyekezett férje kedvébe járni, *megérteni* a neki annyira idegen világfelfogást, feltárni a küzdelmet, amelyet családjáért, gyermekeiért folytatott a Tolsztoj-vagyonért, - de mindez fölösleges.

Védelmét, vádjait egy későbbi fejezetben ő maga mondja el.

Most csak kérdezzük meg kíméletlenül:

Mi volt a Tolsztoj-örökség? Miért kellett az asszonynak harcolni?

A felelet igen egyszerű: *Hogy Tolsztoj kedvező végrendeletben biztosítsa a családnak művei szerzői jogát és hogy rájuk hagyja naplóit.*

Mert Jasznaja Poljanát már 1891-ben felosztotta gyermekei és felesége között.

De Jasznaja Poljanánál is nagyobb értéket jelentett műveinek szerzői joga és naplóinak felbecsülhetetlen gyűjteménye.

Ezekért a naplókért ádáz harc folyt Tolsztoj életének utolsó éveiben.

De még halálán túl is.

Lev Nikolajevics naplói két életszakaszra oszlanak.

1847-1865... És 1878-1910.

Tizenhárom évig nem írt naplót. Ez a tizenhárom év a »nagy regények«, a boldog munka, a megelégedett házaselet ideje volt.

A naplók önvallomások, gondolatok feljegyzései. Irányjelzők, útmutatók a Tolsztoj-labirintusban s irodalmi és kereskedelmi értékük kiszámíthatatlan.

Aki a naplót örökölte, az földnél, pénznél, üzletnél értékesebb tőkét örökölt.

A Tolsztoj-család tudta ezt és Zsófia Andrejevna ádáz és alattomos, semmi eszközöktől vissza nem rettenő küzdelmet folytatott a naplókért.

De éppen úgy harcolt értük Csertkov is, - aki a naplót a tolsztoji világ: mindenki örökségének tekintette.

A naplók közül eddig csak az ifjúkori naplók 1852-ig, s már az öreg kor naplói 1895-től 1903-ig jelentek meg.

A folytatását most a szovjetkormány adja ki Csertkov felügyelete alatt.

De a közbeeső évek naplóihoz, 1919-ig, míg Zsófia Andrejevna élt, férni nem lehetett, mert azokat Tolsztojnén a moszkvai Történelmi Múzeumban deponálta, *hogy senki hozzájuk ne nyúlhasson!* Mikor Tolsztoj meghalt, Zsófia Andrejevna magának követelte a naplót és a múzeumba letétbe helyezett minden írást, *mint férje ajándékát;* - Alexandra Lvovna, a csertkovi szellem képviselője pedig azt vitatta, hogy minden Tolsztoj-írás törvényes örököse ő.

A vitából per lett, - de jött Szovjetország, Tolsztojn halála és ma minden feljegyzés Vladimir Csertkov kezében van.

De akkor, 1910-ben! Még örökség, vagyon volt a Tolsztoj-naplók füzethegye s vérre, életre harcolt érte a fiúk és a maga nevében Tolsztojn az egyik oldalon és Alexandra Lvovna és Csertkov a másik oldalon.

Mindezt pontosan tudnunk kell, hogy megérthessük a dúló családi viszályt.

Hogy a naplókért folytatott harc nem lehetett újkeletű, arra nem egy utalás van magukban a naplókban.

Nézzünk csak egyet.

1896 június 30. Sokat szenvedek és küzdök, de nem bírom le se az egyiket, se a másikat... Már a Naplóm is elrontották. Annak a szem előtt tartásával kell írnom, hogy élők olvassák.

Hogy mennyire fontosnak tartotta naplójegyzeteit, kiderül Ilja Lvovics következő elbeszéléséből is:

»Apánk egy újabb ájulási rohama alkalmával Szergej bátyám, aki levetkőztette, egy kis jegyzőkönyvet talált nála. Eltettem s másnap azzal adtam át apának, hogy nem olvastam el...

- Pedig elolvashattad volna!... - felelte halkán.

Legtitkosabb gondolatait, *imáit* írta bele a naplócskába, amelynek címe: „Csak saját magának”.

Halála után olvastuk csak el. Könnyek nélkül nem lehet olvasni. Bár ezek a külön naplói élete utolsó éveiből valók, tartalmukat nem mondhatom el. Kellemetlen volna közölni, amit apám „csak saját magának” írt«.

Hogy kire testálja majd a naplókat, ki örökli a kincset, ez volt a nagy harc magva.

Mi lesz az utolsó végrendeletben, *kinek a javára, kinek a befolyása alatt írja?*

Váltakozó sikerrel folyt a háború, látni fogjuk, hogy néha az egyik fél remélt, néha a másik, míg végül is a Csertkov-párt győzött.

A harc ismeretéhez ismernünk kell Tolsztoj különböző végrendeleteit.

Első végrendeletkezése 1895 március 27-ről való. Nem volt formászerű, hivatalos végrendelet, - naplójába írott feleségéhez intézett levél volt.

Keletkezésére vonatkozólag érdekesen emlékezik meg Ilja Lvovics:

»Lieszkov N. S. halála után apánk felolvasta ennek végrendeletét, amely szerint a megboldogult utolsó osztályú temetést rendelt el, meghagyta, hogy sírja felett senki se beszéljen, stb. Akkor támadt fel benne a gondolat, hogy maga is végrendeletkezék.«

Nevezetes ebben a feljegyzésben az, hogy Tolsztoj, mint életében mindig, most is más cselekedetéből kap ösztönzést saját cselekedetére. Ő úgy akar meghalni, mint a paraszt, úgy akar élni, mint a legalázatosabb ember, úgy akar végrendeletkezni, mint a legszerényebb.

Az elhatározás cselekvő ereje hiányzott egész életéből s mindig mások cselekvése, nyomora indított meg benne érzés- és gondolkodásfolyamatokat, amelyek hatalmas szelleme és tehetsége méretei szerint rendkívüli erővel és méretben bővültek ki.

Szól pedig ez az első végrendelet a következőképpen:

Végakaratom megközelítőleg ez: -

(Amíg mást nem írok, ez marad érvényben.)

1. Ahol meghalok, ott temessenek el. Ha városban, a legszegényebb temetőben, a legolcsóbb koporsóban, ahogy a szegényeket temetik. Virágot és koszorút ne küldjenek, beszédek ne mondjanak. Ha lehetséges, pap és temetési szertartás nélkül temessenek el. De ha azoknak, akik eltemetnek, ez nem tetszik, temessenek el a rendes temetési szertartással, de a lehető legolcsóbban és legegyszerűbben.

2. Halálomat nem kell az ujságokban közzétenni s nekrológokat ne írjanak.

3. Minden írásomat kapja meg a feleségem, V. G. Csertkov, Strahov, Tanja és Masa lányom, vagy akik közülök életben maradnak, hogy osztályozzák és átvizsgálják. (Lányaim nevét magam húztam át. Nem kell őket ezzel zavarni.)

Fiaimat kizárom eme rendelkezés alól, nem mintha nem szerettem volna őket (hála Istennek, később mindjobban és jobban megszerettem őket) és tudom, hogy ők is szeretnek engem, de általában nem értik eszméimet; nem követik fejlődésüket s megvan a saját felfogásuk, amely arra vezeti őket, hogy azt tartsák be, amit nem kellene betartani s elvessek azt, amit be kellene tartani. Naplóimból kivettem a legényéletemre vonatkozó részleteket és azt kívánom, hogy ezeket semmisítsék meg. S házaseséletemre vonatkozó naplójegyzeteimből is semmisítsék meg mindazt, aminek közzététele bárkit is megsértene. Csertkov megígérte, hogy még életemben teljesíti ezt és ismerve irántam való nagy és meg nem érdemelt szeretetét és erkölcsi megbízhatóságát, meggyőződésem, hogy ennek a kérésemnek fényesen eleget fog tenni. Hogy legényéletem naplóit megsemmisítsék, nem azért kívánom, mintha el akarnám titkolni életem gyengeségeit, - életem egy elvek nélkül élő fiatalember megszokott tisztátalan élete volt - hanem azért, mert a naplók, amelyekbe csak a gyötrelmeket jegyeztem fel, amelyeket a bűnök okozta öntudat felébredése keltett, hamis és egyoldalú benyomást képviselnek és... De nem!... maradjanak naplóim úgy, ahogy vannak. Legalább arra jók, hogy megmutassák, hogy ifjúságom minden erkölcstelenségétől és léhaságától eltekintve is, nem hagyott el teljesen az Isten, ha mindjárt csak öreg koromban kezdtem is csak egy kevéssé is megérteni és imádni...

Mindezt nem azért írom, mintha írásaimat valamire is becsülném, vagy jelentékenynek tartanám, de mert előre tudom, hogy könyveimet halálom után kiadják, beszélnek róluk s azt fogják hinni, hogy fontosak. Ha ez így van, jobb, ha írásaim nem sértenek meg senkit.

Ezért írásaim többi részére vonatkozólag arra kérem azokat, akik majd elrendezik, hogy ne adjanak ki mindent, hanem csak azt, ami hasznára lehet az embereknek.

4. Régebbi műveim szerzői jogára vonatkozólag - (tíz kötet és az A. B. C.) - arra kérem örökösöimet, hogy adják át a nyilvánosságnak, illetőleg tegyék szabaddá műveim kiadását. De ezt csak kérem és nem rendelem el. Helyes volna, ha így történnék. Ez jó volna neked is. De ha nem akarod megtenni, az a te dolgod. Azt jelenti, hogy nem akarod megtenni. Hogy az utolsó tíz évben könyveimet eladták, életem legkínosabb fejezete volt.

5. Még egy kérés, - legfontosabb!... Felkérek mindenkit, úgy rokonokat, hozzám tartozókat és idegeneket, hogy ne dicsérjenek. (Mert tudom, hogy ezt nem kerülhetem el, mert életemben sem kerülhettem el, mégpedig a legcsúnyább formájában.) És ha az emberek írásaimmal

foglalkoznak majd, időzzenek azoknál a szakaszoknál, amelyekről tudom, hogy bennük az isteni hatalom nyilatkozott rajtam keresztül; - és forgassák haszonnal életükben. Voltak percek, amikor éreztem, hogy az isteni kinyilatkoztatás küldöttje vagyok. Sokszor olyan tisztátalan voltam, annyira személyes szenvedélyekkel telt, hogy ennek a kinyilatkoztatásnak a fényét elrejtette az én sötétségem; de némelykor a kinyilatkoztatás igazsága rajtam hatolt át s ezek voltak életem legboldogabb pillanatai. Isten adja, hogy az, hogy rajtam keresztül szólaltak meg, nem profanizálta az igazságokat s az emberek nem véve figyelembe e kicsiny és tisztátalan lelket, amely közvetíti, - épülnek rajtuk. Írásaimnak értéke csak ennyi. S ezért gáncs illet, nem pedig dicséret.

Ennyi az egész.

L. N. T.

Ez volt Tolsztoj első végrendelete. Csak irodalmi hagyatékáról rendelkezik, mert birtokát és ingóságait már régebben családjára írta.

Ebből a végrendeletből is elhatározatlansága, tétovázó lénye tükröződik vissza. Előbb törül- tetni akarja a naplójából a legényéletére vonatkozó részeket, azután meggondolja a dolgot; - kéri, hogy szabadítsák fel művei szerzői jogát, de ha nem teszik meg, az is lehetséges. Ne írjanak róla gyászjelentést, az ujságok ne írjanak nekrológot!

Mily isteni ártatlanság, érthetetlen gyermekdedtség! Tolsztoj azt hiszi, hogyha meghal, az ujságok nem írnak róla.

De hiszi-e?

Hiszen később kéri, hogy ne dicsérjék, - bár tudja, hogy ezt nem kerülheti el!

Írásait, könyveit semmire se becsüli, - de tudja, hogy halála után kiadják, beszélnek róluk.

Ez a végrendelet: Tolsztoj. Minden bizonytalanságával, minden szerénységbe burkolt, de mégis uralkodó önbecsülésével s az isteni küldetés mély alázatával.

1895-ben beledobja életébe a »végrendelkezés« problémáját s érdekes, hogy ez a kérdés az idők folyamán mennyire kiszélesedik, domináló lesz, - *sőt, hogy érvényessé váljék, Tolsztoj a végrendeletre vonatkozólag elismeri az állami formulákat.*

Hogy Tolsztojnál mit jelent ez, azt szavakkal szinte el se lehet mondani.

De kövessük csak nyomon az eseményeket.

Az 1895-ös végrendeletnek csak eszmei érvénye volt. Hivatalos érvényességét a törvény el nem ismerhette s Zsófia Andrejevna és a gyermekek joggal tartották magukat Tolsztoj művei szerzői joga örököseinek.

De azért a ház nyugalmát mégis megzavarta az 1895 március 27-iki napló-levél. Tolsztojné magának és családjának akarta biztosítani a művek szerzői jogát, a naplók tulajdonát, - a Csertkov-párt pedig minden jövedelmet a tolsztoji eszméknek akart juttatni. *Ezt nevezték köztulajdonnak!* Tolsztojné és fiai elkeseredtek, mikor a »Feltámadás« regény első orosz kiadásának jövedelmét, 12.000 rubelt, Tolsztoj és Csertkov a duhoborcoknak küldte. Többé szerzői jogdíjat magának, családjának megtartani nem akart.

Hát miből éljen Tolsztojné, a család? Miből vezessék a jasznaja-poljanai házat, miből gondoskodjanak, hogy Tolsztoj a világ legápoltabb aszkétája legyen?

És Tolsztoj naplójában 1907 március 4-én és 1909 március 9-én újra megismétli, hogy azt akarja, hogy művei kiadói joga köztulajdon legyen.

Ekkor már Csertkov szervező tehetsége terjeszti Tolsztoj műveit s a család nem nyugszik abba bele, ami a Csertkov-házban történik.

Csertkov is tisztázni akarja a végrendelet kérdését, érvényes jogi formában akarja biztosítani a tolsztojánusok számára a szerzői jogokat s elütni ezektől a családot.

1909 szeptember 17-én Krezsínóba - akkor ott lakott - hívta Tolsztojt s másnap egy már előre megbeszélte és elkészített végrendeletet íratott vele alá.

Az új végrendelet szerint Tolsztoj minden műve, melyet 1881 előtt írt, Zsófia Andrejevnaé és a családé marad, - minden mű, amely 1881 után íratott, *köztulajdon és bárki kiadhatja*.

Tolsztoj nagy életfordulatát 1881-től számítják: minden, amit az előtt írt, *világi*, az lehet a családé; minden, amit az után írt: szent, a Tolsztoj-közösségé.

Krezsínóban ott volt Alexandra Lvovna is, Tolsztoj eszméinek egyetlen örököse a családban, aki az új végrendeletet megmutatta N. K. Muraviov moszkvai ügyvédnek, hogy állapítsa meg, vajjon az jogilag érvényes-e?

Muraviov kifejtette, hogy valamit a közre, illetőleg *senkire*, meg nem nevezettekre hagyni nem lehet. S megígérte, hogy egy jogilag helyesen megfogalmazott tervezetet küld majd Jasznaja Poljanába.

Az új tervezettel, amelyet Muraviovval együtt két-három tanácskozás után Goldenweiser, Csertkov és F. A. Sztrahov készített el, ez utóbbi október 26-án Jasznaja Poljanába utazott.

Arra számítottak, hogy Tolsztojnén aznap Moszkvában lesz s Sztrahov a végrendelettervezetet minden aggodalom nélkül megbeszélheti Tolsztojjal Jasznaja Poljanában. De Tolsztojnén váratlanul éppen azzal a vonattal utazott haza. Sztrahov nem ijedt meg s vele utazott, mondván, hogy meg akarja látogatni Lev Nikolajevicset. Talált is alkalmat, hogy visszavonuljon vele s bemutatta a moszkvai tervezetet. Tolsztoj átolvasta s minden megdöbbenés nélkül alá is írta, hogy elfogadja tartalmát, azután kicsit elgondolkozott s így szólt:

- Az egész ügy nagyon kínos nekem... És fölösleges is, hogy eszmém terjedését ilyen módon biztosítsam. Krisztus - a világért sem akarom magamat összehasonlítani vele - nem sokat törődött ezzel, hogy akárki is személyes tulajdonaként sajátítsa ki eszméit... Nem is írta le tanait, bátran kinyilatkoztatta azokat és a keresztre ment értük. És tanai nem vesztek el. Egyetlen szó sem vesztett el teljesen, ha az igazságot fejezi ki s ha a személy, aki bármilyen földi módon is nyilvánítja ki, hisz benne. De mindennek a külső rendszabálynak és biztosításnak csak az az oka, hogy nem bízunk abban, amit mondunk...

És ezzel otthagya Sztrahovot.

Mit csináljon Sztrahov? Hagyja el Jasznaja Poljanát s dolgavégezetlenül térjen vissza Csertkovhoz? Megvárta Tolsztojt, míg visszatér s ezt mondta neki:

- Krisztust említette? Igaza van, ő nem gondolt azzal, hogy eszméit elterjesszék. De mért? Mert nem tudott írni s ismerte az ő korát, bizonyos, hogy eszméi terjesztéséért nem kapott pénzt. De maga ír, írásaiért pénzt kapott s most a családja kap pénzt a szerzői jogokért. Ha valahogyan nem akarja biztosítani, hogy művei mindenkié legyenek, önkéntelenül is elősegíti, hogy ezek családja magántulajdonában maradjanak s azt tegyék velük, amit akarnak. És ebben a pillanatban nem titkolhatom el, hogy milyen kínos nekünk, akik barátai vagyunk, a gúnyos vádakot hallani, hogy bár ellensége a magántulajdonnak, a birtokát családjára iratta. Éppen ilyen kínos lesz, ha az emberek azt mondják, hogy bár tudja, hogy 1895-ben írott vég-

rendelkezése érvénytelen, semmit sem tesz eszméi védelme érdekében, de még ellenkezőleg, elősegíti, hogy irodalmi művei is a családra szálljanak. Nem is mondhatom, Lev Nikolajevics, hogy mennyire kínos lesz nekünk, barátainak mindezt hallani halála után. Örökösei teljes diadallal fogják élvezni a szerzői jog biztonságának hosszú ötven évét, bárha teljesen tisztába vannak erre vonatkozó nézeteivel.

Tolsztoj elismerte Sztrahovnak »súlyos érvelését«, de nem döntött rögtön. Kilovagolt, hazajött, lefeküdt, ebédelt s csak azután hívta be dolgozószobájába Alexandra Lvovnat és Sztrahovot.

- Elhatározásom meg fog lepni benneteket, - mondta. - Sasára hagyok mindent, amit írtam... Egyedül órá, az 1881 előtt írottakat is... Mindent... A részleteket beszéljétek meg Vladimir Grigorevicssal...

Igy is történt. A második végrendeletet Goldenweiser és Sztrahov tanúságával 1909 november 1-én írta alá dolgozószobájában Tolsztoj. Az egész aktusnak összeesküvés jellege volt s mikor Tolsztoj kezébe fogta a tollat, előbb jól megnézte a szobájába nyíló ajtókat, hogy nem toppan-e be váratlanul Zsófia Andrejevna?

Igy tehát a Csertkov-párt győzött. Alexandra Lvovna, az írások, a naplók általános örököse, Csertkovék egyik főerőssége volt.

Tolsztoj, mikor a végrendeletet aláírta, még ezt fűzte hozzá:

»Ha lányom, Alexandra Lvovna előttem halna meg, minden fentebb említett vagyonomat kizárólagosan Tatjana Lvovna Szuhotinra hagyom...«

De a harc ezzel nem dőlt el.

Az örökösök érezték, tudták, hogy Tolsztoj halála közel van, Zsófia Andrejevna s a fiúk nekik kedvező végrendeletet akartak kierőszakolni, s Makovicky Dusán hagyatékában egy érdekes, eddig nem ismertetett nyilatkozatot láttam, mely Tolsztoj aláírásával így szól:

1909 december 1.

Nem irattam semmit se feleségemre, se családomra, csak azt tettem, ami iránt már 1889-ben intézkedtem, hogy családom vagyonommal úgy rendelkezék, mintha én már meghaltam volna. Azaz, hogy vagyonomat kapják azok, akiket a szokás örökösöknek tekint, míg én ezalatt feleségemmel és gyermekeimmel tovább élek Jasnaja Poljana földbirtokán, amely az ő tulajdonuk lett.

Lev Tolsztoj.

Hogy mi volt ennek az újabb nyilatkozatnak az oka, azt nem tudjuk. Egy hónappal íródott a végrendelet után, bizonyosan szakadatlan harc közepette.

Szomorú és szánalmas látvány ez a nagy ember, a világ egyik legnagyobb szelleme, agg korában ilyen elvadult és csúnya harc középpontjában.

Mit szóljunk barátai szerepéhez, akik eléje állanak és arcába vágják:

- Te meghalsz és azt fogják mondani rólad, hogy hazug voltál!

És mit szóljunk családjához, amely fülébe súgja:

- Te meghalsz és megraboltad gyermekeidet.

És közben az immár tehetetlen agg, aki gondolatvilágában elvonatkozott mindentől, ami földi és csak *a nagy eltávozásra* készül.

De ezt megelőzi még egy »legutolsó« végrendelet, *hogy minden kétséget kizárjon.*

1910 július 17-én írják és adják át Tolsztojnak aláírás végett.

De Goldenweiser az aláírásra szánt példányból kifelejt a formulát: »egészségesen és ép elmével«, ezért az aktust el kell halasztani.

Végre július 22-én elkészül az utolsó és végleges végrendelet.

Tolsztoj Csertkovékkal Teljatenkiban találkozott, ahova lóháton érkezett. Ott az egész társaság lóra ült és a szasziakai öreg, sűrű erdőbe vonult, hogy senki se zavarja, senki se lássa őket. Ott a lovakat fához kötötték, Tolsztoj egy fatörzsre ült s megírta végrendeletét, melyet egy fogalmazványból a jaszna-poljanai esték muzsikusa, Alexander Boresovics *Goldenweiser* diktált neki.»Kínos érzések tükröződtek ezalatt Tolsztoj arcán, - írja Sergejenko, az egyik tanu, Csertkov titkára, - *aki belátva az ügy erkölcsi szükségességét, habozás nélkül, erős elhatározással cselekedett.*«

Szól pedig ez a végrendelet:

1910 július 22.

Alulírott egészségesen és ép elmével halálom esetére a következőképpen rendelkezem: Minden irodalmi művem, munkámat, írásomat, amelyeket eddig írtam és amelyeket mától számítva halálomig írni fogok, amelyek eddig megjelentek és amelyek eddig nem jelentek meg, szépirodalmi és másfajta műveimet, amelyek akár befejezettek, akár befejezetlenek, színpadi műveimet, továbbá minden másfajta írásomat, fordításomat, revízióimat, naplóimat, magánleveleimet, vázlataimat, jegyzeteimet és feljegyzéseimet - egyszóval kivétel nélkül mindent, amit halálomig írtam, bárhol is legyen az, bárkinek a birtokában találtassák, akár kézirat, akár nyomtatás, minden irodalmi művem kiadási jogát, kézírataimat és minden írásomat, melyet halálom után találnak meg, Alexandra Lvovna Tolsztoj leányom kizárólagos tulajdonául hagyom. Abban az esetben, ha lányom Alexandra Lvovna Tolsztoj előttem hal meg, a fent részletezett jogokat kizárólagosan lányomra, Tatjana Lvovna Szuhotinra hagyományozom.

(Aláírás) *Lev Nikolajevics Tolsztoj.*

Ezennel tanusítom, hogy a fentebb írott végrendeletet Lev Nikolajevics Tolsztoj ép elmével és szellemi képessége teljes birtokában, szemem láttára írta és aláírta: *Alexander Boresovics Goldenweiser*, zenész.

Az előbbi tanusítja: *Alexei Petrovics Szergejenko*
polgár.

Az előbbi tanusítja: *Anatol Dianisevics Radinskij*
alezredes fia.

Ez a Tolsztoj-végrendeletek története.

Az utolsó végrendeletet olvasták fel 1910 november 16-án a tulai főtörvényszéken a gyászfátyolos Andrejevna Zsófiának, akinek életműve omlott össze ezzel.

De a harcot nem adta fel.

A Történelmi Múzeumban levő letét az övé! Azt Tolsztoj neki ajándékozta.

De Csertkov a végrendeletre hivatkozott: *Minden Alexandráé.*

És megindult a per. Élők vívták, a halott Tolsztojnak immár semmi köze sem volt ehez.

De az élő Tolsztojnak se volt.

Mert az *élő* Tolsztoj az volt, aki gondolatvilágában élt, aki elvonult és csak kerek, finom betűinek vallotta meg önmagát, halhatatlan kínját és művészetének isteni nagyságát.

Amint kilépett az emberek közé, ember lett ő is... És az ember kicsiny, vér és hús játéka, halandó. Végrendeletekkel törődik és nem a végtelenséggel.

ZSÓFIA ANDREJEVNA VÉDELME.

Az orosz szovjetkormányzat 1922-ben adta ki Tolsztojné Zsófia Andrejevna önéletrajzát. A rettenetesen megvádolt asszony ezt a vallomását 1913-ban írta Semen Afanesevics Vengerov tanár felkérésére. De a világháború kitörése megakadályozta a nagyérdekességű lelki dokumentumok megjelenését s az önvédelmező írás csak Tolsztojné halála után, nagykésőn jelenhetett meg.

Hogy ne vádolhassanak elfogultsággal, az önéletrajzból közlöm azokat a részleteket, melyek jelen munkám tárgyával egybeesnek és megvilágítják Tolsztojné felfogását és érzésvilágát.

»Húsz éven keresztül nővérem, T. A. Kuzminszki, családotul eljött minden nyáron Jasznaja Poljanába és életünk olyan boldog volt, hogy a nyár egy ünnepnapnak tetszett. Teniszeztünk, krosketteztünk, a nyár multságait üztük, fürödtünk, gombát szedtünk, csónakáztunk, kocsi-káztunk, műkedvelői színházat játszottunk, időnket a zenének szenteltük és felnőttek, gyerekek hegedültek, zongoráztak, énekeltek...

Az egyik nyáron a fiatalság kint dolgozott a mezőn és Lev Nikolajevicscel a szegény paraszt-asszonyoknak behordták a termést... De már ezidőtájt, a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején, L. N.-ben megindult annak a belső válságnak a folyamata, amely nem szűnt meg haláláig: a vágy más, egyszerűbb, szellemibb élet után.

És ezzel zavartalan boldogságunk idejének vége is elérkezett.

Lelki válságának első korszakában, amint az ismeretes, Lev Nikolajevics szenvedélyes fanatizmussal vetette magát az ortodox hit és egyház karjaiba. Úgy érezte, hogy ebben egyesül a néppel. De fokozatosan messzebb és messzebb távolodott tőle, amint ez későbbi írásaiból is kiviláglik. Nagyon nehéz feladat követni és felmérni, hogy lépésről-lépésre hogy változtatta meg az a belső válság Lev Nikolajevicset, de lassan odajutottunk, hogy én nehéz munkás életemet, anyai gondoskodásomat nem tudtam tovább összhangzatba hozni uram intellektuális érdekeivel és ő mindjobban eltávolodott a családi élettől.

Kilenc gyerekünk volt akkor s minél idősebbek lettek, annál bonyolultabbá vált nevelésük és hozzánk való viszonyuk. De apjuk mindinkább visszahúzódott tőlük és végül teljesen visszautasította, hogy bármiképpen is beleavatkozzék nevelésükbe. Azt mondta, hogy olyan vallás és elvek alapján akarjuk nevelni a gyerekeket, amelyek csak kártékonyak lehetnek rájuk.

Gyenge és tehetetlen voltam, hogy megoldjam ezt a dilemmát és sokszor kétségbe estem; belebetegedtem, de nem találtam szabadító utat. Mit tegyek?... Menjünk vissza Moszkvából a falura és hagyjunk fel mindennel... De úgy látszik, Lev Nikolajevics ezt sem akarta. Akaratom ellenére házat vett Moszkvában és ez életünket a városhoz kötötte.

Közöttem és férjem között nem *miattam* támadtak ellentétek... Nem mintha szívemben *én* távolodtam volna el tőle... Sem én, sem az én életem nem változott meg... *Ő* volt az, aki eltávolodott, nem is mindennapi életében, hanem írásaiban és tanításaiban, hogy az emberek hogy éljenek. *Képtelen voltam tanításait követni!* De személyes érintkezésünk változatlan maradt: éppen úgy szerettük egymást, éppen olyan lehetetlennek tartottuk, hogy csak rövid időre is elváljunk egymástól.«

És következik az utalás Csertkovra, az *idegenre*, aki közéjük állott.

»1895-ben Lev Nikolajevics levelet írt, amelyben mintegy felkérte örökösait, hogy műveinek szerzői jogát tegyék köztulajdonná és kéziratának osztályozását halála után bízzák Sztrahovra, Csertkovra és rám. Ezt a levelet Masa lányom őrizte, de megsemmisítették és 1909 szeptemberében új végrendeletet készítettek Csertkov házában, Krezsínóban, nem messze Moszkvától, ahol Lev Nikolajevicscsal több barátja gyűlt össze ez alkalommal. De úgy fordult, hogy Tolsztoj „barátai” formahibát találtak, amelynek alapján a végrendeletet érvénytelennek deklarálták.

...Ezeknek a mesterkedéseknek és a Tolsztoj műveinek kiadásával járó felelősségteljes munkának következményeképpen mind idegesebb és komorabb lettem és végül egészségem teljesen összeroppant. Szellemi és lelki egyensúlyomat elvesztettem s rossz hatással voltam férjemre... Ezidőtájt Lev Nikolajevics állandóan azzal a gondolattal foglalkozott, hogy elhagyja a házat s „meghitt barátja” M. ügyvéddel együtt gondosan előkészítette, hogy új végrendelet készüljön, amelyet 1910 július 23-án⁴ Tolsztoj maga másolt le az erdőben egy fatönkön...

Ez volt az a végrendelet, mely halála után érvényes lett.«

Naplójában Lev Nikolajevics ezidőtájt a többi között ezeket írta:

»Teljesen tisztában vagyok tévedésemmel; össze kellett volna hívnom örökösöimet és elmondani nekik szándékomat; nem kellett volna titokban tartanom...

Augusztus 5-én: Kínos Zsófia Andrejevna előtt folyton titkolóznom és tartani tőle...

Augusztus 10-én: Jó, ha valaki vétkesnek érzi magát és én annak érzem magamat... Helyzetem mindnyájukkal szemben nagyon nehéz... Nem tehetek róla, de kívánom a halált...«

»...1897 őszén Lev Nikolajevics törvényesen felhatalmazott engem, hogy minden anyagi ügyét én intézzem s ebbe belefoglalta műveinek kiadási jogát is. Pénz és tapasztalat nélkül bátran nekivágtam a dolognak s kezdtem megtanulni a kiadói mesterséget, előfizetőket gyűjteni Tolsztoj könyveire és a könyveket eladni... Két földbirtok minden dolgát is nekem kellett intéznie... Mily nehéz volt ez egy nagy családdal, - minden tapasztalat nélkül... Hányszor kellett a cenzorral tárgyalnom és Pétervárra utaznom...

Egy nap Lev Nikolajevics dolgozószobájába hívott és megkért, hogy teljes tulajdonjoggal vegyem át minden birtokát, értékét, beleértve a szerzői jogokat is... Megkérdeztem tőle, hogy mi értelme van ennek *köztünk*, akik oly meghitt együttlétben élünk s *gyermekeink vannak*... Azt felelte, hogy a tulajdont bűnnek tartja s nem akar tudni róla.

Könnyek közt feleltem:

- Úgy... hát azt akarod, hogy én, az a lény, aki legközelebb áll hozzád, essék most ebbe a bűnbe!... Nem akarom... nem kell nekem!...

És nem vettem át férjem birtokát, hanem törvényes felhatalmazás alapján kezeltem és csak esztendőnk múltán egyeztem bele, hogy megtörténjék az általános felosztás s velem együtt mindegyik gyermek megkapja a maga részét... És egyúttal lemondott azoknak a műveinek szerzői jogáról, amelyeket 1881 után írt... De élete végéig magának tartotta fenn előző műveinek szerzői jogát.

A felosztás 1891-ben lett teljes, Jasznaja Poljanát én kaptam s legkisebb fiúnk, Vanisko...«

⁴ A dátum helytelen, mert a végrendelet július 22-én készült.

1906-ból való feljegyzés:

»Az idő rendes foglalkozásunkat üzve mulott csendesen, Lev Nikolajevics szórakozásképpen gyermekeivel, barátaival kártyázgatott; nagyon szeretett visztezni. Reggel írt, minden délután kilovagolt; a legnyugalmasabb és legrésztélyosabb életet élte. De gyakran zaklatták és zavarták látogatók, kérelmezők, levelek, amelyekben ismeretlen emberek bejelentették, hogy nem osztják tanításait és szidalmazták életmódja miatt, pénzt, állást kértek tőle, stb...

Ezek a szidalmak, az idegenek beavatkozása tönkretették nyugalmas családi életünk összhangját. És az idegenek alattomos, kígyóyszerűn besikló befolyása rettenetes arányokat öltött Lev Nikolajevics életének vége felé. Így például megfélemlítették, hogy az orosz kormány rendőroket küld hozzá, hogy foglalják le minden írását. Ennek az lett a következménye, hogy férjem iratait elvitette Jasznaia Poljanából *s nem tudott továbbdolgozni rajtuk, mert nem volt kezében az egész anyag...* Nagy nehézséggel hat terjedelmes jegyzőkönyvet, - férjem naplót - amelyek most Alexandra lányom birtokában vannak, visszakaptam, de ez az affér megszakított minden összeköttetést azzal az emberrel, akinek birtokában voltak *és megszüntette napi látogatásait.*«

»...Tehetetlen voltam, hogy megvédjem az „idegen befolyás” ellen és úgy Lev Nikolajevics életének, mint az én életemnek olyan rettenetes, küzdelmekkel kínos korszaka kezdődött el, amely engem még betegebbé tett. Lázás és tönkretett szívemnek szenvedése felhőket borított gondolkodóképességemre s Lev Nikolajevics körül azalatt szakadatlanul áskálódtek barátai s ravaszkodva, megfontolt gyengédséggel behálózták annak az öreg embernek a cselekvési képességét, akinek az emlékezőtehetsége és testi ereje egyre jobban hanyatlott. Körülötte, aki oly drága volt nekem, az összeesküvés levegőjét terjesztették szét, titkos leveleket írtak neki, cikkeket és leveleket küldtek egymásnak, miután azokat titokban elolvasták, az erdőkben titkos gyűléseket tartottak s olyan dolgokra vették rá Lev Nikolajevicset, amelyek lényegükben ellenszenvesek lehettek neki; ezután nem mert nyíltan se az én, se fiaim szemébe nézni, *miután azelőtt soha még semmit se titkolt el előttünk. Ez volt az első titok életünkben és ezt nem tudta elviselni.* Amikor nyomra akartam jutni, s megkérdeztem, hogy nincs-e végrendeletéről szó, hogy miért titkolózik előttem, tagadólag felelt, vagy hallgatott. Elhittem, hogy nincs végrendeletéről szó, de akkor valamilyen más titok lehet, amelyről nem tudok semmit. És kétségbeejtett az az örökös érzés, hogy férjemet óvatos és gondos aknamunka ellenem fordítja és hogy borzasztó és végzetes befejezésnek nézünk elébe. Lev Nikolajevics fenyegetése, hogy elhagyja a házat, mind gyakoribb lett s ez csak növelte gyötrelmemet, idegességemet és a végletekig aláásta egészségemet...

Nem irom le részletesen Lev Nikolajevics távozása körülményeit. Oly sokat írtak és fognak még írni erről, de senki se ismeri valódi okát. Hadd találják ki az ő életrajzírói.

Amikor elolvastam azt a levelet, amelyet Lev Nikolajevics Alexandra lányunk útján küldött nekem s amelyből megtudtam, hogy végleg s örökre eltávozott, éreztem és tisztán megéreztem, hogy nélküle - és különösen mindazok után, ami történt - az élet elviselhetetlen lesz. Rögtön elhatároztam, hogy véget is vetek minden szenvedésemnek és a tóba fojtom magam, amelybe nemrég belefojtottak egy lányt és kisöccsét. De kimentettek és mikor Lev Nikolajevics megtudta ezt, keservesen sírt, amint ezt testvére, Mária Nikolajevna megírta nekem... *De nem fordult vissza!*«

Véget ért a seregszemle.

Felsorakoztak a szereplők, az érvek, egy hatalmas élet estéjét ádáz harci zaj tette hangossá és gyötrően kínossá. Az egyik harci fél Tolsztoj földi javaiért, a másik égi igazságáért rántotta sárba a nagy eszményt.

A harc késői nézője és krónikása elszorult szívvel közli a családi tragédia részleteit. Tolsztoj életrajzírói és házának bizalmas barátai, még titkárai sem tárták fel eddig ezeket a részleteket. Tolsztoj szűkebb családja magánügyének tekintették.

De Tolsztoj életének végét a rendkívüli elvonulás misztériuma kiemeli a családi körből s nagy emberi problémává avatja. Nem érthetjük meg ezt a problémát, ha nem vagyunk a kegyetlenségig részletezők s nem tárjuk fel minden oldalról a tolsztoji tragédiát. Nem elégedhetünk meg az eszmei pszichológiai okok kutatásával, a földi pszichológiai okok is éppen olyan fontosak. A kettő együtt - *élet!*

...És most következzenek Makovicky Dusán feljegyzései!

AZ UTOLSÓ TAVASZ.

1910 május 3.
(Kocseti.)

Lev Nikolajevics ma reggel nem dolgozott. Ki van merülve. Csak a tegnapi levelekre válaszolt. Tizenkettőkor jött ki. Délután a parkban sétált és Masaryknak az öngyilkosságról szóló könyvét olvasta. Majd hozzánk jött és azt mondta a könyvről:

- A könyv még nagyon fiatalos, nem érett és túlságosan tudományos. Masaryk negyven éves korában írta. Ez a téma túlnehéz neki. Az alap gondolata körülbelül megegyezik azzal, amit én gondolok az öngyilkosságról. A vallástalanság növekedése az oka az öngyilkosságoknak. Európában esztendőnként körülbelül ötvenezer ember lesz öngyilkos, Oroszországban pedig nyolcvanezer... Nem különös ez? A régi Róma hanyatlásának korában szintén a tömegöngyilkosság uralkodott és a görög civilizáció bukása idején is rendkívül sok volt az öngyilkosság. Hány éves Masaryk?

- Hatvan! - feleltük.

- Hiszen akkor még fiatal... Túlfial! Még nagyon is fiatal.

Azután sétálni mentünk a parkba és egy gyönyörű gesztenyefához értünk. Tolsztoj nagyon szereti a virágokat és a fákat, többször megállt séta közben, nézte a fákat és halkán mondta:

- Milyen gyorsan rügyeztek! Az ember alig figyelhette meg.

Tatjana Lvovna csodálkozva jegyezte meg, hogy milyen furcsa, hogy apját az ezidei tavasz úgy meghatja.

L. N.: Hogyne hatna meg... *Az az érzésem, hogy most látom először és utoljára.*

Este gramofont hallgattunk.

L. N. akkor lépett a szobába, mikor a híres cigányleány, Panyina énekelt. Elgondolkodó, komoly arccal hallgatta az éneket, felizgult és nagyon dicsérte. Kérdezősködött a viselt dolgairól, az életéről, majd lányához fordult:

- Te, Tanja, hallottad valaha életedben?

- Igen.

- Milyen nagyszerűen énekelt ez a nő! *Irtam én valaha életemben a cigányokról?*

(Senki se felelt.)

- Te, Tanja, írtam-e?... Mennyi emlékem, milyen sok szép idő köt hozzájuk... a cigányélethez... Hogy szeretnék róluk írni... Micsoda hálás téma lenne az... te, Tanja, nem írtam erről?

Kocseti Mihael Szergejevics Szuhotin birtoka volt, néhány órányira Jasznaja Poljanától. Tolsztoj boldogan ment oda mindég, mert *szabadon* érezhette magát, együtt volt lányával, Tatjánával, Szuhotin feleségével, akit Alexandra után legjobban szeretett. És Szuhotin is eszes, kedves, fölényes ember volt, aki elismerte apósa rendkívüliségét, de megtartotta vele szemben az irónikus szkepszist. Így sokszor folyt köztük kedves, szellemes évődés, mint amikor két finom törvívó kerül össze.

Az *utolsó nyáron* több ízben látogatta meg Lev Nikolajevics Tatjanáékat, bejárta a hatalmas, régi parkot s szinte külön-külön vett búcsút minden fától.

Kocsetiben nem érezte magát Tolsztoj üldözött vadnak, felszabadultak hangulatai, lelke felébredt a szépségek élvezetében, de a mulandóság, a halál árnya ülte meg.

Amikor Panyina cigánylány énekét hallgatja, eszébe jut fiatalsága, *a sok szép idő*, amely a cigánylányokhoz, a mulatságokhoz kötötte.

És mi e boldogtalan életvégen kérdezzük: Hát mégis szerette vétkes és levezekelt multját, mégis az érzékenyíti el, az teszi álmodozóvá?

Az elmúlt, szép ifjúság örömei melankolikus fájdalommal rezgenek az aszkéta aggastyán szívében, aki már azt is elfelejtette, hogy mit írt, mit nem írt. Elfelejtji, hogy hányszor is megírta már a cigányok életét, a mulatozásokat a cigány énekkarokkal.

- Te Tanja, nem írtam erről? - hangzik az ismétlődő multakban gyökerező kérdés.

És senki se felel. Az elmúlás szellője leng át a parkon.

AZ UTOLSÓ REGÉNYTÉMA.

1910 június 5.

Alexandra Lvovna ma anyjának ezt mondta a szemébe:

- Te az apánk, az én és egész Jasznaja Poljana keresztje vagy.

1910 június 6.

L. N. sokat beszél arról, hogy az ő legforróbb kívánsága megírni élete utolsó nagy regényét. Témája egy férfi szerelme egy lelkibeteg nőhöz és milyen nagy feladat lehet kifejteni ennek a férfinak a lelki világát....

1910 június 29.

L. N. megint azt mondta, hogy meg kellene írni egy férfi belső életét, aki egy lelkileg beteg nőt szeret... Ezenkívül egypár drámát kellene írni a mozinak...

Az utolsó regénytéma, amely a nyolcvankét éves Tolsztojt szenvedélyes vággal foglalkoztatja. Négy hónappal halála előtt, amikor már önmaga és tanítványai szerint is a legridegebben megtagadta az irodalmi témákat, elfogja a sóvárgó vágy »az ő legforróbb kívánsága«, hogy megírja élete utolsó nagy regényét.

Hiába akarják megmagyarázni és elhíttetni, hogy Tolsztojban 1881-ben meghalt a művész, és csak a moralista, a reformátor, a vallásfilozófus maradt meg, hogy minden irodalmi működését az isteni gondolatnak rendelte alá, - az igazság az, hogy Tolsztoj egy pillanatra sem szűnt meg művészeknek lenni.

Hiába mondja Romain Rolland: »Egyedülálló példája ez a nagy művészeknek, aki még teremtő ereje teljében van, akit gyötör ez az erő, - s aki ellenáll neki s feláldozza Istenének«.

Tolsztoj művészetéből nem áldozott fel semmit Istenének, nyolcvankét éves korában is művész volt, - mert az igazi művész tehetségének soha sem lehet öngyilkosa. Ha egy művész művészetében elzüllik vagy elsekélyesedik, nem azért van, mintha nem akarna, de nem tud! Az isteni forrás kiapadt.

De Tolsztojnál az isteni forrás nem apadt ki.

Élete utolsó tíz esztendejében is tiszta erővel tört a felszínre s vetette ki magából a művészi tetteket.

Mint minden igazi művész, Tolsztoj is egész életében önmagát reprodukálta, s akit a világ legnagyobb epikusának mondanak, voltaképpen a legszubsjektívebb író, énjének legszenvedélyesebb kifejezője...

Utolsó művészi tette egy nagy regény lett volna.

Tárgya Tolsztojban nem újkeletű.

Naplójában olvassuk 1897 július 17-én:

»Szüzsé: fiatal, szenvedélyes ember, aki lelkibeteg nőt szeret«.

A gondolat kísért, eltűnik, újra felbukkan, megint eltűnik s 1910-ben nagy erővel, szakadatlanul foglalkoztatja.

Mért? Mért éppen 1910-ben támadt fel ekkora szenvedélyességgel a regénytéma.

Mert szorosan összefügg Tolsztoj családi életével. Zsófia Andrejevna szimulálja az örültséget vagy valóban súlyos hisztérika, - és Tolsztoj szereti őt *multjával, emlékeivel*, nem fiatal, szenvedélyes ember, de szenvedélyes agg, akinek a témakeresése, a művészi megnyilatkozó ereje egy pillanatra sem szűnik meg. Irni akar, - irni! egészen haláláig.

Kihívni a világ minden íróját, megmutatni, hogy ő tudja azt, amit eddig más író nem tudott.

Klasszikus vallomása ennek Makovicky Dusán naplójának egy idézete:

1910 szeptember 25.

Ma megérkezett *Malinovszki* könyve, amely a halálítéletről szól.

L. N.: Rendkívül nagy és igen érdekes anyagot gyűjtött össze. Alapgondolata az, hogy a halálos ítéletnek igen rossz hatása van a népre. Teljesen osztozom nézetét... Később felolvasta a könyvből azt a részletet, amelyben Malinovszki megírja, hogy sokan a halálra ítélték közül nem viselték el a nagy izgalmat, a rettenetes feszültséget, és agyonlőtték magukat...

A jelenlevők közt valaki megjegyezte, hogy a halálos ítélet a többi embert megszégyeníti és bosszúra ingerli...

L. N.: Két dolgot nem értek... Felfoghatatlan előttem... Az örült és a halálraítélt lelkivilága. Az a véleményem, hogy az utóbbit Hugo írta meg a legjobban... *De az előbbit még soha senki nem írta meg... Valószínűleg azért, mert ez a legnehezebb, legkomplikáltabb téma... Kell, hogy megpróbálkozzam vele... Nagyon érdekel...*

Igen! Él, lobog Tolsztojban a művészi hiúság, amelyet annyira megtagad és megvet. Nem tud szabadulni tőle, mert hiába tagadják, hiába tagadja: - művész! Nyolcvankét éves korában még versenyre akar kelni a világ minden írójával.

És kétségtelen, hogy az irodalmi és művészi vágy Tolsztoj életdrámájával is összefügg. Ami tizenhárom év előtt csak téma volt neki, most eleven valóság. Összefügg a nagy vívódással, hogy elhagyja-e a jaszna-poljanai házat vagy tovább is együtt éljen-e *lelkibetegnek vélt* feleségével.

Mindennapi életének nagy kérdése megmozdítja benne a nagy író, *a művészt*, aki egy pillanatra sem halt meg Tolsztojban *s már irodalmilag akarja feldolgozni mindennapi szomorúságát!*

Ezért nincs igaza megállapításában Romain Rollandnak.

Tolsztoj soha, egy percre se nyomta el magában a művészt... Még agg napjaiban is magasan lobogott benne az a művészi szemérmatlenség, - vagy erény? - *amely a művészt megkülönbözteti a többi embertől, hogy családi szerencsétlenségét, botrányát is feldolgozza...*

Tolsztoj a szeretet jegyében akarta ezt, - Strindberg a gyűlölet jegyében... (Anélkül jegyzem ezt meg, hogy Strindberget Tolsztojhoz emelném.)

Érdekes megfigyelni, hogy Tolsztoj, a 82 éves Tolsztoj, milyen erővel veti magát a lelki-betegek tanulmányozására, hogy eljövendő *művészi munkájában* annál becsületesebb legyen...

Ez persze vonatkozhatik arra is, hogy felesége miatt foglalkozik pszichiátriával...

De látjuk, hogy regényt akar írni! Kétségtelen a művészeti kohó munkája...

És megrázó részletekkel kapcsolódik mindez Lev Nikolajevics családi életébe is...

1910 június 14.

L. N. elment velem a szomszéd faluba, ahol a házakba elosztva körülbelül ötven intézetben kívüli elmebeteget ápoltak. A betegek az egyes parasztcsaládokhoz vannak beosztva. Csak az ápoló ügyel rájuk, aki ugyancsak a faluban lakik. Amikor megpillantotta Tolsztojt, megfordult küszöbéről, bement a házba és megnézte L. N.-nek ottlevő képét, mely az ágya felett lógott. Mikor teljesen bizonyos lett róla, hogy a kép megegyezik a látogatóval, újra kijött, mély alázattal meghajolt és végigvezetett bennünket a betegek között. Előbb az idiotákat néztük meg. Tolsztoj nekem azt mondta, hogy fiatalkorában nagyon érdekelte az orvostudománynak ez a fejezete. Többször meg akarta már látogatni az őrültek házát, beszélni a betegekkel, mert ezeknek a pszichológiája teljesen rejtélyes előtte...

L. N. egy beteghez lépett, akire egy kisfiú éppen »tolvajt« kiáltott.

A beteg komolyan visszafordult és kijelentette, hogy ő nem tolvaj, nem lopott s csak azért vette el az illető tárgyat, mert szüksége volt rá...

L. N. egy másik beteghez lépett s azt mondta neki:

- Majd a másvilágon viszontlátjuk egymást...

- Nincs másvilág... Ez az egyedüli világ!... - felelte az őrült.

Érdekes, hogy mind meghatóttan és igen komolyan beszélt L. N.-nel. Vajjon tudták-e, hogy kicsoda?...

1910 június 19.

L. N. ma reggel Csertkovval és velem Troizkóba ment az őrültek háza meglátogatására.

- Milyen szép berendezés!... Mily mintaszerű... - mondta Tolsztoj, akit különösen az őrült nők hatottak meg.

- Mennyi sokan egy helyen becsukva!... - sűgta L. N.

Minden képzeletet felülmúló tisztelességgel fogadtak minket... Az orvosok, ápolók, ápolónők a bejáratnál várták L. N.-t, minden ragyogott a tisztaságtól. Minden arcon megilletődés tükröződött.

Tolsztoj egy beteghez lépett, aki valaha forradalmár volt...

- Mondja meg, hogy kicsoda?... - kérdezte tőle.

- Nagy Péter vagyok!... - felelte a beteg.

L. N. mélyen a beteg szemébe nézett, mintha a lelkében akarna olvasni...

- Igen, én Nagy Péter vagyok! - ismételte a beteg. - Vagy azt hiszi, hogy őrültséggel van dolga?...

L. N.: Én senkit se tartok se betegnek, se őrültnek. Engem csak az zavar, hogy nem beszél összefüggően...

A beteg: Úgy látszik, magának fogalma sincs az összeesküvésről?...

L. N.: Fájdalom, mi sohse érthetjük meg egymást... Értelmetlenségre nem lehet értelmetlenséggel felelni...

Azután a betegek mind helyet foglaltak velünk együtt és csoportképet vettek fel.

1910 július 1.

Lev Nikolajevics már napok óta a pszichiatria orvosi tankönyvét olvassa és tanulmányozza, mert tudni akarja, hogy Zsófia Andrejevna elmeállapota normális-e, vagy nem? Zsófia Andrejevna állapota annyira hat Tolsztojra, *hogy megparancsolta, hogy a naplót helyezték letétbe a bankba*. A pszichiatria tankönyvéből azt a következtetést vonta le, hogy Zs. A. elmeállapota megrendült, és lehetséges, hogy eszelős...

De én már napok óta azt veszem észre, hogy a kérdéses könyv L. N. szobájából gyakran eltűnik. Zs. A. volt az bizonyára, aki elvitte, mert abból akarja megtanulni, hogy miképpen viselkedjék. Ki van zárva, hogy valaki más vitte volna ki. Csak azért cselekszik így, hogy jobban mímélje az őrültet.

Ez a nap tehát nevezetes fordulópontja a naplókért folytatott harcnak. Zsófia Andrejevna hisztérikus rohamokban követelte, hogy vegye el Csertkovtól a naplót, de Tolsztoj Csertkovot se akarta megbántani, tehát, *hogy egyik félnél se legyen a napló*, néhány nap múlva letétbe helyeztette a tulai bankban. A naplók ott is maradtak Tolsztoj haláláig.

SZOMORÚ JÚLIUS.

1910, a július 11-12-re virradó éjszaka.

Körülbelül éjjel egy órakor kopogtak az ajtómon, Lev Lvovics lépett be gyertyával, felkeltem az ágyból és megkérdeztem, hogy mi történt? Megkérdezte, hogy nem hallottam-e valami különös neszt, vagy hangot? Majd így folytatta:

- Édesanyám szólított az erkélyről.

A zajt az okozta, hogy Zsófia Andrejevna az éjjel váratlanul megjelent Lev Nikolajevicsnél és határozott, követelő hangon megkérdezte tőle, hogy csinált-e végrendeletet? Azt is követelte, hogy L. N. adja át neki a naplóját. Heves jelenetet rögtönzött, hogy mennyit szenved, majd hirtelen kérlelni kezdte és kínozza, hogy ne aludhasson el. A legnagyobbfokú szenvedést játszotta meg, azután kijelentette, hogy rögtön öngyilkos lesz és kifutott a házból.

Hevenyében felöltözködtem és utána siettem a parkba. Mikor észrevettem, hogy Marquis, a házőrző eb a nyomunkban van, rákiáltottam: »Menj és vezess a grófnéhoz!«

Olyan sötét volt, hogy vágni lehetett. A kutya rögtön megtalálta a grófnét, *aki egy fasorban a nedves földön ült*. Amikor rábukkantam, azt mondta, hogy azért ült a nedves földre, *hogy meghüljön és meghaljon*. »Valamiért« bement L. N.-hez, »valamire« kérte, de L. N. durván ráordított:

- Menj ki! Aludni akarok.

Addig nem megy vissza a házba, amíg férje nem jön hozzá és nem kér tőle bocsánatot és nem kéri személyesen, hogy menjen be. Két perc múlva utánunk jött Lev Lvovics és Gue,⁵ mindnyájan kérleltük a grófnét, hogy térjen vissza. Erőszakkal fölemelték és a ház felé vonszolták, de Zsófia Andrejevna ellenállott, nem akart menni és azt hajtogatta, hogy csak akkor megy be, ha Tolsztoj kijön és bocsánatot kér tőle. L. L. a házba ment apjáért és *az ágyból erőszakosan kihúzta*. L. N. végre bélelt, hosszú pongyolájában és hálóingben, mezitláb megjelent és egy szót se szólt. L. L. ekkor felemelte az anyját, aki sous bras karonfogta férjét és bement vele a házba...

Én csak napok múlva tudtam meg Alexandra Lvovnától, hogy Lev Lvovics nagyon gorombán viselkedett azon az éjszakán apjával, valószínűleg az anyja uszította az apja ellen.

Hiszterika volt-e Tolsztojné, vagy nem? - részrehajlatlan feleletet erre a tragédia egész folyamán nem kapunk. A Tolsztoj-párt minden tagja egyre azt bizonyítja, hogy tetteti magát, az örület azért játssza, hogy így erőszakolja ki Tolsztoj naplóit és a néki kedvező végrendeletet. Lev Nikolajevics eleinte még szánalommal eltelve meg volt győződve róla, hogy felesége beteg, meg is vizsgálta a ház régi orvosával, dr. Nikitin N. V.-vel, és a híres Rossolinóval, és mindkét orvos súlyos hisztériát és paranoját állapított meg.

De az idők folyamán kiderült, hogy Zsófia Andrejevna csak a szerzői jog, a napló és a végrendelet dolgában hisztériás, csak ha erről tárgyal, tör ki rajta az örület, s ez olyan rendszeresen történt, hogy Tolsztoj végül is arra a belátásra jutott, hogy felesége tetteti magát. Dr. Makovicky Dusán, aki hat éven át volt Tolsztojék orvosa, különböző nyilatkozataiban következetesen azt állítja, hogy Tolsztojné tetette magát. Erre vall az is, hogy Lev Nikolaje-

⁵ Neves francia festő, aki Tolsztojék vendége volt.

vics halála után *meggyógyult*... Testi és szellemi ereje növekedett s a *paranoja elmúlt*... Ez pedig az orvosi tapasztalat szerint lehetetlenség.

Dr. Makovicky Dusán unokaöccse, szintén dr. Makovicky Dusán, ezidőszerint pozsonyi orvos, aki a tragédia után kint élt Jasznaja Poljanában, mesélte nekem, hogy Tolsztojn é a férje halálát követő években lebilincselő modorú, kedves, szellemes úriasszony volt, mindig fehér ruhában járt s asszonyi hiúságát haláláig megtartotta.

Hetvenkét éves korában is kedvtelve mutogatta fiatalkori arcképeit s büszkén mondogatta:

- Úgy-e, milyen szép voltam én?...

A hisztériának, a paranojának nyomát sem árulta el.

1910 július 14.

Ma délután két szerb tanítónő, dr. phil. Milica Bogdanovics és Milovan Grba látogatta meg Tolsztojt. Zágrábból jöttek. Nagyon kedvesek, intelligensek és igen nagy szeretettel és tisztelettel viseltettek L. N. iránt. Nagyon dícsérték Weiningernek: *Nem és jellem* című munkáját. L. N. sokáig beszélgetett velük és több elkobzott és betiltott röpiratát adta oda nekik.

Erre Zsófia Andrejevna messzehallhatón ezeket mondta nekem:

- Dusán Petrovics, utoljára mondom, legyen olyan szíves és dobja ki az összes eltiltott műveket a házból. Ma megint láttam, hogy itt ténfereg Nikoláj Palkina. *Még egyszer mondom, hogy a házban csak én vagyok az egyetlen úr* és ha ez mégegyszer megtörténik, rendőrt hívok és mindenkit megmotoztatok, aki csak a házban lakik és minden tiltott könyvet a tűzbe vetek.

Amikor később mindenki elment, Zsófia Andrejevna, mintha mi sem történt volna, bement Tolsztojhoz és így szólt hozzá:

- Kedves Lvovocska! (Mili Lvovocsko) adj nekem egy kis íráskát, valami meghatalmazás félet, hogy sohase adod Csertkovnak a naplódát és hogy különösen halálod után nem lesznek az övéi.

Ezt a mondatot számtalanszor ismételte és mikor L. N. kiment és mi egyedül maradtunk, dicsekedve kijelentette:

- Na, Csertkovtól már nem félek! A kezemben van. De ő nagyon ravasz és még azt mondhatja, hogy Angliába küldte a naplót. Ha tényleg odaküldte, mit csináljak, Dusán Petrovics?

4-5 óra között azután hirtelen kisietett a házból, pongyolában az erdőbe rohant és azt mondta, hogy estére már nem él... Magából kikelve követelte a naplót, úgyhogy L. N. megígérte neki:

- Ha a naplók Csertkovnál vannak, akkor magamhoz veszem... de neked nem adom elolvasni.

Alexandra Lvovna átment Csertkovhoz a naplókért.

(Úgy érzem megint, hogy nagy vihar van kitörőben. Zs. A. azért akarja olvasni a naplót, hogy megtudja, hogy csinált-e a férje végrendeletet.)

Estefelé Zs. A. ezt mondta Tolsztojnak:

- Lvovocska, igazán olyan rossz vagy hozzám és nem adsz nekem egy kis írást, hogyha esetleg meghalsz, nem Csertkové, hanem az enyém lesz minden naplód?

Zsófia Andrejevna a nap folyamán azután semmit sem evett és *eldicsekedett nekem, hogy Tolsztoj megígérte neki, hogy szakít Csertkovval és többé nem megy át hozzá.*

Ma éjszaka Tolsztoj hosszú levelet írt feleségének.

A megható, gyengéd és tolsztoji költészettel és mélységgel telt levél egész terjedelmében:

1. A mostani naplókát nem adom senkinek, azokat magamnál tartom.

2. A Csertkovnál levő régi naplókát elkérem s valószínűleg a bankba teszem.

3. Ha az a gondolat nyugtalanít, hogy naplóimban a pillanat hatása alatt viszálykodásainkról és a köztünk lejátszódott jelenetekről olyan hangon és kifejezésekkel emlékeztem meg, amelyeket irántad ellenséges érzületű életrajzíróim felhasználhatnak ellened, akkor erre vonatkozólag csak azt jegyezhetem meg, hogy úgy az én naplóimban, mint a te naplóidban előforduló ilyen hirtelen támadt kifejezések a legtávolabbról sem adhatnak képet a köztünk levő valódi viszonyról, - ha ettől tartasz, úgy ez alkalommal akár naplómban, akár pedig egy külön levélben feltárom egymás iránt érzett igazi érzelmeinket és elmondom, hogy életed mit jelent számomra. Hozzád való helyzetem és rólad szóló ítéletem a következő: Úgy, amint fiatal koromban szerettelek, úgy szeretlek még most is, bár több ok idézhette volna elő azt, hogy kiábránduljak belőled. Ennek a kiábrándulásnak első oka az lett volna, hogy mindinkább eltávolodtam és elidegenedtem a világi élettől, amelytől irtóztam. De te nem tudtál és nem akartál elszakadni attól. A te lelkeből hiányoztak azok a hajlandóságok, amelyek engem meggyőződéseimre vezettek. Ez egészen természetes és nem is veszem neked rossz néven. Ez az első.

Másodszor, bocsásd meg nekem, hogy amit most mondok, az neked kellemetlen lesz. Ami mostan köztünk történik, az olyan komoly, hogy nem szabad félnünk attól, hogy a teljes igazságot megismerjük. Természeted az utóbbi években egyre zsarnokibb és elviselhetetlenebb lett. Amint ez mindjobban érezhetővé vált, én is elhidegültem, ha valósággal nem is érzéseimben, de kifejezéseimben. Ez a második.

Harmadszor a legvégzetesebb és főök az volt, - és erről nem tehetünk se te, se én - hogy az élet céljáról és rendeltetéséről teljesen különböző fogalmunk van. Életfelfogásunk mindig teljesen ellenkező volt. Életmódunk, a néphez való viszonyunk, életszükségleteink és magánvagyonunk, melyet én bűnnek tekintettem, neked feltétlen életcél volt. Hogy ne szakítsak veled, alárendeltem magam életfelfogásodnak, bár ezt csak nehezen tudtam megtenni. Te ezt úgy fogtad fel, mintha én elveimből engedtem volna és így a meg nem értés szakadéka egyre nagyobb lett köztünk. De más okai is voltak az elidegenülésnek, - és ebben mind a ketten hibásak voltunk. De erről most nem akarok beszélni, mert nem tartoznak a voltaképpeni tárgyhoz. És mind e félreértések ellenére sem szüntelek meg szeretni és becsülni.

Velem való életedről ítéletem ez: Én kicsapongó, nemi életemben mélyre süllyedt ember, 18 éves korodban vettelek feleségül téged, a szép, fiatal, tiszta, művelt leányt. És te tekintet nélkül az én piszkos multamra, majdnem 50 évig éltél velem, szerettél, munkás, nehéz életet éltél mellettem, gyermekeket szültél, tápláltad, felneveltél őket s gondoskodtál rólam és a gyermekekről, ellenében a kísértéseknek, amelyeknek egy szép, erős, egészséges asszony a te társadalmi körödben áldozatul eshetik. Úgy éltél, hogy semmiféle szemrehányással nem illehetlek. Hogy szellemi életemben nem követtél, ezt nem vetem és nem vethetem szemedre. Minden ember szellemi élete az ő saját titka Istennel. A többi embernek ehez semmi köze. És ha én ezen a téren mégis kívánságokkal léptem fel, úgy tévedtem és vétkes vagyok.

Igy ítélem meg híven az igazsághoz hozzám való viszonyodat és így ítélek meg téged. És mindezt a naplókban közzétehetjük. És csak én tudom egyedül, hogy naplóimban semmit sem találhatnak, ami olyan erős volna és nem lenne összeegyeztethető azzal, amit most én írok. Ez tehát a harmadik pont, amely esetleg nyugtalaníthatna, de ne nyugtalanítson.

Negyedszer: Ha Csertkovhoz való viszonyom gyűlöletes neked, úgy kész vagyok rá, hogy ne találkozzam vele, bár meg kell jegyeznem, hogy ez nagyon kellemetlen volna nékem. Nem annyira én miattam, mint miatta, mert tudom, milyen nehezen viselné ezt el. De ha akarsz, megteszem.

Ötödször: Ha a nyugodt, békés életre irányuló ezen feltételeimet nem fogadod el, akkor visszavonom azt az ígéretemet, hogy nem hagylak el.

Elhagylak.

Elhagylak egészen biztosan, de nem megyek Csertkovhoz, - sőt feltétlenül kikötöm, hogy még a közelemben se jöjjön lakni. De elhagylak egészen biztosan, mert úgy élni, ahogy most élünk, lehetetlenség a számomra. Tovább is így élhetnék, ha szenvedésedet nyugodtan nézhetném, de ezt nem bírom.

Tegnap bánattal teli, izgatottan mentél el. Le akartam feküdni, de töprengeni kezdtem, gondolkodtam rólad, éreztelek, nem tudtam elaludni, éjjel egy és két óráig hallgatóztam, figyeltem, újra és újra felébredtem és álmomban láttalak.

Fontold meg nyugodtan, szeretett barátnőm, kövesd szívedet, érezz át mindent, - és úgy határozol majd, ahogy határoznod kell. Magamról csak azt mondhatom, hogy nem cselekedhetem másképpen, mint ahogy cselekszem. Ne gyötörd magad, galambocskám, hiszen ha szenvedsz, te másoknál százszorta jobban szenvedsz.

Ez minden.

Lev Tolsztoj.

Hogy magyarázzuk meg ezt a levelet?... A gyengédségnek, a lemondásnak és a nyugalomra vágyó szeretetnek ezt a költeményét?...

Tolsztoj szinte tudományos, oknyomozó alapon állapítja meg, hogy mért nem élhetnek együtt, azután elgyengül, *kiegyezést* keres, még vár...

Érzések és hangulatok ragadják, szenvedő feleségével együtt szenved, voltaképpen nem is szab *feltételeket*, csak nyugalomra, békességre vágyik...

Nem adatott meg neki...

A család és a barátok nem engedik.

Folyik a harc a végrendeletért, - Tolsztojt!

Nikoláj Palkina, akiről a július 14-iki naplóban szó van, Tolsztoj bizalmas embere volt. Az eltiltott és elkobzott röpiratokat ő hozta-vitte s jellemző Tolsztojnéra, hogy azzal fenyegeti meg férjét, *hogy rendőrt hivat s a házban mindenkit megmotoztat.*

Vajjon lehetett-e súlyosabban inzultálni Tolsztojt?...

És ő mégis megírta levelét.

Tehát Lev Nikolajevics megígérte, hogy Csertkovval nem találkozik.

És mi történt?

1910 július ?

Tolsztoj tegnap megbeszélte Goldenweiserrel, hogy kilovagolnak és érte küldött. De Filka, a kocsis, félreértette a parancsot és Csertkovot hívta át. L. N. kiment az istállóba, hogy felnyergeltesse kedves lovát, Deliret. Zsófia Andrejevna, aki ezekben a napokban különösen éber volt, folyton leleskedett és semminek sem hitt, titokban L. N. után ment. Én szintén utánuk mentem, mert úgy gondoltam, hogyha Goldenweiser nem jön el, én lovagolok ki helyette.

A lovakat felnyergelték, előbb Delirét és L. N. rögtön nyeregbe ült, nem akarta bevárni míg a másik lovat is felnyergelik, mert kerülte a feleségével való találkozást. De Zsófia Andrejevna egyszerre ott termett az istálló előtt a térség közepén. L. N. éppen akkor ült nyeregbe és most az istálló mögül váratlanul, teljesen megizzadva felbukkant a vágató Csertkov.

Zsófia Andrejevna, amikor megpillantotta Csertkovot, hisztérikusan feljajdult, két kezével eltakarta szemét és görcsös sírásba tört ki. Csertkov nem tudta, hogy miről van szó, meglepetten hirtelen megfordult és hazanyargalt. Délután két óra volt, az istálló előtt sok ember, fiatal asszonyok és leányok, a házhoz tartozó munkások, akik éppen dolgozni kezdtek.

L. N. felesége után indult és megrázó szavakkal igyekezett a véletlen tévedést megmagyarázni, hogy nem Csertkovnak kellett volna jönnie, hanem Goldenweisernek.

Zsófia Andrejevna eleinte mintha nem értené, hogy L. N. miket magyaráz neki, támolygott hazafelé, de amikor az épület Kuzminszki-szárnyához ért, megállott és békés hangon így szólt:

- Hát mondd, hogyan viselkedhetem én okosan, amikor mögöttem ez az óriási és sötét verem van, amelybe bele akarsz zuhanni.

Zsófia Andrejevna ezután hazament, én pedig L. N.-nel kilovagoltam.

L. N.: Micsoda furcsa véletlen és milyen szomorú történet.

Észre lehetett venni rajta, hogy mennyire le van sujtva és milyen kellemetlen neki, hogy az egész ügy a nyilvánosság előtt játszódott le.

...Ma egész nap reggeltől-estig nagyon tűzött a nap. Zsófia Andrejevna mai viselkedésével pellengére állította magát a nép előtt. Az emberek így gondolkodtak: a gróf valószínűleg megtagadta neki vagyona átadását és a grófné azért sír. Az Isten hosszú életet, egészséget adott a grófnak azért, hogy a mi javunkra dolgozzék, míg a grófné azt sem bánná, sőt szívesen venné, ha minden parasztot elevenen megégetnének... Csak később tudták meg, hogy az egész jelenetnek a Csertkov iránt érzett féltékenység az oka. Ettől a naptól kezdve az egész faluban házról-házra mesélték, hogy mi történt a gróf és a grófné között.

1910 július 15.

Ma este megint komoly jelenet volt Zsófia Andrejevna és L. N. között.

Zsófia Andrejevna térdrogyott L. N. lába előtt, görcsösen muzsikkabátjába kapaszkodott és sivító hangon könyörgött:

- Nekem csak egy kívánságom van... Add nekem a naplót, vagy a szekrénynek a kulcsát, ahol tartod.

Tolsztoj így felelt:

- A kulcs Alexandránál van! - és kiment a házból.

Amint a ház előtt elment és a fasorhoz ért, Zsófia Andrejevna kidugta a fejét az ablakon és utána kiáltott:

- Kiittam az ópiumot!

L. N. megfordult és minden erejéből, ahogy csak telt tőle, a házba futott és felszaladt a lépcsőn. Szinte bezuhant a szobába, amikor Zsófia Andrejevna nevetve így fogadta:

- Eszemágában sem volt!

L. N. elsápadt és olyan szívdobogást kapott, hogy le kellett feküdnie.

Ezt a jelenetet Makovicky Dusán egy levélben, melyet Péter bátyjának írt, újra elmondja.

Kedves Péter,

Kocsetibe nem utazhatunk, mert Tatjana Lvovna vérhasban megbetegedett s ma azt halljuk, hogy Kocsetibe behurcolták a kolerát. Nálunk nincs kolera, de tőlünk 40-50 versztnyire dél felé, Krapivalenkóban fellépett.

A mi asszonyunknak nincs nyugta. Megint elérte, hogy Lev Nikolajevics meghunyászkodott előtte. Nem utazik Csertkovhoz. Nagyon sokszor csinál jeleneteket, hogy örökre itthagya a házat, a búcsúzás pillanatában megáld mindenkit s könnyörög, hogy bocsássák meg, amit ellenük vétett... Engem a multkor igazán nagyon meghatott...

L. N. hat napig nem engedett a szcena után, állhatatos maradt s mikor egy délután rendes sétájára indult, felesége hirtelen kihajolt az emeleti ablakon s utána kiabálta:

- Most ittam ki az ópiumot...

L. N. megfordult, a ház sarkát megkerülve, minden erejéből a lépcsőhöz futott, felrohant a lépcsőn s mikor felért, az asszony így fogadta:

- Na!... Becsaptalak...

Tolsztoj, aki ezekben a pillanatokban szinte átélte felesége halálát, annyira elfulladt és magánkívül volt, hogy majdnem elájult, sárga lett és három napig feküdt. Tegnap óta nyugalmasabb az élet, megjött a legidősebb fiú s anyját okos szavakkal lecsillapította. Ma megérkezett Zsófia Alexandrova Stakovicsova, az is igyekszik lecsillapítani és megnyugtatni...

1910 július 18.

Zsófia Andrejevna nagyon rossz hangulatban van. Ma ebéd alatt kijelentette, hogy már egészen biztosan tudja, miért nem akarja L. N. odaadni neki a naplót. Mikor megkérdeztem tőle, hogy miért, ezt felelte:

- L. N.-nek életében *többször volt viszonya más nővel, és ezért nem akarja, hogy a naplót olvassam.*

Zsófia Andrejevna nem beteg, csak folyton szimulálja a hisztériát. Csertkov ma este, *mint orvosnak*, azt mondta nekem, hogy beszélt Florov tanár idegorvossal, aki azt tanácsolta, hogy teljesítsük Zsófia Andrejevna minden kívánságát.

1910 július ?

L. N. ma nagyon szánja feleségét, hogy milyen beteg, *nem kételkedik benne, hogy eszelős*, és igyekszik minden szeszélyét és kérését kielégíteni.

Ez a lágyszívűség pedig Alexandra Lvovnáat nagyon ingerli, mert látja azt is, hogy L. N.-nek nagyon nehezére esik eltitkolni, hogy a végrendelet meg van írva. Csertkov, Csertkovné, Goldenweiser, Alexandra Lvovna gyengesége miatt szemrehányással illették Tolsztojt és követelték tőle, hogy mától fogva hagyjon fel ezzel a lágysággal... *vagy - vagy!* választania kell a két megoldás között.

Goldenweiser, aki igen belsőseges viszonyban van Tolsztojjal, és akit a legintimebb ügyeibe is beavat, ma este sokat beszélt Tolsztojjal feleségével való viszonyáról. Majdnem minden este sakkoznak és Goldenweiser bejár hozzá a dolgozósobájába. *Nekem sehogy se tetszik, hogy mindenki tanácsot ad Tolsztojnak és belekeveri magát családi dolgaiba és véleményével folytonosan szorítja, nyomja L. N.-t.* Szinte szuggerálják, hogy miképpen kellene és miképpen nem kellene viselkednie.

Eredetileg L. N. Zsófia Andrejevna nyájassággal és odaadással akarta meggyőzni és raptusát letörni, de az események iránya az utolsó napokban olyan lett, *hogy L. N.-t már Zsófia Andrejevna látása is felingerli. Olyan türelmetlen, hogy egyre azt hangoztatja, hogy el kell hagynia a házat.*

Zsófia Andrejevna ma a legközönségesebb és legdurvább kifejezésekkel összehasonlította L. N.-nek iránta tanúsított hajdani szerető viselkedését mai ellenszenvével. Míg mindezt elmondta, szinte dühöngött.

Talán ez a feljegyzés jellemzi legjobban a helyzetet. Még Makovicky Dusan is, aki pedig Tolsztojné-ellenes, - még ő is sokalja, hogy mindenki beleavatkozik Tolsztoj magánéletébe, tanácsot ad neki, uszítja felesége ellen és a maga véleményét akarja Lev Nikolajevicsra erőszakolni. A sok bejáró, *ott élősködő szellemi testvér és rokon* megmérgezi a ház levegőjét, fülébe duruzsolja a gyenge, szenvedő öregnek, hogy szüntesse meg a nagy ellentéteket élete és filozófiája között, hogy tagadja meg családját, hagyja el a házat...

Mint Petőfit a »jóbarátok« küldték a csatatérre, hogy ott haljon meg elveiért, úgy küldik a »jóbarátok« Tolsztojt is, hogy pusztuljon el elveiért. Lehetetlen, elviselhetetlen léghőzt támasztanak a jaszna-poljanai házban. *Tolsztoj már aláírta a végrendeletet*, - s így érthető, hogy Tolsztojt már felesége pusztá látása is felingerli. Hiszen menekülni, bujkálni akar előle. De viszont az asszony is érzi, hogy valami történt, s nem is kell, hogy hisztériát színleljen, ő is a végsőkig fel van izgatva.

1910 július 27.

Ma a következő párbeszéd folyt le Zsófia Andrejevna és Alexandra Lvovna között.

Zs. A.: Te azt szoktad hangsúlyozni mindig, hogy milyen őszinte vagy! Ha olyan igazán őszinte vagy, megmondod, hogy írt-e az apád végrendeletet?

A. L.: Ha írna, vagy írt is volna, neked bizony nem gratulálnék ahoz.

Ekkor érkeztek meg a fiúk és ugyanezt kérdezték testvérüktől.

A. L.: Én elvből nem beszélek és soha nem is fogok beszélni apánk esetleges haláláról. Ezt tárgyalni nekem undorító!

Ennek a jelenetnek az oka az, hogy Bulgakov⁶ három-négy levelet hozott magával aláírás végett. Mielőtt odaadta Tolsztojnak, állítólag kijelentette, hogy sohase hitte volna, hogy a neve ilyen komoly íráson fog szerepelni.

⁶ Tolsztoj utolsó titkára.

Zsófia Andrejevna ebből azt bogozta ki, hogy biztosan ezek azok az írások, amelyeket Csertkov ma sürgetett Tolsztojnál, és nem lehet másról szó, mint a végrendeletről. Persze az egész fantáziából egy szó sem igaz. Alexandra Lvovna ma azt mesélte nekem, hogy látta anyját, *amint a kulcslyukon át egy félórán keresztül figyelte Tolsztojt és annak minden mozdulatát.*

Már öt napja, hogy Lev Nikolajevics megírta végrendeletét. A családban Alexandra Lvovna kivételével még senki se tud róla. *Tolsztoj nem mer felesége szemébe nézni,* ég alatta a föld és nem tudja, hogy meneküljön a válságból. Más már nem marad hátra, - el kell hagynia otthonát... De még küzd, - három hónapig még marad. Micsoda szomorú három hónap!

AUGUSZTUS FELJEGYZÉSEK NÉLKÜL.

Makovicky Dusán fekete viaszkosvászonfedelű füzetek között az 1910-ik év augusztusáról szóló feljegyzések hiányzanak.

Kétszer is átnéztük a füzetcsomót, - sehol semmi. Vajjon mi lehet ennek az oka? Moszkvában maradtak-e ezek a füzetek? De ha megvan a szeptemberi, októberi feljegyzéskötet, mért maradt volna ott éppen az augusztusi?

A kérdésre valószínű feleletet az a levélrészlet ad, melyet Makovicky Péternél találtam Rózsahegyén... Fájdalom, keltezés nincs rajta, de valószínű, hogy augusztusból való.

»...A házban bizonyos tatarozásokat eszközöltem. Megjavítottam a pallót, mert már nagyon korhadt volt, kimeszeltettem a szobámat... Tegnap és tegnapelőtt délután 2-kor befejeztem a rendelést és azután félőtig Lev Nikolajevicscsel kilovagoltunk. Hazajöttünk, fürödtünk, s most még másfél óráig tekézőnk... Nagyon nehéz kiütni a bábúkat...

Őt hete nem írok már feljegyzéseket, unom ezt a munkát és nem gyűjtöm össze a Tolsztoj-beszélgetéseket. Mások írják s Lev Nikolajevics is igen aprólékosan feljegyezi azokat... Kívüle naplót és jegyzeteket írnak Tolsztojról Bulgakov (titkára), Lvovna Alexandra (a lánya), Zsófia Andrejevna (a felesége), Ilia Vasilij, a lakáj, Varvara Feokritov, a remingtonista, Csertkov, Goldenweiser (a muzsikus, aki esténként Tolsztojnak muzsikál)... Összesen vagy tízen!«

Állapodjunk meg ennél a részletnél.

Tizen jegyzik Tolsztoj házában a *világnevezetesség* mondásait, cselekedeteit... És teljesen jogos megütközéssel kérdezhetjük: »Hogy lehet valakinek úgy élni, hogy tudja, hogy minden szavát feljegyzik, minden lépéséről naplót vezetnek?«

Lehet-e az ilyen ember őszinte? Nem lebeg-e előtte mindig az utókor?... Nem fél-e beszélni, nyilatkozni?...

És ez a naplórás, feljegyzésverseny nem is titokban, bizonyos szemérmességgel történik, hanem egészen nyíltan.

Mindenki tudja, hogy a másik naplót vezet az *öregről*, aki nemsokára meghal.

Makovicky Dusán egyidőre meg is unja a versengést...

És mit szólnak ahoz, hogy a lakáj, Ilia Vaszilij szintén naplót vezet... Tudja, hogy világhírű gazdája halála után ő maga is nevezetesség lesz, ha megírja nagy művét: »Tolsztoj lakájának feljegyzései.«

Van, aki rajongásból jegyez, van, aki számításból, s Tolsztoj elnézi mindezt, sőt hozzá is szól.

1909 augusztus 25-én Makovicky Dusánt meglátogatta Tolsztoj egyik meghitt barátja, Sz. D. Nikolajev. Éppen Makovicky feljegyzéseit nézegették, amikor belépett a szobába Tolsztoj, s ezt mondta:

»Kérlek barátaim, gondoljatok arra, hogy ha már meghaltam, ne tulajdonítsatok túlsok fontosságot annak, amit beszélgetés közben mondtam. Sokszor csak a levegőbe, meggondolatlanul beszélek, a pillanat hatása alatt. Leveleimre már nagy gondot fordítok, de teljes felelősséget csak azzal szemben érzek, ami az én korrekturámmal kerül a nyomdába.«

Ezt a kijelentését olyan fontosnak tartja, hogy 1909 augusztus 25-én saját naplójába is beírja.

Ilja Lvovics írja, hogy apja rendes naplóját nyíltan kint hagyta heverni, mindenki lemáshatta, sőt egyik-másik »jóbarát« haza is vitte lemásolni.

»Ebből anyám és a barátok között éles és elkeseredett harc támadt, amely azzal végződött, hogy apám ezentúl *külön* naplót vezetett.«

Talán nem volt még egyetlen ház sem a világon, még nagy történelmi családokat sem véve ki, ahol olyan tudatosan készültek *az utókorra*, mint a jasznaja-poljanai Tolsztoj-házban.

EGY AUGUSZTUSI DÉLUTÁNOM TOLSZTOJNÁL.

De a feljegyzés nélküli augusztusról mégis van egy feljegyzésem... Amikor 1910 augusztus 22-én Jasznaja Poljanában egy délutánt töltöttem a Tolsztoj-házban és vagy másfél óra hosszat beszéltem Tolsztojjal.

Oroszországban voltam, úton Japánba s már azzal az elhatározott céllal indultam el Budapestről, hogy »az orosz föld nagy fiát« felkeresem.

Moszkvában vonatra ültem s nem tudva, hogy Jasznaja Poljanában találom-e, vagy nem, - nekivágtam az útnak. Csak most, hogy életének utolsó néhány hónapját áttanulmányoztam, csak most tudom, hogy milyen szerencsém volt. Tolsztoj az augusztus hónap nagy részét nem töltötte odahaza, Kocsetiben volt Tatjana Lvovnáál, Mesierszkiben, a Csertkov-nyaralóban, - s szerencsés véletlen, hogy odahaza találtam.

Jasznaja Poljanának Koszlovka a vasuti állomása s mikor a harmadik osztályú vasuti kocsi utasai megtudták, hogy Tolsztojhoz megyek, tiszteletteljesebben néztek rám. És fel kell jegyez- nem azt a megható tényt, hogy amikor egy-egy szegényebb ember, akivel csak találkoztam, kiejtette Lev Nikolajevics nevét - csak így hívták, - az arca ünnepiesebb, áhítatos kifejezést öltött...

Tolsztoj valóban jobbat tette az embereket!...

Visszafelé éjszakai utazás után értem Moszkvába... Hotelszobámba se mentem, a Metropol-kávéház terraszán leültem és hirtelen leírtam jasznaja-poljanai élményeim, nehogy valamit is elfelejtsek...

Tolsztojnál nem jegyezhettem, de amikor elmentem tőle, a koszlovkai úton a holdfényben már jegyeztem s most *régi* benyomásaimat közlöm újra.

1910 augusztus 22.

Nem tudom, mihez kezdjek benyomásaimmal? Ki volt az az öreg parasztruhás ember, akivel beszéltem? A világirodalomnak egyik korszakos alakja, mértföldjelzője, vagy egy furcsa figura, aki begubózott teóriájába, rendszert, gondolatvilágot teremtett magának, mindent csak az ő szögletéből, a jasznaja-poljanai csendből néz és minden mást, ami nem vág az ő teóriájába, egy mély, emberszerető, de megvető mosollyal néz le, aki az emberszeretetet, jóságot, önzetlenséget, mint egy óriási egységet kezeli és egy emberszeretetet, egy jóságot, egy önzetlenséget akar ráerőszakolni a világ sokféle lótvó-futó, megalkuvó, küzdő, büszke, alázatos, bátor, gyáva embereire.

És a maga világhírűvé vált »vallási« rendszerébe görnyesztí az egész jasznaja-poljanai házat, ott kicsinyek és nagyok, nők és férfiak mind az ő eszméi alá rendelik magukat s ha egy idegen - mint én is - átlépi a két oszlopot, mely között valaha régen, talán száz évek előtt a rácsos kapu volt, különös zavart hoz ebbe a házba, minden mozdulatával, minden kérdésével beleütközik a tolsztoji rendszer egy szögletébe, másokat is megbánt talán, de maga is csupa lelki kék folttal hagyja ott a szentélyt, ahol maga az Isten lakik.

És nem tudok beszámolni, a megilletődés, az elfogult és otthonról magammal hozott, szinte földöntúli tisztelet nagyobb-e bennem, vagy valami különös, kómikus, csirkefogó érzés, mikor elhagyom a Lev Nikolajevics házat és künn állok a Koszlovka felé vezető úton és fejem felett a messzi, csillagos ég terül el és mögöttem zúg az óriási tölgyes, Anna Karenina tölgyfaerdeje.

Hol voltam? Milyen különös és furcsa házban, milyen különös és furcsa emberek között? Most újra egyedül vagyok, künn az egészséges világban, amelyik olyan, amilyen, hagyja a rendszereket, a filozófiákat és ontja az örömet, a bánatot, a jótettet és bűnt. Teremt gazdagokat, szegényeket és teszi mindezt azóta, sőt még régebben, amióta csak az emlékek emlékezete él s amióta mindig akadnak Lev Nikolajevics, akik nem akarnak ebbe beletörődni.

Hogy is volt az egész? Próbálok visszaidézni emlékezetemben minden csöpp mozzanatát, hiszen életem egyik legrajongóbb, legtitkosabb álma teljesedett, láttam Tolsztojt, beszéltem vele.

Kezdjük elülről.

A muzsik derűs és enyhe erdei úton vezetett a kozslovkai állomástól idáig. Fűves tisztások, nyír-, hárs- és tölgyfa-liget vesz körül, szelíd napfény hull át a lombokon fényes csomókban és messze szalmazsupos falu látszik. Mintha csak odahaza járnék, túl a Dunán.

Elérek a faluhoz. Tolsztojt Leo faluja: Jaszna Poljana. Olyan, mint minden orosz falu; szegény, a házak alacsonyok, zsuppal vannak fedve, ablakuk kicsi, levegőjük dohos, olyan, mint minden magyar falu. Hihetetlen, hogy mennyi a hasonlóság a két ország között! A muzsik elválk tőlem és jobbkéz felé mutat:

- Domnyu Lev Nikolajevics.

Arra van Tolsztojt háza. Egyedül és lassú léptekkel megyek át a kerten. Balra kis tó, benne libák fürdenek, egy füzeshez csónak van kikötve, a fák között zöld bádofedős ház látszik. Urasági lak. Talán a Tolsztojt lakása? Tovább megyek az úton, a földön egy eltépett ujságlap: The Daily News. Virágágyak, üvegház a sűrűben. Egyszerre csak egy emeletes fehér ház bukkan elém. Seholy senki. Megkerülöm, körülötte virágok, egy nagy, üveglakos veranda, rajta fehér lepellel bevont kerti bútorok, a másik oldalról libagágogás, tyúkkotkodácsolás hangzik, odamegyek, ott élet van.

Kis nyitott fafolyosón fehérruhás, már-már ősz asszony ül és varr. Tudom, hogy nem lehet más, Tolsztojt felesége. Megállok, bemutatkozom. Felveti a fejét. Energikus, majdnem kemény arc, szemén pászem. Hidegen és áthatóan néz.

- Mi tetszik?

- Lev Nikolajevics Tolsztojt szeretném látni, beszélni szeretnék vele.

- Irt neki előre? Vannak valakitől hozzá ajánlatai, írásai?

- Nincsenek.

- Hát akkor milyen jögon jött?

- A nagy tisztelet és csodálat jögon.

- Ó kérem - felelte gögösen néhai Bers tanár úr leánya - akkor egész Jaszna Poljana örökké zsúfolva volna emberekkel. Különben is a férjem most alszik, félhétkor felébred, akkor ebédel. Majdnem lehetetlen vele most beszélni. Nagyon fáradt, öreg és törékeny... Nem hiszem....

- Boldogtalan lennék, asszonyom. Gondolja meg, hogy Moszkvából jöttem, idegen vagyok, egy napot és egy éjszakát kellett utaznom...

- Várjon... Majd beszélök a titkárjával.

Eltűnt és az este többet nem is láttam. Csend. Künn állök a ház előtt, melyben Tolsztojt csaknem minden írását írta. Ezen az ajtón indult útjára a fiatal tüéztiszt hatvan év előtt, ide tért vissza az Ifjúkor, a Kozákok, a Szébasztopol írója, itt élte a fiatal férj boldog éveit, itt

született meg a Háború és béke, Anna Karenina, a nékem oly szomorúan szép Ivan Illics halála és itt él most a nyolcvankét éves agg gondolatai óriási palotájában, amelyhez fogható most alig van a világon, amelynek ablakain különös mezőkre, vizekre, emberekre látni ki...

Nyílik az ajtó. A rám kíváncsian bámuló cselédek, inasok eltűnnek és egy deresedő, rozsdavörös szakállú férfi lép elém. Apja fiatalkori képeiről megismerem. Tolsztoj fia. Felgyűrt pantalló, sáros gombos cipő, kétsoros kék kabát, ingén nincs manzsetta, kilátszik a már-már kirojtosodott vászon, fején fekete selyemsapka.

Barátságosan, szinte derűsen int. Felmegyünk a verandára. Úgylátszik, megnyertem a csatát; beszélhetek Tolsztojjal.

A szokásos kérdések, feleletek. Tolsztoj fia meséli, hogy ő is irogat, de most szobrászatot tanul. Künn volt két évig Rodinnél Párizsban... És mit fog kérdezni Lev Nikolajevicsztől? - kérdi hirtelen.

- Kérdezni?... Mit?... Mit kérdezhetek én Tolsztojtól?... feleltem meglepetten. - Csak látni akarom, csak a hangját hallani...

- Baj, baj! - feleli mosolyogva. - Apám nem szereti, ha csak nézik, ő azt szereti, ha kérdeznek tőle, ha az ember valami tanácsért jön hozzá. Gondoljon ki valamit!

- De ez hazugság volna - felelem - és nem akarok Tolsztoj elé hazugsággal lépni.

Tolsztoj fia mosolyog és ravaszul, kedvesen néz rám...

- Well - mondja egy kis idő múlva, mert angolul beszélgettünk - én, persze csak a magam személyére vonatkozólag beszélek (és kacshintott hozzá, mint a tanár, aki segít a tudatlan diáknak), én ezt kérdezném tőle: »Mit tegyek, Lev Nikolajevics?... Ismerem és vallom a nézeteit, alkalmazni akarom a világban, de folyton összeütközésekbe kerülök.«

Csillogó szemmel nézett rám és mosolyogva elhallgatott. *Talán kritikát akart mondani?...* Ki tudja? De megjött a titkár. Dr. Makovicky.

Németül mutatkoztam be neki.

- Igen örülök - feleli magyarul. - Hiszen én is magyarországi vagyok. Rózsahegy-i tót diák, de azért Pozsonyban, Nagykőrösön is jártam iskolába.

Az ifjabb Tolsztoj egy ideig mulatva hallgatta a néki oly különös beszédünket, aztán elment. Ketten maradtunk. Előadtam kérésemet s dr. Makovicky megígérte, hogy pártomat fogja. Majd elbeszélgettünk; persze Tolsztojról. Titkárja, ki egy személyben orvos is, a következőket mondta:

- Tolsztoj igen beteges. Májdaganat gyötri. Két hétig jól szokott lenni, három hétig beteges. Most is éppen ilyen periódust értem itt. *Hirtelen rosszullétek fogják el s akkor nem lehet vele beszélni.* De különben még minden nap lovagol, ezidén kaszált is parasztjaival. Szellemi-
leg egészen friss, *csak memóriája gyengül, de csupán azon dolgokra vonatkozólag, melyek szorosán vett gondolatvilágán kívül esnek.* Így még saját műveire se emlékszik. Nemrég megkért, hogy meséljem el Anna Karenina tartalmát és éppen két nap előtt mondta, hogy el kellene már olvasnia Tolsztoj műveit, mert igen kíváncsi, hogy miket írt az a Lev Nikolajevics Tolsztoj. Emberekről, sőt rokonokról, családtagokról is teljesen megfélemedezik, ha gondolatbeli közösség nem fűzi őket össze. Reggel nyolckor kel, kettőig, háromig is dolgozik, aztán lovagol, vagy sétál, öt óra felé lefekszik, fél hétkor ebédel, aztán kilencig olvas és tizenkettőig családjával van, társaságot fogad. Szépirodalmi művön dolgozik most. Hogy min, senki sem tudja. Mert nem szereti, ha, mielőtt kész, akárki is elolvassa, vagy beszél róla. Azt mondja, hogy akkor már befolyásolják és többé nem az ő dolga.

- Most egy új formára törekszik. Hogy írása a legegyszerűbb, legközönségesebb beszédnek lássák. Az új orosz irodalmat ismeri, de nem becsüli sokra. Gorkijnak azt az egyetlen érdemét ismeri el, hogy az úgynevezett »mezteleneket« bevezette az irodalomba. Két parasztíró emel mindenki fölébe: Szemenov Szergejt és Szemenov Leonidet. A régiek közül Puskin az ideálja, most is azt olvassa és prózai műveit mintának tekinti. Nem igaz, hogy a cári család rossz szemmel nézi. Sehol, még Angliában se írhatná azokat a dolgokat, mint itt. A japán-orosz háború idején a cárhoz írott leveleit éppen udvari emberek adták át a cárnak. Nikolajevics nagyherceg, aki szintén irogat, gyakran jár hozzá. Az uralkodócsalád igen tiszteli őt. Legjobban szereti, ha a nép ügyes-bajos dolgait intézheti. Ma reggel is egy ide tizenhárom versztnyire levő faluból negyvenegy férfi - minden házból egy, - kereste fel, hogy perüket eligazítsa. Moszkvában már tíz éve nem volt benn, csak legmeghittebb barátait és családtagjait látogatja meg. Minden nap kap egy csomó levelet, olykor százat is. Ezeket mind lajstromozzák és ötvenes csomókban a moszkvai történeti múzeumnak adják át. Minden levelét rendkívül gondosan írja és kétszer, háromszor is átdolgozza, mielőtt elküldi. Ir is, de többnyire diktálni szokott. A falon, ágya mellett papírlapok lógnak és ceruzák, éjjel többször felkel, hogy egy-egy gondolatát papírra vesse, mert szerinte a gondolatokérésnek is megvan a zenitje és ezt soha sem szabad elszalasztani. Gyakran még lovaglás közben is ír, ha eszébe jut valami.

Persze dr. Makovicky ezt mind kérdéseimre mondta el.

- Jöjjön, nézzük meg a kerteket, - szólalt meg végül.

Elindultunk. A szomszédos birtok (óriási, még csaknem őserdők, vadaskertek) a kincstáré. Tolsztoj almáskertje a világon a legnagyobb és egész Oroszországban híres. Éppen be akartuk barangolni, mikor éles harangszó csendül meg.

- Nem mehetünk már... Fél hét... Ebéd ideje...

Megfordultunk. Mellettünk egy kövér, erős lány ment el.

Karján kosár, fején kis, kerek »florentiner«, amilyen évek előtt volt divatos, kék, babos blúz volt rajta, széles derekán öv, felhajtott, vöröses barna szoknya. Nálunk utána néztek volna az uccán.

- Tolsztoj legfiatalabb lánya! - világosított fel a doktor - gombát volt szedni az erdőben.

A házba értünk. Keresztül mentünk néhány szobán. Az előszoba könyvtár, a többi szoba berendezése majdnem polgári szegénység. Mindenütt vaságyak, friss surolású, még nedves padló. Szőnyegnek vagy más kényelemnek nyoma sincs.

A doktor hirtelen ledobta ruháját, csizmáját, sáros cügos cipőt és sötét ruhát kapott magára, nyakkendő nem és bocsánatot kérve tőlem, hogy nem hívhat meg ebédre, ezt csak a grófnő teheti, - elrohant.

Egyedül maradtam. Künn cselédek lármája, jövés, menés, tányércsörömpölés, aztán csend; esni kezdett az eső.

Bejön Makovicky és vele az inas. Tálcán vegetáriánus ebédet hoz be nekem is. A doktor mentegetőzve mondja:

- Tolsztoj sajnálja, hogy nem ebédel velünk. De az asszony, - tudja, olyan furcsa nő...

És sietve ment el. Mosolyogtam magamban, - és »nem szerettem Tolsztojné« Megebédelttem, nézegettem, vártam...

Nyílik az ajtó. Ah, a doktor visszajön. De nem... Megrendülve kelek föl helyemről. Tolsztoj állott előttem.

Az orosz parasztok és munkások ruhája van rajta. Magasszárú csizma, bugyros nadrág, övvel lekötött fekete orosz ing, alóla a nyakánál kilátszik fehér inge. Könnyen és megerőltetés nélkül jár. Megáll. Rám néz.

Haja koponyáján gyér szálakban ágazik szét, de tarkóján már újra sűrű, szakálla hosszú, fehér, szemöldöke torzonborz és magasan árnyalja be szemét, orra széles és lapos. De amint szemembe néz, semmi mást nem látok, csak a szemét. Valami különös, zöldes-kék csillogása van: a nézése tiszta, keresztülhatoló. Mint a bíró a vádlottal, úgy ül le velem szemközt, mikor hellyel megkínál. Szinte félek, hogy rögtön vallatni kezd. Ember ilyen különös érzést még sohasem keltett bennem. Megtelik vele az egész kis, szegényes szoba és elfogódva nézek a homlokra, amely mögött a Háború és béke csodás éposza megszületett. Nehéz és vastag ráncok húzódnak át e homlokon, középen az orr fölött mély, hatalmas barázdák, haránt vele két szeme között szintén mély barázdák, erős, komoly ráncok.

Lev Nikolajevics Tolsztoj ül velem szemközt a széken. Több semmit se lehet róla mondani. Tolsztoj. Minden ez a név és megsemmisülve nézek a nyolcvankét éves, ragyogó, zöld szembe. Mit beszéljek vele, mit akarjak tőle?

Kisegít. Megszólal:

- Úgy-e, ön osztrák?

- Nem. Magyar vagyok. Budapesti.

- Mi járatban van erre?

- Kimegyek Japánba és Amerikába, részint állami kiküldetésben. És hogy Moszkvában voltam, nem állhattam ellent a vágnak, hogy ne keressem fel Tolsztojt. Igazán nem is tudok szavakat találni, mert minden szó üresnek és gyengének tűnik fel...

És Tolsztoj jobb kezét felemeli, ajka körül valami leírhatatlanul gúnyos, mindent megvető mosoly jelenik meg; azok mosolya, akik vagy nagyon magasról, vagy nagyon messziről nézik a világot, s akik keresztülgázoltak minden emberi hiúságon.

- Hagyja... Hagyja - szólal meg aztán. - Higyje meg, nekem minden áradozás kellemetlen. Nagyon kellemetlen. Azt mondja, hogy állami küldetésben jár? Hát állami hivatalnok?

- Nem. Hírlapíró vagyok.

- Hát hogy küldheti ki akkor az állam?

- Nem küld, hanem segítséget ad tanulmányutamhoz. Japánban a házi ipari dolgokat fogom nézni, Amerikában a kivándorlás ügyét tanulmányozom.

- Maguktól is a föld miatt vándorolnak ki az emberek? - kérdezte Tolsztoj.

- Igen... Mert a föld nagyrésze vagy mágnások, vagy papok kezén van.

- És meg akarja nézni, hogy mit csinálnak odakünn a kivándorlók. És írni fog róluk?

- Igen...

- Nehéz, nagyon nehéz dolog. És hogy gondol írni róluk?

- Vagy szárazon megírom a dolgokat, amit látok, vagy szépirodalmi formában dolgozom fel.

- Szépirodalmi formában?... - és újra megjelent az ajka körül a gúnyos mosoly, sőt egy kis köhögésszerű nevetés is feltört torzonborz, ősz bajusza mögül... Lássá, tette aztán hozzá: Én gyűlölöm és utálok az irodalmat. Minek írnak az emberek? Csak kiváltságos, óriási nagy művészeknek szabad szépirodalmi formában írni. Marad a másik. Az igazság megírása. Hol az igazság, milyen az igazság? Hiszen minden ember lát, mindegyiknek igaza van. Ezen a

réven mind a másfél milliárd ember író lehetne. Művészet?... Az nincs. Csak pénzkérdés és hiúság van. Csak ezért a kettőért írnak az írók, dolgoznak a művészek. A pénz öli meg teljesen az irodalmat, mindenki csak pénzt akar írásából keresni, megtagadják magukat és megalkusznak. Ezért nem kellene nekem az Andrejev Leonidek. Lássá, az én műveim mind szabadok. Emiatt sok viszályom van a feleségemmel, nem tudom, hova fog ez vezetni?

- De hát a kezdet? Hiszen a fiatal írók se pénzre, se valami különös dicsőségre nem pályázhatnak.

- Hagyja el... Tudom magamról. Elégge megbántam, én is hiúságból kezdtem. Csak most értem el az igazsághoz, ami nem az irodalom. A vallásos érzést kell mindenben megkeresni...

- De míg eljutott ide, egy egész sereg művet írt meg. A Háború és a béke világot átölelő szeretete nem ennek az érzésnek volt az alapja?... Azt már megtagadja?

- Elfelejtettem...

- Anna Karenina?... Családi boldogság?... És a többi mind?...

- Elfelejtettem!... Elfelejtettem!...

És a hangja valami különös, tompa fényben csengett s az a makacs konokság, ahogy az »elfelejtettem« szót kiejtette, egyszerre felrázott elfogultságomból és szinte idegenül, kutatva néztem az előttem ülő öregre. Mintha önmagának egy regényalakja ült volna velem szemben. Eloszlott a varázslat s a furcsaságok tüntek elő. Miért jár parasztruhában, mikor szürke libériás inast láttam bemenni hozzá? Miért tartja szegénységben ezt az egész házat, ahol senki se éli az ő saját életét, hanem mindenki a nyolcvankét éves aggót? Miért ír most is szépirodalmi dolgot, ha úgy megveti a szépirodalmat?

- Mit szokott még írni? - kérdezte tőlem.

- Dolgozgatok a színházaknak, - feleltem.

- Útálom! - vetette meg Tolsztoj.

Nem tudtam mit mondjak még, s hogy valami egészen felelősség nélkül valót mondjak az előbbieken szomorúan tapasztaltak után, majdnem csak gondolatbeli hangon jegyeztem meg:

- Versek is írok...

Minden eddigi gúny és megvetés megnégyszereződve tört ki. Szakállas, öreg pátriárka fejét gúnyosan rázta:

- Ezt, ezt utálom csak igazán!...

Tönkre voltam téve, lélekben már a szék alatt ültem.

- Mi a vers?... Minek írják, - folytatta Tolsztoj - emberek mondanivalójukat amit keresetlenül, egyszerűen mondhatnak el, rímek és ritmusok kényszerébe törve?... Ez még az emberiség vadságának maradéka...

- De hát egy Goethe?... - igyekeztem közbevetni.

- Goethe?... a megvetés egy újabb áradata... Goethe senki se volt...

Erre a kijelentésre egészen megkönnyebbültem. Beláttam, hogy nem kell szentírásnak venni az öreg úr kijelentéseit.

- Goethe jelentéktelen ember, még Schiller hagyján... De a verset egyáltalán utálom. Igaz. A földkérdést említettük az előbb. Lássá, ez érdekel engem... Mert a meggyőződésem, hogy száz év múlva büntett lesz, ha valakinek földje lesz... Ebben a kérdésben Henry George nézeteit vallom... Ismeri?

Én reám nézett, mint a professzor a diákra. Egyáltalában szeret előadni és meg sem engedi, hogy az ember egy-egy szót vessen közbe. A szeme szúrón tekintett belém, miközben fürkészve leste a választ, ismerem-e Henry Georgeot?

- Nem! - fakadt ki belőlem a szégyen.

- Szegény fiatalember - szánt meg Tolsztojt. - Még Henry Georgeot sem ismeri. Első gondja legyen, hogy elolvassa.

- Igen - feleltem megsemmisülve.

- Bocsásson meg, hogy nem maradok tovább, - kelt fel székéről, miután kiderült, hogy Henry Georgeot nem ismerem - de ma különösen gyenge napom volt... Nagyon örültem... Ég vele!

Kezet nyújtott és határozott léptekkel elment. Megrökönyödve maradtam a szobában. Furcsa és különös álomnak tűnt fel az egész, valami egészen másnak és szentségtelennek, nem annak, amire vártam.

De a kézzorítását mégis éreztem. És míg a csillagos ég alatt visszafelé ballagtam Koszlovka felé, folyton az járt eszembe, hogy azért mégis ez a kéz írta azt a sok hatalmas, világokat, életeket átfogó regényt, azért mégis ennek a kéznek a munkái maradnak meg a legtávolabb abból az Oroszországból, amely most elterül körülöttem.

Az Anna Karenina tölgyfái zúgtak és messze maradt mögöttem a furcsa ház furcsa embereivel, akik magukban az egész világ szeretetét érzik és meg akarnak váltani minden szenvedőt. Némelyek tettetik odabenn ezt az érzést, mások érzik, mint dr. Makovicky is, akit megkérdeztem, vajjon nem borzasztó nehéz-e ebben a gondolatvilágban, szinte kényszerlevegőben élni, mire a vegetáriánus kosztól kissé sápadt, már-már őszülő szakállú férfi a rajongók és apostolok hangján felelte:

- Hát lehet-e nagyobb boldogság, mint Tolsztojt mellett élni?

És boldog voltam, hogy egyedül, künt jártam a szabad levegőn, játszó denevérek csaptak el a fejem felett és messziről ide villogtak a vasút vörös lámpái.

Akkor - 1910-ben! - még semmit sem tudtam a Tolsztojt-tragédiáról, nem ismertem a szereplőket, a házat, de egy délután Jasznaja Poljanában felkeltették bennem a gondolatot, amit akkor meg is írtam, hogy *boldogtalan ez a ház*, hogy Tolsztojné mogorva és *ellenséges* jelenség, hogy a fiú az én kérdésemem keresztül ugratni akarja apját, s hogy Tolsztojt egy válságos élet bús embere...

- Sok viszályom van feleségemmel - panaszkodott nekem, az idegennek. - *Nem tudom, hova fog ez vezetni...* És most már értem azt is, hogy Tolsztojné nem akart asztalához engedni... Gyűlölte az idegeneket, amért elárasztották házát, hozták a világ tiszteletét, érdeklődését és önkéntelenül is azt üzenték Tolsztojnak, hogy szakítson hazug életével...

...De annak a mélyen ülő, kutató, fürkésző, ítélő szemnek zöldes fényét, amely mint egy titokzatos drágakövből tört elő, elfeledni soha sem lehet. Ilyen nézésű szem csak egy volt a világon.

Lev Nikolajevics Tolsztojt!

LEVÉL MAKOVICKY PÉTERNEK.

1910 augusztus 23.

Kedves Péter,

Mesierszkébe⁷ címzett leveledet csak tegnap kaptam meg... Két nappal korábban jöttünk vissza, mint ahogy terveztük. Ezt körmönfont ravaszságával Zsófia Andrejevna érte el. Megsértődött, mert Mesierszkébe nem hívták meg és ezért bosszút állt. Következtesen Lev Nikolajevics és Csertkov ellen dolgozva elérte azt, amit akart. Kierőszakolta, hogy kétheti zsarnokoskodás után mindenki fölött, aki útjában állt, *Tolsztoj és Csertkov bocsánatot kért tőle*. Ez tegnapelőtt történt s én még ma is rosszul érzem magam s beteg vagyok ettől. (No, de nem komoly!) Lev Nikolajevics ettől a szégyeletlen, alattomos asszonytól kér bocsánatot és könyörög előtte. Nem tudom, hogy Lev Nikolajevics gyengeségével vagy diplomáciai érzékével magyarázzam-e ezt meg? Úgy látszik, már tapasztalatból tudja, hogy az ilyen feldühödött némbert jó szóval, vagy érvekkel kibékíteni úgy sem lehet.

Zsófia Andrejevna meghallotta, hogy Lev Nikolajevicset Mesierszkében, ahol csak megfordult, a cároknál is jobban ünnepelték és tisztelték, féltékeny lett, mert nincs jelen s irigyelte ezt a dicsőséget Csertkovtól. Tehát betegnek tetette magát s táviratot távirat után küldött L. N.-nek, hogy jöjjön haza. És ime!... Először életében megtörtént, hogy L. N. nem jött rögtön, hanem csak másnap. Ezt meg kellett bosszulni! De bosszút kellett állni Csertkovon is, mert bizonyára ő vette rá Tolsztojt, hogy ne engedelmessédjék. Tehát testileg, szellemileg betegnek tetette magát. A bolondot játszotta, hisztériás rohamokat kapott s így viselkedett egészen tegnapig, amíg csak ereje engedte. Eleinte teljes erőből dühöngött, most csak szívbjával s elmebeli gyöngeséggel hozakodik elő. És L. N. elhitte neki, hogy megzavarodott. S talán ez is egyik oka, hogy bocsánatot kért tőle. Azelőtt is mindig elhitte neki, ha betegnek tetette magát. Amikor benyitott a szobájába, borzasztón jajgatott, panaszkodott, amikor kiment, abbahagyta. Megfenyegette, hogy agyonlövi magát, a tóba ugrik, a lokomotív elé fekszik... Elszökött otthonról, mintha mindezt meg is tenné, az ópiumtinktúrás üvegeket a szájához emelte, a földre vetette magát, bezárkózott a szobájába, nem evett, nem aludt és állandóan dúlt-fúlt... Magától értetődik, hogy mindennek következtében nagyon leromlott és tényleg betegnek látszott. Kifakadt L. N. ellen, amiért Csertkovval barátokzik, amiért szereti, átkozta Csertkovot, hogy ő szakította el tőle férjét, *fiainak leveleket írt, táviratokat küldözgetett, hogy álljanak bosszút s tegyék meg neki azt a szívességet s öljék meg Csertkovot, családjuk megromtóját*. Elfutott a szomszéd birtokoshoz, egy miniszter özvegyéhez, hogy csináljon valamit, vessenek véget Csertkov erőszakosságának... Mindenütt, mindenkit ellene izgatott.

L. N. megírta, hogy az utolsó napokban miket élt át Anna Karenina és a Kreutzer-szonátában is mintha előre látta volna, hogy mire képes a felesége, mi telik ki tőle!... Micsoda pszichológus!... És én most megértem és elhiszem a biblia szavát: Nincs rettenetesebb és kiállhatatlanabb teremtés egy gonosz asszonynál...

Hogy mennyire elviselhetetlen lett Zsófia Andrejevna, bizonyítja az is, hogy lánya tegnap és tegnapelőtt ebédre el se jött, s amikor elutazott, kezet se adott neki, nem is látta és még a lovait se fogadta el. L. N. az orosz közmondással tanítja: - Borítsd le a mások bűnét és néked kettőt bocsátanak meg... Én bizony vétkeztem ez ellen...

⁷ Csertkov nyaralóhelye.

SZEPTEMBER.

A tragédia befejezéséhez közeledik...

A végrendelet meg van írva, - Tolsztoj bujkál felesége elől s amikor csak teheti, elutazik Jasznaja Poljanából. Azzal, hogy július 22-én végrendeletét megírta, - *elűzte magát otthonából.*

Szereti feleségét, mert különben hogy írhatta volna meg július 14-iki mély és jóságos levelét, - de hiába minden, a végrendelet meg van írva, *de be nem vallhatja feleségének.*

Ha Zsófia Andrejevna erre vonatkozólag kérdezősködik, - Tolsztoj lesüti a szemét, *nem meri megmondani az igazat!*

Tolsztoj nem meri megmondani az igazat!...

Néki már ez maga is élettragédia... El kell mennie otthonról...

De szeptemberben még Kocsetibe bujdosik, ott még megkönnyebbül, felderül egy kissé... Ez volt életének utolsó derűs néhány hete...

1910 szeptember 13.
(Kocseti.)

Reggel erdei úton lovagoltunk L. N.-nel. Az erdő mélyéből kihallatszott a kakuk hívása.

L. N.: Minden madarat szeretek, csak a kakukot nem. Ha kakukol, nem tudom miért, de nem szeretem. *Van abban valami, hogy a nép a halállal hozza kapcsolatba.*

Délután Alexandra Lvovna elmesélte, hogy Tulában az állomáson milyen nagy tömeg ostromolta autogrammért Tolsztojt, mindenki arra kérte, hogy az arcképe alá - már mint az autogrammot kérő arcképe alá - írja oda a nevét. Tolsztoj szokása ellenére mindenkinek adott autogrammot, *csak azokat a fényképeket utasította vissza, amelyeken dekoltáltruhájú nők voltak.*

Délután Szafonovról (a moszkvai zeneakadémia tanára) beszéltünk s Tolsztoj azt mondta, hogy ő a világ legjobb zongoratanítója.

Vacsora közben Mihael Szergejevics Szuhotin felemlítette, hogy a »Ruszköje Szlovo« című újságban azt olvasta, hogy a kormány egy börtönfelügyelőt halálra ítelt, mert ez három engedetlen foglyot, aki még meg is akart szökni, kivégeztetett. Szuhotin azt mondta, hogy ilyesmi még sohasem fordult elő.

L. N.: Ez igazán érdekes! Hogy változnak az idők... Az én időmben ez elképzelhetetlen volt... Hiszen egy fogházfelügyelő - maga az állam.

Azután megjött a posta, a többi közt levél Guszevtől⁸ aki azt írja, hogy már hónapok óta börtönben van, mert internáltsága helyét önkéntesen elhagyta.

L. N.: Milyen szerencsés ember, hogy börtönben van. *Oroszországban a mai viszonyok közt minden tisztességes embernek börtönben a helye.* Én mindig irigylem az ilyen embereket... Milyen szerencsés! Önnek talán más a véleménye? - fordult Szuhotinhoz.

Szuhotin: Egyáltalában nem tartom olyan nagy szerencsének.

L. N.: *De én annak tartom.*

⁸ Tolsztoj régebbi titkárja.

...Reggel erdei úton lovagoltunk L. N.-el...

...»Irgylem az embereket, akik börtönben ülnek...«

Éles és bántó ellentmondása Tolsztoj életének. Életmódjában, tradícióiban született arisztokrata, aki nem tud lemondani a sportról s bár többször felteszi magában és hangoztatja is, hogy többé nem lovagol, *mert ez erkölcstelen*, - nem tudja abbahagyni s még október 27-én is, mielőtt örökre elhagyja Jasznaja Poljanát, reggel kilovagol.

És irigyli azokat, akik börtönben ülnek...

Mert *lélekben* a szenvedőkkel, a bebörtönözöttekkel van... *Akik érette szenvednek vértanúságot!*... Aki csak közelébe került és tanítványa lett, előbb-utóbb börtönbe jutott... *Még távoli országokban is!*... Érdekes tanulmány volna kimutatni, hogy hol és hányán szenvedtek börtönbüntetést Tolsztoj tanai miatt...

És ő mindig szabadon, kényelemben élt - és *lovagolt!*

Ez a szemrehányás, vád is gyötörte, kínozza Tolsztojt...

1910 szeptember 14.

(Kocseti.)

L. N. későn kelt fel. Délután két órakor Szuhotinnal és velem Galitzin hercegnéhez lovagolt. A hercegné fanatikus, bigott pravoszláv és L. N. filozófiai műveit csak azért nem olvassa, *mert nem akarja, hogy hitével ellenkezésbe jusson*. Csak néhány levelet olvasott L. N. munkái közül. Érdekes, hogy Tolsztoj és ő a five o'clock teát *egy és ugyanazon csészéből* (iz adnoj csaski) itták, amit pedig a pravoszláv egyház a legnagyobb mértékben eltilt, mert hiszen Tolsztojt kiátkozta.

Szuhotin (mosolyogva): Hogy van az, hercegné, hogy ön bigott léteire egy csészéből iszik a világ legnagyobb bűnösével.

A hercegné: Tudom, hogy nem volna szabad, de L. N. kivétel.

1910 szeptember 21.

(Kocseti.)

L. N. ma azt mondta, hogy ha visszautazik Jasznaja Poljanába, első dolga lesz Csertkovot felkeresni, mert már régen nem látta. Szuhotin ezt nem tartja okos dolognak, és azt gondolja, hogy jó volna megvárni azt az időt, míg Zsófia Andrejevna ezt magától nem ajánlja fel, amint már ilyesmi nála többször is megtörtént. Meg kell várni, míg Zsófia Andrejevna féltékenykedése elmúlik s akkor menjen csak Csertkovhoz.

Alexandra Lvovna erre elmesélte, hogy amikor Tolsztoj Kocsetibe utazott és elhagyta Jasznaja Poljanát, Zsófia Andrejevna még aznap többször utána akart menni és egyre ezt hangsúlyozgatta:

»*Én az ő ápolónője vagyok és amíg csak él, nem hagyhatom egyedül.*«

Borzasztón dühöngött, mert megakadályozták szándéka kivitelében.

Tatjana Lvovna: Minden embernek cipelni kell a keresztfét.

Én erre Csertkov szavait idéztem:

»Krisztus a keresztfán halt meg, *Lev Nikolajevics pedig Zsófia Andrejevna áldozata lesz.*«

Tatjana Lvovna: De azért mégis kíméletesnek kell lenni Zsófia Andrejevnával szemben, hiszen beteg, hisztérika.

Ebédután Csajkovszkyról beszélünk, akit Tolsztoj nagyon jó embernek tartott és nagyon szeretett.

Tolsztoj elmesélte, hogyha nem lett volna egy gazdag orosz mecénása, Csajkovszky sohase lett volna az, aki. Mindenét annak köszönhette.

AZ UTOLSÓ HÁZASSÁGI ÉVFORDULÓ.

Tolsztojn Zsófia Andrejevna önéletrajzában ezt írja:

»Lev Nikolajevics gróf anyámat gyermekkora óta ismerte, barátja volt s két és fél évvel fiatalabb volt nála. S később Moszkvából jövet-menet, meg szokta látogatni családunkat. Apja, Nikoláj Ilics Tolsztoj gróf jó barátja volt nagyatyámnak, Alexander Mihailovics Islenevnek, és meglátogatták egymást birtokukon Krasznojeben, vagy Jasznaja Poljanában. 1862 augusztusában anyánk minket lányokat magával vitt, hogy látogassuk meg nagyapánkat Ivitsiben s útban hozzá benéztünk Jasznaja Poljanába, ahol anyánk gyerekkora óta nem volt. Éppen ekkor volt ott látogatóban anyám legjobb barátnője, Mária Nikolajevna Tolsztoj, aki akkor érkezett vissza Algírból.

Visszafelé utunkon Lev Nikolajevics Moszkváig kísért minket, s ezután csaknem mindennap meglátogatott pokrovszkojei nyaralónkban, s később moszkvai otthonunkban. Szeptember 16-án este írást adott át nekem: - megkérte a kezemet. Egészen addig senki sem sejtette látogatása célját. Hatalmas, kínos küzdelmet vívott önmagával s naplójába 1862 szeptember 12-én például ezt írta:

- Szerelmes vagyok... Olyan szerelmes, amilyen szerelmet el se tudtam képzelni. Örült vagyok... Ha így folytatódik, agyonlövöm magam... Az este társaság volt náluk; mindenkép elragadó...«

1862 szeptember 13-án:

»Holnap reggel, amint felkelek, felkeresem, elmondok neki mindent, vagy agyonlövöm magamat.«

Elfogadtam Lev Nikolajevics ajánlatát s csak két hétig voltunk jegyben. Szeptember 23-án a Miasszonyunk székesegyházában esküdtünk meg s rögtön azután hatfogatú új hintóban, posztillionnal magunk előtt Jasznaja Poljanába mentünk... Alexai Sztepanovicsot, Tolsztoj hűséges szolgáját és Varvarát, az öreg cselédet vittük magunkkal...«

Rögtön ezután olvassuk el Lev Nikolajevics 1879-ben írott gyónását:

»Amikor onnan (külföldről) hazatértem, megházasodtam. Egy boldog családi élet új jelenségei teljesen elvontak az élet általános értelmének keresésétől. Életem ezidőtájt minden célját, központját a családban, a feleségben, a gyermekekben találta meg, és érettük, miattuk az a gond foglalkoztatott, hogy miképpen növeljem a háztartás jövedelmét. A tökéletesség után való törekvés helyébe az a törekvés lépett, hogy én családommal minél kényelmesebben éljek...

Igy múlt el tizenöt év...

És bár e tizenöt év alatt az irodalmi munkásságot haszontalan valaminek tartottam, nem szüntem meg irodalmilag működni. Megízleltem az írói munkásságnak nagy csábításait, a gazdag jövedelmet s a jelentéktelen munkáért járó tetszést - s átadtam magam ennek, mert anyagi helyzetemet megjavíthattam általa, s elkábíthattam minden kérdésemet, életem értelmét s általában az élet értelmét illetőleg, amely kérdések lelkebben fel-felmerültek...

És írásaimban azt tanítottam, ami előttem az egyetlen igazság volt: hogy úgy kell élni, hogy az embernek családjával együtt minél jobb dolga legyen... És így éltem... De mintegy öt év előtt valami rendkívül különös érzésem támadt: a kétség pillanatai fogtak el, az életem megállott; mintha nem tudtam volna, hogyan kell élnem, mit kell cselekednem...«

1862-1879!...

Eddig tartott Tolsztoj boldog házasesete, a jasznaja-poljanai csend, az úgynevezett »nagy regények« termő időszak.

És 1879-ben lassan megfordult Tolsztoj élete...

Kezdődött, terjedt, nőtt a kétség, a családfenntartót elfordította a családtól, a férjet a feleségtől, az apát gyermekétől, a *személyes* helyett vezérlő motívum gyanánt az *egyetemes* lépett fel, hogy lassan visszatérjen a megváltozott egyénhez, aki semmit sem akar: se gazdagságot, se családot, se hiúságot, se sikert, - csak alázatos életet és istent!...

»Az élet értelmét« kereste és feladta a család megszokott értelmét.

Mindentől eltávolodott, ami eddig *ő* volt, egy nap felébredt és idegenekkel állott szemközt... Ők azt mondták: Te a miénk vagy!... Ő azt mondta: Én mindenkié vagyok!

És mégis a világ miatt *együtt kellett maradniok*.

1879-től 1910-ig!... Harmincegy évig!...

Harmincegy évig hordoznia magában a meghasonlás átkát, tudni, hogy merre van az út, de soha rá nem lépni, - ez a tolsztoji végzet...

Sóvárogni utána, de el nem érni... Gondolatban felérni istenhez, de testben a porban lakni, érzésben lemondani mindenről, de a valóságban egy utált gazdagság előnyeit élvezni, börtönbe juttatni Tolsztoj-mártírokat, de a saját személyében mindennap kilovagolni nemes paripán s este az ősi házban, az ősi park közepén pihenőre térni, - a legmegrázóbb, a leggroteszkebb tragédia; a leglázadóbb elvek és a leghatározatlanabb élet összeütközésének tragédiája...

Hova vezethet ez?

Mi lehet a vége a hajdani szerelemnek, amelyet nem lehet az érzékek örületének nevezni, hiszen Tolsztoj még 1879-en túl is gyengéden szereti feleségét. 1884-ben, 1888-ban, *ötvenhat és hatvan éves korában még gyermeke született*, - és mégis feneketlen szakadék tátongott elképzelt és valódi élete között...

A világ legszeretőbb embere a világ legboldogtalanabb embere volt...

1910 szeptember 23!

Andrejevna Zsófia és Lev Nikolajevics utolsó házassági évfordulója... A közelgő tragédia rettenetes erejű feszültsége csüng már a levegőben, fekete felhők, cikázó villámok, - és mi apró emberek elszoruló szívvel nézzük, hogy készül kimenni a viharba a szeretet és földöntúli jószág Lear királya, aki szétszította minden javait...

A hónap kétharmadát, a házassági évfordulóig Tolsztoj vejénél töltötte a kies kocsetii birtokon. Távol Jasznaja Poljanától, az otthon nyomasztó levegőjétől, megelégedett és derűs volt...

Azután következett a házassági évforduló, arra haza kellett mennie, mert Zsófia Andrejevna hívta...

Olvassuk most Makovicky Dusán feljegyzéseit:

1910 szeptember 22.

L. N. visszautazott Jasznaja Poljanába, mert Zsófia Andrejevna követelte, hogy házasságuk negyvennyolcadik évfordulóján otthon legyen. Előzékeny és udvarias akart lenni. Az állomásig trojkán mentünk, az állomáson Mzenszk város állomásfőnöke várt már és kísért bennünket egy üres második osztályú szakaszba. Az út igen nyugalmas volt. L. N.-t senki sem háborgatta. Útközben a postát olvasta, de hideg volt és ezért nem érezte jól magát. A hazatérésről beszélgettünk.

L. N.: Nemcsak azért megyek Jasznaja Poljanába, hogy Zsófia Andrejevna kérését teljesítsem. Sőt éppen ellenkezőleg azért, hogy azokat a jogokat és kedvezményeket, amelyeket ráruháztam, most visszahódítsam. Különösen azt követelem, hogy Csertkovval találkozhasam. Ha Zsófia Andrejevna ebben megakadályoz, egyszerűen otthagynom Jasznaja Poljanát.

Éjfél után érkeztünk haza. Zsófia Andrejevna fegyelmezetten és eléggé szívélyesen fogadta férjét, meglátszott rajta, hogy a tilalmi időt iparkodik minél hosszabbra nyújtani, de már egy félóra múlva, amikor L. N. le akart menni a lépcsőn, szidalmazni kezdte és nem hagyta abba a teánál sem. L. N. úgy tett, mintha nem is hallaná és egyáltalában nem felelt neki.

V. M. A. (Tolsztoj gépirónője) még aznap este elmesélte nekem, hogy Zsófia Andrejevna azalatt, amíg Kocsetiben voltunk, egyre szidta Tolsztojt: 1. Hogy olyan hosszú ideig elmarad. 2. Hogy nem ír és ha ír is, minden megszólítás nélkül. (L. N. azért írt így, mert azokra az udvarias és kedveskedő levelekre, amelyeket azelőtt írt feleségének, Zsófia Andrejevna durva és bosszús hangon felelt.) 3. És azt mondta: Ha L. N. megérkezik, olyan hideget fújok rá, hogy no!

Amikor Tolsztoj aludni ment, én egyedül maradtam az ebédlőben és néztem az időközben beérkezett illusztrált lapokat és könyveket. Zsófia Andrejevna is ott volt és kötött. Kérdősködni kezdett, hogy mi volt az oka annak, hogy L. N. nem írt neki.

Zsófia Andrejevna: Most valószínűleg unatkozni fog itt, hiszen Kocsetiben olyan szeretettel dédelgették, mint egy kisgyereket és mindennap visztetett. Éppen ezért hasznos olykor-olykor kellemetlenséget okozni neki!... Mondja kérem, Dusán Petrovics, mit művelt egész nap Kocsetiben, hiszen tudomásom szerint nem dolgozott, csak kártyázott és sportolt. Úgy látszik ifjúkori szenvedélyei visszatértek. Kakoj v kolibelke, takoj v mogilyke! (Amilyen a bölcsőben, olyan a koporsóban...)... Ezzel az orosz közmondással fejezte be.

- És másnap felvirradt a 48-ik házassági évforduló napja...

1910 szeptember 23.

Zsófia Andrejevna ma, a házassági évforduló napján nagyon őszintén és objektíven beszélt emlékeiről és azt mondta, hogy nagyon jól emlékszik erre a napra.

- Én ezen a napon nagyon bizonytalan voltam, - mondta - és sehogy sem találtam meg a kellő hangulatot. L. N. ellenkezőleg túlradó, mindenre kész és emelkedő hangulatban volt... Vendég alig volt jelen.

Ezután a naplóban Makovicky Dusán levele következik, melyet Kocsetibe írt Tatjana Lvovna Szuhotinnének, Tolsztoj leányának. Beszámol az évforduló rettenetes napjáról. Hogy a levelet megértsük, tudnunk kell, hogy az orosz falusi birtokokra éjjel fegyveres őr vigyázott, aki

fegyverével - pucacs - időről-időre figyelmeztető lövéseket tett, hogy az esetleges rablókat elrettentse.

Zsófia Andrejevna egy ilyen pucacsot vitt magával a házba.

Most pedig olvassuk Dusán Petrovics levelét:

- »Szerencsésen megérkeztünk. Zsófia Andrejevna távollétünk ideje alatt nem lett okosabb, nem nyugodott bele a dolgokba, csak éppen taktikát változtatott. Már nem szimulálja annyira az örültséget, de nyíltan annál többet dühöng. Ma például a pucaccsal több lövést tett a szobájában, mikor L. N. visszajött a sétájáról és aludni tért a szobájába. (Alexandra Lvovna és V. M. figyelmeztették, hogy hagyjon fel ezzel és ne ijesztgesse a férjét.) Zsófia Andrejevna dühöngésének az oka az volt, hogy azokat a képeket, amelyeket férje távollétében az ő és Alexandra Lvovna leánya szobájában levett a falról, Alexandra Lvovna visszaakasztotta. A képek Csertkovot ábrázolták Tolsztojjal, Zsófia Andrejevna ezeket a képeket vagy másokkal helyettesítette, vagy pedig Csertkov alakját kivágta s magát ragasztotta a helyébe. Csertkov képét pedig az udvaron a gyerekeknek adta, hogy játsszanak azzal... Ma éjjel tizenkét órakor azután borzasztó jelenet játszódott le... Zsófia Andrejevna annyira lármázott és szavait annyira nem válogatta meg, hogy csaknem mindenkit vérig sértett. Én ugyan a lövöldözést nem hallottam, de hozzám rohantak orvosi segítségért, mert azt hitték, hogy Tolsztojnak történt baja. Felsiettem Tolsztoj hálószobájába. A szegény ember félig levetkőzve feküdt az ágyán, arcát kezével eltakarta nagy ijedten, azt hitte, hogy a felesége öngyilkos lett. Alig tudtam megvigasztalni:

- Ne féljen... nincs semmi baj, hiszen csak a pucacs az, amivel Zsófia Andrejevna lövöldöz.«

1910 szeptember 27.

Alexandra Lvovna tegnap végleg elköltözött Jasznaja Poljanából, *mert nem akar tovább is anyjával egy fedél alatt lakni.* V. M. Feokrita elkíserte és ma érkezett csak vissza. Véletlenül Zsófia Andrejevna nyitott neki ajtót, és elkeseredett dühvel fogadta. Gúnyosan mondta neki:

- Na!... Fogalmam sincs, hogy boldogulok majd Sasa nélkül.

V. M.: Majd csak boldogul, ha a pucaccsal lövöldöz.

Zsófia Andrejevna erre nagy dühvel rátámadt:

- Csak azért jött vissza Jasznaja Poljanába, hogy kellemetlenséget okozzon másoknak és hogy idegen dolgokba üsse az orrát.

És féktelen, vad dühében kiutasította a házból, míg ezeket ordította:

- *Én összetiportam Csertkovot, ne féljen, összetiprom Sasát is!*

1910 szeptember 28.

Zsófia Andrejevna végtelenül hiú... Azt képzei, hogy a világon nincs jobb asszony nála... hozzászokott, hogy uralkodjék és hogy mindenki engedelmeskedjék neki. *Lev Nikolajevics negyven és néhány évig volt az alattvalója és csak néhány évvel ezelőtt szabadult jel a járom alól.* Zsófia Andrejevna ezt Csertkov hatásának tulajdonítja és átkozza, hogy ő tépte szét őket egymástól. A szerencsétlen nem is gondol arra, hogy nem Csertkov, *hanem a közte és L. N. közt lévő két különböző világnézet választja el egymástól.* Természetesen nagyon féltékeny Csertkovra, de ennek *jóképpen anyagi érdek az oka.*

Makovicky Dusánnak ez a bíráló megjegyzése igen érdekes... »Csak néhány éve szabadult fel a járom alól«, - mondja. Hány éve? Mióta? Erre nincs közvetlen felelet... De közvetett van: - Zsófia Andrejevna ezt Csertkov hatásának tulajdonítja... Tehát, amióta Csertkov megjelent a színen, nem hord Lev Nikolajevics jármot...

A TRAGIKUS OKTÓBER.

1910 október 2.

L. N. Bulgakovnak - titkárának - ma ezeket mondta:

- Érdekes, hogy Zsófia Andrejevna semmiféle felelősséget nem érez a kiejtett és élőszóval szemben. Reggel mond valamit és este éppen az ellenkezőjét állítja olyan határozottsággal és fensőséggel, hogy ez nekem igazán imponál. A legjobb módszer, amelyre csak most legutóbb jöttem rá, és nem is az eszemmel találtam ki, hanem az oldalammal, *hogy nem is felelek neki, ügyet se vetek rá...* Így boldogulok leginkább.

»Nem is az eszemmel, hanem az oldalammal...« Népies orosz kifejezés arra, hogy a test sokszor jobb tanácsot ad, mint az ész... Tolsztoj már nem hisz feleségének, már nem tartja betegnek, hiába tetteti magát.

1910 október 7.

Tolsztoj három napig betegeskedett. Ma felkelt. Egész napon át nem beszél, gondolataiba merült, arca szomorú benyomást kelt. Ki van merülve. Ma Sztrahov a lányával meglátogatta. Vacsora közben szó esett az aviatikáról és azokról, akik átrepültek a csatornán.

L. N.: A madaraknak, a varjaknak természetes az, hogy repüljenek, de az embereknek az volna természetes, hogy jól éljenek a földön. És ők repülni akarnak, - és repülnek! De sohase fognak úgy repülni, mint a varjak... Csak megmérgezik a lelküket.

1910 október 12.

Zsófia Andrejevna ma nagyon izgatottan tárgyalta, hogy Tatjana Lvovna célzásaiból megtudta, hogy L. N. a naplót végérvényesen Csertkovnak adta. Ebéd közben meg is kérdezte tőle, hogy igaz-e ez?

L. N.: Nem igaz.

De Zsófia Andrejevna nem hisz neki és azt felelte, hogy nem azt sajnálja, hogy nem ő kapja meg a naplót, hanem hogy a gyermekei nem kapják meg.

Zsófia Andrejevna: Hiszen L. N. halála után a naplók úgyis ránk szállanak. Én már megbeszéltem a gyerekekkel, hogy L. N. halála után *legokosabb, ha a cár elé járulunk* és nagyon könnyű lesz néki bebizonyítani, hogy Csertkov Tolsztojtól annak beszámíthatatlan állapotában csalta ki a naplót.

Délután Zsófia Andrejevna Tolsztoj szemébe mondta ugyanezt, majd így szólott:

- Szergejenkónak (Csertkov titkára), aki idegen, odaadtad a naplót elolvasni, a saját feleségedtől pedig megtagadtad ezt. Hát olyan rossz vagyok én és annyira idegen neked, hogy nem becsülsz ennyire? Hiszen én voltam az és senki más, aki téged két botrányos dologtól tartott vissza. *Emlékezz csak rá. 1876-ban erőszakosan a háborúba akartál menni, azt mondtad, hogy minden tisztességes és becsületes ember odamegy és neked is oda kell menned... Én tartottalak vissza ettől és én tartottalak vissza attól is, hogy Bubinkovval berendezd a pálinkafőzőt...*

L. N.: Igaz, te valamikor ezt cselekedted... Mi mindent nem tettem és nem akartam én életemben. Hiszen mikor kisfiú voltam, sokszor csináltam a nadrágomba, amikor nem tudtam megítélni, hogy mit cselekszem... Nem emlékszem már... valószínűleg igazad van... de akkor is ilyen »meg nem értő állapotban« lehettem.

Hogy Tolsztojnénem beszélt a levegőbe, amikor a *cárral* fenyegetőzik, bizonyítja az is, hogy amint férje lehúnyta a szemét, a kiátkozottnak, a cárizmus legnagyobb ellenségének a felesége a cár elé járult, - *és évi kegydíjat kért és kapott tőle!* Ha semmivel, ezzel végkép megtagadta férjének még az emlékét is...

1876-ban Szerbia és Törökország között tört ki háború s Oroszország a szerbeket segítette. Tolsztojnénem itt szemére hányja urának, hogy a háború és az iszákosság ellen prédikál most, míg 1876-ban erőszakkal kellett visszatartani, hogy ne vonuljon csatába s hogy később ne rendezzen be pálinkafőzőt... *Néki*, az asszonynak köszönheti, hogy most nem kell több bünt leveleznie.

1910 október 13.

Zsófia Andrejevna ma egészen bizonyosan tudomást szerzett a végrendeletről, mégpedig egyrészt Tatjana Lvovna célzásai révén, *másrészt pedig egy kis cédula útján, melyet férje csizmájában talált és elolvasott.* A cédulát megtartotta és most is nála van még, egy hanggal sem tartja szükségesnek, hogy L. N.-nek szóljon erről, pedig L. N. kereste a cédulát, de hiába. Ma Zsófia Andrejevna azt mondta nővérének, hogy megvárja, *míg L. N. beszámíthatatlan lesz*, amíg egy újabb betegségi roham elfogja és akkor aláírhatja vele azt az írást, amelynek révén a szerzői jogok rászállanak. Ennek csak Dusán Petrovics és Goldenweiser az akadály.

Milyen szerencsétlen ház!... A világ nagy írójának, Tolsztoj Leonak a csizmájába kell dugni jegyzeteit, - felesége a csizmáját is átkutatja. Lev Nikolajevics izgatottan keresi az áruló cédulát, az asszony hallgat s mert a végrendelet kérdése már eldőlt, azon gondolkodik, hogy beszámíthatatlan állapotában, ha újabb ájulási roham veri le lábáról férjét, új végrendeletet írhat vele alá.

Jelentett-e valamit még ennek az asszonynak az élő Tolsztoj?... Már csak a halottal számolt.

1910 október 14.

Lev Nikolajevics ma a szocializmusról szóló cikkén, amelyen már két hete dolgozik, javított.

L. N.: A cikk elég gyenge, nem vagyok vele megelégedve, *csak azért írom, hogy Dusánnak örömet okozzak vele.*

1910 október 18.

Ma Zsófia Andrejevna azt mondta Dunajevnek (a moszkvai kereskedelmi bank igazgatójának), hogyha férje meglátogatja Csertkovot, *ő agyonlövi magát.* Dunajev és Alexandra Lvovna természetesen nem hiszik ezt el és Zsófia Andrejevna beszédét olybá veszik, mint egy örült mániáját. De azért mégis bajtól tartanak, mert ma előbb Alexandra Lvovna és később Dunajev is mondta, hogy jó lesz vigyázni, *nehogy Zsófia Andrejevna agyonlöje a férjét.*

Zsófia Andrejevna még azt is mondta Dunajevnek, hogy nem hagyja férjét egy percre sem magára, mert olyan öreg már, hogy *ápolás nélkül nem lehet meg.*

Dunajev: Még sokkal inkább lehetséges, hogy a maga ápolása öli meg.

Zsófia Andrejevna: Azt se bánom!

Alexandra Lvovna: Hazug, önző, szívtelen teremtmény vagy!

Alexandra Lvovna nem hisz anyja betegségében, számító, tettetőnek tartja. Szidja az orvosokat, hogy betegséget állapítanak meg anyjánál. *Ha hónapokig van vele az ember, kiderül, hogy csak tettei magát.*

Este Zsófia Andrejevna nagy haraggal rám támadt, hogy én szuggeráltam L. N.-nek, hogy írjon a szocializmusról cikket. Én vagyok az oka és én gátolom meg, *hogy ne azt írja meg, amit ő akar, hogy ne válasszon szabadon témákat.*

Zsófia Andrejevna: Ahelyett, hogy azt tanácsolná neki, *hogy művészi dolgokkal foglalkozzék, ön politikai témákra biztatja, holott ezek senkit sem érdekelnek.*

Olyan haraggal és idegességgel ismételte ezt, hogy férje, aki időközben megérkezett, tréfára fordította a dolgot és azt mondta, hogy csak évődött, amikor azt mondta, hogy a cikket Dusán Petrovics kedvéért írja.

A boldogtalan házban gyilkosságról, öngyilkosságról úgy beszélnek, mint természetes családi eseményekről s Csertkov egy helyütt megemlíti, hogy valaki figyelmeztette Tolsztojnét, hogy férjét ezzel a bánásmóddal a sírba kergeti.

- Nem baj! - felelte. »Legalább elutazhatom Itáliába, ahol még úgyse voltam.« És azt akarja, hogy férje utolsó írói erejével is belletrisztikát írjon, mert az jobban jövedelmez.

A katasztrófa elkerülhetetlen.

TOLSZTOJ DOSZTOJEVSZKYRÓL.

Dosztojevszky hét évvel volt idősebb Tolsztojnál s halálakor Lev Nikolajevics 50 éves múltott. 1881-et írtak s a »Háború és béke« és »Karenina Anna« írója lelki életének legválságosabb éve volt. Akkor fordult el multjától, - *s a régi irodalomtól*. Annyira önmagával volt elfoglalva, hogy Dosztojevszky halála nem rázhatta meg különösebben. Legalább is nem annyira, hogy sokáig időzött volna a halott emléke mellett.

Életükben sohasem találkoztak!

Tolsztoj, a gróf, az orosz junkerek gyermeke, fiatalabb korában nem kereste a Szibériajárt Dosztojevszky közelségét, a Szibériajárt Dosztojevszky pedig bizonyára nem sietett a gróf és junker Tolsztojhoz, - aki nevezetes kortársa életében még éppenséggel nem közeledett a későbbi tolsztoji ideálhoz, amelyet Dosztojevszky is méltányolt volna.

Tolsztoj mindig nagyon óvatos volt Dosztojevszkyről szóló nyilatkozataiban, amit Mereskovszky még életében erősen ki is emelt. Néhány Sztrahovhoz (az idősebbhez) írott levél őrzi csak meg Tolsztojnak Dosztojevszkyről szóló véleményét.

Annál érdekesebb tehát Makovicky Dusánnak 1910 október 18-19-ről szóló naplójegyzete:

1910 október 18.

Ma megkérdeztem Tolsztojtól, hogy olvassa-e Dosztojevszkyt?

L. N.: Éppen most olvasom a Karamazov testvéreket. Nem jó. Dosztojevszkynek az a baja, *hogy művészi megnyilatkozásában formátlan, nagyon sok részlete erőszakosan kigondolt és vagy túloz, vagy pedig elejti a részleteket*. De azért műveiben nagyon mély gondolatok foglaltatnak és tartalmuk is emelkedett, vallásos. *Nekem csak a formájuk ellen van kifogásom*. Ebből a szempontból nem is értem, hogy Dosztojevszky műveinek a hatása miért olyan általános.

1910 október 19.

A Dosztojevszky témát folytattuk tovább.

L. N.: Ma elolvastam »A nagy inkvizitor«-ról szóló részt. Szép, de mint minden munkájában, *ebben is van túlzás. Nem tud mértéket tartani*.

Zsófia Andrejevna: Ennek az lehet a magyarázata, mert minden művét a felesége sztenografálta és neki se ideje, se kedve nem volt arra, hogy újra átdolgozza.⁹

L. N.: Nekem, ha Dosztojevszkyt olvasom, mindig az az érzésem, *hogy bizonyos ellenkezés-sel, tiltakozással kezdem meg az olvasást, de azután magával ragad*. Micsoda különös manírja van, milyen különös, éppenséggel nem normális nyelve, stílusa. Minden szereplője egy és ugyanazon nyelven beszél *és a furcsa az, hogy szereplői valamennyien annyira eredetiek, hogy ez végeredményben az eredetiség rovására esik*. És nem különös?... Csak úgy dobálja a mély gondolatokat és a mély, *realisztikus tartalom romanticizmussal van össze-vissza szőve*. Az én véleményem szerint a romanticizmus ideje már elmúlt, *én például már nem tudnék írni*

⁹ Tudvalevő, hogy Dosztojevszky a leg gondosabban dolgozott s majdnem minden művét többször átírta.

olyan szélesen arról, hogy egy fiatal leány hogyan ereszti le a haját, - arról bizony tudnék írni, hogy az emberek között milyen legyen a viszony.

Zsófia Andrejevna: Hát hogyan lehetne írni romantikáról? Hiszen az életben ezek a legfontosabbak. Például a szerelem.

L. N. (nagyon komolyan): Sokkal, sokkal fontosabb dolgok vannak... Amiről le beszélsz, az csak az 1018-ik fontosságú.

A beszélgetésben Tolsztoj kritikáján kívül igen érdekesek Zsófia Andrejevna megjegyzései. Két-három rövid mondatban megvádolta Dosztojevszky feleségét, hogy ő volt az oka férje művésziellen formájának s a későbbiekben megróttta Tolsztojt is, *hogy nem ír kelendő romantikus és szerelmi történeteket.* Tolsztoj leinti és ezzel sok mindent leinti... Lehetetlen itt fel nem említenem, hogy Dusan Petrovics unokaöccsének elmesélte, hogy Zsófia Andrejevna még a nyolcvan éves Tolsztojt is szerelmi igényekkel ostromolta... Erre céloz Tolsztoj július 14-én írott levelében.

RÉSZLET EGY LEVÉLBŐL.

Rózsahegyen, a Makovicky levelezésben találtam egy levélvázlatot, melyet Dusán néhány nappal a katasztrófa előtt írt *Houdek* Fedornak, a későbbi cseh-szlovák élelmezési miniszternek. Tótul írja, de Arany »Jóka ördögé«-ből magyarul idéz benne.

1910 október 20.

...N. L. meglehetősen egészséges, de négy hónap óta alig dolgozik. »*Zsémbes asszony Zsófi, csak az isten látja, mennyit szenved tőle szegény Tolsztoj bátya.*« Minél több anyagi hasznot akar belőle kipréselni a családnak, folyton szorongatja és kínozza a szerzői jogok ügyében és még gyermekeit, különösen a fiúkat se átalja felhasználni, hogy segítőtársai legyenek a kínzásban. Szomorú és fájdalmas a sors, amit L. N. átél. Talán május vége felé hazautazom, ha élek és egészséges maradok. *Itt olyan események vetik előre árnyékukat, amelyek miatt jobb lesz, ha nem utazom el innen.*

Tehát Dusán már sejti, hogy nyolc nap múlva szükség lesz rá. Olyan események vetik előre árnyékukat.

1910 október 23.

Lev Nikolajevics ma művei szerzői jogáról így nyilatkozott:

- Ha Zsófia Andrejevna valamiképpen, bármilyen furfangos úton-módon eladná az én műveimet, *akkor én minden ujságban közzétenném, hogy sem feleségemnek, sem rokonaim közül senkinek sincs ehez joga.*

Én Zsófia Andrejevna nővérétől megtudtam ma este, hogy Zsófia Andrejevna így nyilatkozott: »Ha sikerül férjem műveit eladnom, akkor egyszerűen hozzámegyek és azt mondom neki: - - eladtam és a pénzt a gyermekeidnek adtam oda, magamnak nem tartottam semmit.«

L. N. ma levelet írt Novikovnak, hogyha valóban elhagyná otthonát, hozzájön és kérdezi, hogy tudna-e számára egy különálló kis és meleg viskót.

A legnagyobb orosz kiadóvállalat *egymillió rubelt ajánlott fel Tolsztoj összes művei kiadási jogáért.* Ez tette annyira aktuálissá a kérdést...

Mihail Petrovics Novikov tulai paraszt, akivel Tolsztoj 1896 május 2-ika óta eszmei közelségben élt. Ezen a napon Tolsztoj naplójában Novikovról a következőket olvassuk:

»Körülbelül két hónapja semmit sem írtam le. Ez egész idő alatt Moszkvában éltünk. Fontos események: Megismerkedtem Novikov katonai irnokkal, aki munkáim hatása alatt megváltoztatta életét. A könyveket öccsétől kapja, aki lakáj és úrnője révén, külföldről jutott a könyvekhez. Hevesvérű fiatalember. Öccse, aki munkás, elkérte tőlem »Mi az én hitem?« című munkámat. Tanja Kolevinszkájához utasította. Kolevinszkáját börtönbe vetették. Az államügyész kifejtette, hogy jó volna egy kicsit velem is foglalkozni. Mindez arra késztetett, hogy levelet írjak az igazságügyminiszternek és a belügyminiszternek, hogy nyomozásukat terjesszék ki rám is«.

Mária Mihajlovna Kolevinszkaja orvosnő volt Tulában. Orenburgba száműzték.

Tolsztoj Novikovval állandóan érintkezett. Utolsó levele, melyről Makovicky naplója megemlékezik, így szól:

1910 október 23.

Mihail Petrovics, azzal összefüggésben, amiről beszéltünk, mielőtt elment, még a következőkre kérem: ha csakugyan megesnék, hogy magukhoz jönnék, nem akadna-e ott a faluban egy akármilyen kicsiny, de különálló, meleg kunyhó, úgy hogy magát és családját csak a lehető legrövidebb időre zavarnám. Még csak ennyit: ha telegrafálnék, nem a magam nevében tenném, hanem T. Nikolajev néven. Várom a választ. Baráti kézsorítással

Lev Tolsztoj.

Ne feledje el, hogy minderről csakis magának szabad tudni.

AZ UTOLSÓ KÉT NAP OTTHON.

1910 október 26.

Lev Nikolajevics a délelőttöt ma Alexandra Smidtnénál töltötte. Lóháton mentünk oda. Mikor Jasznaja Poljanába visszalovagoltunk, nagyon panaszkodott, *hogy felesége folyton zaklatja és nyugtalanítja, mindig a nyomában van, kutatja, hogy mit ír, kémkedik utána, mintha egyre azzal gyanúsítaná, hogy valamit rejteget előle.* Később ezt mondta:

- *Zsófia Andrejevna úgy bánik velem, mint egy kémikus, vagy fizikus az üvegbura alá tett kísérleti tárggyal... Folyton vizsgálgat.*

Azután arra került a szó, hogy milyen rengeteg könyv jelenik meg és L. N. így nyilatkozott:

- *Ha ilyen tempóban halad a nyomtatás, akkor az ujság és könyvkötetek nemsokára az egekig érnek. Éppen azért kötelességem arra figyelmeztetni az embereket, hogy milyen hasznos könyveket olvassanak.*

Azután Gastyevről és annak szép könyvéről beszélt amely Szutyajevvel foglalkozik.

Zsófia Andrejevna ezalatt otthon elolvasta L. N.-nek nemrégén megjelent cikkét, amelynek címe: »Már ideje, hogy megértsük«.

Zsófia Andrejevna most Tolsztoj összes művei kiadásának a tervével foglalkozik és éppen ezért kijelentette, *hogy a kérdéses cikket, valamint sok mást is, ami nem felel meg az ő ízlésének, kihagyja és a »szinódus« szót, valamint a néki meg nem felelő részeket mindenütt törli és mással helyettesíti.*

Róla lévén szó, egészen természetes, hogy a kihagyásokat nem jelzi, *hanem a kihagyott helyeken kedve szerint garázdálkodik.*

Zsófia Andrejevna már ismeri férje végrendeletét. Tehát még életében igyekszik műveit a lehető leghasznosabban értékesíteni. Nem törődik, hogy mit törül, mit nem törül, pénzt akar velük, belőlük csinálni. A halott Tolsztoj kisiklott kezéből, de az élő még itt van!

1910 október 27.

Ma megint *kilovagoltunk és egy szakadékhoz értünk.* Azt ajánlottam L. N.-nek, hogy szálljon le a lóról, majd átvezetem a lovakat a szakadékon. *L. N. így a veszedelmes úton nagy nehezen átvergődött.*

Zsófia Andrejevna ma megint kijelentette, hogy ő nem bánja és nem is akadályozza meg, ha Tolsztoj Csertkovval találkozik, de csak abban az esetben, *ha előbb átadja a naplóját. Zsófia Andrejevna Moszkvából közjegyzőt akar hozatni és rá akarja kényszeríteni L. N.-t, hogy írjon végrendeletet. Folyton jár a szája és ebéd közben annyit beszél, hogy még nekem is nehezemre esik a hallgatás, hát még szegény L. N.-nek.*

Ma Alexandra Lvovna szép ajándékkal lepett meg engem. L. N. legújabb arcképével, amelyre ez van írva: »Kedves Dusánnak, jó barátjától, Lev Nikolajevics Tolsztojtól, 1910 október 26-án«.

L. N. ma azt mondta Alexandra Lvovnának:

- *Nagyon súlyos a helyzetem ebben a házban és ha te nem volnál itt, rögtön elszökném... úgyis csak féllábbal vagyok itt.*

Ebéd közben a Novaja Vremja cikkéről beszélgettünk, amely a lap október 23-iki számában Bulgakov előadását kritizálta. Bulgakov az egyetemi hallgatóknak előadást tartott a tudomány mai tanításának erkölcstelen és hiábavaló voltáról.

L. N.: Nagyon érdekes, amiről Bulgakov beszélt, de úgy látszik, hogy ezek után az önérzete nagyon megdagad.

Jorge Le Torre elküldte könyvét, amelynek címe: *A mai katolikus egyház a latin Amerikában*. A könyv a katolicizmust propagálja.

L. N.: Nyitott kaput dönget.

Azután nekem adta ide a könyvet, hogy fussam át, vajjon találok-e valami újat benne...

És ezzel véget érnek Makovicky Dusán *jasznaja-poljanai* feljegyzései.

Előzőleg már megemlítettük, hogy mily jellemző Tolsztojra veleszületett sportszeretete. Még utolsó nap is kilovagol s a veszedelemtől se riad vissza.

Hogy Tolsztoj pszichológiájával teljesen tisztában legyünk, ide kell iktatnom Makovicky egy régebbi naplójegyzetét:

1910 február 28.

L. N. ma szánkózni ment a közeli Kaznacsjevkába. Elmesélte, hogy *hazajövet éppen a vonatot keresztezte és nagy vágy támadt benne, hogy a vonat előtt vágatasson át a síneken.*

Zsófia Andrejevna: És nem vágattál át?

L. N. (szomorúan): A korlát le volt eresztve.

Már többször észrevettem, hogy *Tolsztoj szinte szenvedélyesen keresi a veszedelmet. Skarvántól hallottam, hogy 1896-ban közvetlenül a robogó mozdony előtt vágatott át. Mikor télen leesik az első hó és befagy a tó Jasznaja Poljanában, Tolsztoj az első, aki átmegy a befagyott tavon.* 1910-ben késett csak el ezzel!

Igy kergették Tolsztojban egymást a végletek. A legvakmerőbb fizikai bátorság és a legnagyobb halálfélelem. Testi szenvedélyeit lelki ostorcsapásokkal sújtja s ebben az irtózatoss küzdelemben ég ki élete.

A nagy regény végére értünk.

Zsófia Andrejevna még egy elszánt kísérletet tesz, hogy új végrendeletet erőszakoljon ki. Nem bánja, ha akármi is történik.

De Tolsztoj nem állja tovább a harcot, - október 28-án éjjel elhatározza, hogy útra kel, - és el is indul.

Fia, Ilja Lvovics Tolsztoj, emlékirataiban visszaemlékezve erre a napra, így sóhajt fel:

»Apa Jasznaja Poljanáról 28-án elment. Megint ez a végzetes (osudny) szám! Mint élete minden fontos eseményénél.

Tehát életének ismét valami határozott, fontos fordulatához érkezett! Nem tér többé vissza!... Apám nem volt babonás, ha 13-ika volt, nem félt asztalhoz ülni tizenharmadmagával, sokszor kinevette a babonát, de a 28-as számot szerette, azt mondta róla, hogy az övé...

Született 1828 augusztus 28-án, első könyve 28-án jelent meg, 28-án született első fia, 28-án volt első fia esküvője, - és 28-án ment el örökre otthonról!«

A 28-as szám nem csalt! Valóban végzetes fordulat történt Lev Nikolajevics életében.

TOLSZTOJ NAPLÓJÁBÓL.

Szólaljon most meg maga, a tragédia hőse, aki tizenkilenc éves korától kezdve élete minden eseményéről naplót vezetett. Olvassuk el, mit ír ő jasznaja-poljanai utolsó három napjáról s főképpen arról, hogy mi adta néki a végső energiát a nagy exodushoz.

1910 október 25. Zsófia Andrejevna aggodalmaskodó, mint mindig.

1910 október 27. Nagyon korán keltem fel. Egész éjszaka rossz álmaim voltak. Egymáshoz való viszonyunk mind nehezebbé válik.

1910 október 28. Fél-tizenkettőkor feküdtem le. Kettőig aludtam. Felébredtem és mint a megelőző éjszakákon is, ajtók nyitását, csukását és lépéseket hallottam. Az előtte való éjszaka nem néztem az ajtóra, most odanéztem és egy hasadékon át dolgozószobámban erős fényt láttam és motoszkálást hallottam. Ő az, Zsófia Andrejevna, biztosan kutat valami után és írásaimat olvassa. Tegnap arra kért, valójában megparancsolta, hogy ne csukjam be az ajtót. Az ő szobájának mindkét ajtaja nyitva van, úgyhogy legkisebb mozdulatomat is hallja. Éjjelnappal minden szavamra és mozdulatomra figyel, mindenről kell tudnia. Teljesen az ellenőrzése alatt vagyok.

Megint lépések, az ajtnak óvatos nyitása, - elmegy. Nem tudom miért, de ez lázadó ellenkezést és méltatlanságot keltett bennem. Álomba szerettem volna merülni, de nem tudtam, egy órahosszat hánykolódtam, meggyújtottam a gyertyát és felültem. Az ajtó kinyílik, Zsófia Andrejevna lép be, »egészségem« iránt érdeklődik és csodálkozik, hogy világosság van a szobámban.

Méltatlankodásom és ellenkezésem növekszik. Csuklom. A pulzusomat számolom: 97; képtelen vagyok lefeküdni és hirtelen véglegesen elhatározom, hogy elmegyek. Levelet írok neki és utazásomhoz a legszükségesebb holmikat csomagolni kezdem. Felkeltem Dusánt és Sasát, ők segítenek csomagolni. Éjszaka van. Szuroksötét. Eltévesztem a kocsis lakásához vezető utat. Az erdőbe érek, a faágak felsebeznek, a fáknek bukom, elvesztem a kalapom, nem tudom megtalálni, nehezen érek ki, hazamegyek, felveszem sapkámat, lámpással az istállóba megyek és parancsot adok, hogy fogják be a lovakat. Sasa, Dusán, Varja odajönnek. Reszketek, mert attól félek, hogy Zsófia Andrejevna üldözni fog.

De elindulunk. Sekinóban egy óra hosszat várunk vonatra, minden pillanatban attól tartok, hogy megjelenik. De már vonaton ülünk, - elindulunk.

A félelem múlik. *És száanalom kel fel bennem iránta*, de azért semmi kétség, azt tettem, amit cselekednem kellett. Talán helytelen, hogy igazolom magam, de hiszem, hogy megmentem *magamat*. Nem Lev Nikolajevics Tolsztojt, hanem azt, ami az időkben, ha mingyárt olyan gyengén is, megvolt bennem.

1910 október 29. (Somordinó.) Az úton folyton azon gondolkoztam, hogy milyen módon menekülhetek tőle és helyzetemtől, de nem találok menekülő utat. De bizonyára akad majd mód, akár tetszik az, akár nem, - valami történni fog, de nem olyan formában, ahogy azt előre láthatnók. Ami történni fog, az fog történni! Nem az én dolgom. Masenkánál megkaptam a *Krug Kteniát*¹⁰ és elolvasva a 28-ára való fejezetet, egyszerre megtaláltam a feleletet, amely kizárólag mostani helyzetemhez illt: Szükségem van a megpróbáltatásra, ez jó nekem...

¹⁰ »Minden napra«.

TOLSZTOJ BÚCSÚLEVELE.

Távozásom el fog keseríteni, - sajnálom, - de megértheted, hogy másképpen nem cselekedhettem. Helyzetem a házban elviselhetetlen. Mindentől eltekintve, nem élhetek tovább a bőségnek ebben a környezetében, amelyben eddig éltem. Azt teszem, amit az én korombeli aggastyánok tenni szoktak, elszakadnak a világi élettől, hogy a magánosságban töltsék el utolsó napjaikat. Kérlek, érts meg engem és ne utazz utánam. Még akkor sem, ha megtudnád, hogy hol vagyok. Megérkezésed csak súlyosbítaná mindkettőnk helyzetét, de semmiképpen sem változtatná meg elhatározásomat. Köszönöm a velem eltöltött 48 évi becsületes életet és kérlek, bocsáss meg nékem mindent, amit ellened vétkeztem. Amint én is teljes szívvel mindent megbocsátok, amit ellenem vétkeztél. Azt tanácslom neked, hogy te is barátkozzál meg a dolgok új rendjével, amelybe elutazásom juttatott és ne gondolj rám barátságtalanul. Ha arra vágyakoznál, hogy valamit közölj velem, mondd meg Sasának, ő tudni fogja, hogy hol vagyok és elküldi nekem, amire szükségem lesz. De hogy hol vagyok, azt ő sem mondhatja meg, mert szavát vettem, hogy ezt nem árulja el.

Lev Tolsztoj.

A hónapokig tartó hajszának az október 28-ikára virradó éjszaka volt a vége. Lev Nikolajevicset, az üldözött aggot, két oldalról hajtották. Az egyik oldalról a felesége, a másik oldalról a barátai. És a megriasztott, végsőkéig zaklatott aggastyán nem bírta magával, - kitört a hajtásból.

Mint a lázálmot álmodónak folyton hevesebb és tágultabb a fantáziája és önmaga veri magát mindig növekvőbb exaltációba, úgy nő és növekszik Tolsztoj önzaklatása, - a dolgozószobájából beszüremlik a fény, hallja a feleség motozását, amint végrendelet után kutat, más oldalról hallja a barátok gúnyos suttozását:

- Hát meddig tűröd ezt, meddig? - És a szálnalmas öreg felkel és nagy lelki felindulásában - *megszámlálja az érverését!*

Ez a gyenge, az emberi Tolsztoj, aki egész életében a legszenvedélyesebben önmagával volt elfoglalva, akinek minden napja és naplójegyzete annak a megállapításával kezdődik, hogy hogyan érzi magát... És míg pulzusát számlálja, míg agya számlálja, hogy 97! - érzése is dönt, - elhagyja a házat... Van-e meghatóbb és drámaibb jelenet, amint kibotorkál az éjbe, izgalomban eltéveszti a kocsislakáshoz vezető utat, a házban, amelyben 82 éve lakik! - nekibotorkál az erdőnek, elesik, elveszti a kalapját, visszamegy lámpát keres és ő, - aki egyedül akar lenni, felkelti lányát, elbúcsúzik tőle, felkelti Dusánt, hogy kísérje el... Azt hiszi, hogy Tolsztoj Leo úgy tűnhet el otthonról, mint ahogy egy jelentéktelen, mindennapi ember elhagyhatja otthonát.

A vonaton már *szánja feleségét*, de vissza nem fordulhat. Mit mondanának Csertkovék?

Somordinóban már érzi, hogy olyasvalamibe vágott, *aminek egészen bizonytalan a vége*, hogy akár elment otthonról, akár nem, - se feleségétől, se önmagától nem menekülhet, - mit csináljon hát? Egyetlen menekvése Isten, aki megpróbáltatást küld fiára, akit szeret.

Tolsztoj világraszóló nagyságának minden oka sűrűsödik össze naplója utolsó néhány sorában.

Ember volt az ember minden szenvedélyével, bűnével és hibájával és művészeti hite, ereje és hivatása abban merült ki, hogy ezt a bűnös, szenvedélyes embert - önmagát - az isteni magasságba emelje. Újra és újra kezdte a harcot és haláláig folytatta... Lélekben elérte Istent, de a földet sohase hagyta el, - és nem volt soha senki a világirodalom nagyjai közt, aki ezt a gigászi küzdelmet, minden művész harcát, úgy kimélyítette, megérthetővé és emberivé tette, mint Tolsztoj.

JASZNAJA POLJANÁTÓL SOMORDINÓIG.

Makovicky Dusán eddig kiadatlan feljegyzése következik most, hogy hogyan kísérte Lev Nikolajevicset utolsó útján.

Egyszerű és közvetlen ez a leírás,¹¹ olyan, mint egy orosz regényfejezet. Az utazás a harmadik osztályú vasuti kocsiban, a vita, amint a mindenféle utas körülállja az elveit hirdető Tolsztojt, a legtisztább orosz levegőt árasztja szét.

És Lev Nikolajevics váltakozó kedélyhangulata, - az önámítás, hogy így jobb lesz, azután a kétség, a vágyakozás az elhagyott otthon után, az el nem viselhető kényelmetlenségek, a séta az optinai kolostor körül, hogy találkozzék a sztareccal, akivel el akart beszélgetni, mint egy öreg ember a másikkal, de akihez még se ment be, a sok habozás és a megrendítő találkozás testvérel, Mária Nikolajevnával, nem ad többé ugyan új lelki és testi motívumot a Tolsztoj-tragédiához, de amit eddig felépítettünk, azt betetőzi s élesen látjuk a hatalmas és mégis gyenge öreget, *aki otthon is akart maradni, de el is akart bujdosni*, aki egyedül akart élni, de mások nélkül még sem élhetett, aki jóságos volt, mint egy gyermek s utazásának hírére mégis megmozdult a cári Oroszország detektív-serege, mintha maga a veszedelem indult volna vándorútra...

Emlékezem az izgatott napokra, amikor 1910-ben, október 28-án bejárta a világ minden ujságát a hír, hogy Lev Nikolajevics elhagyta otthonát, minden órában jelentették, hogy hol, merre *bujdosik*, milyen állomásra érkezett s amerre csak olvasni tudó ember lakik, mindenütt aggódó figyelem követte, hogy mi lesz a kitörés vége?

Megmenekül-e, vagy belepusztul?

Mindenki *érezte*, de senki se *tudta*, hogy mi történt.

Az elviharzott kíváncsiság izgalmára itt a késői felelet.

Lev Nikolajevics régen készült elhagyni a házát, a nagyúri életét. A mult években ott voltam: magam tudom, hogy készülődött külföldre és többször kérdezgetett engem is, a külföldre kiszökött és onnan Oroszországba visszatért fehér matrózokat, munkásokat is; másokat is, akik jártak a határon túl, *hogy szokás kijutni útlevél nélkül*.

Arról, hogy el akarja hagyni otthonát, Lev Nikolajevics nekem is és azt hiszem minden alkalommal Alexandra Lvovnáknak is beszélt. A mult nyáron, szeptember második felében, október elején, amikor együtt lovagolgattunk, közölte velem ezt a tervét; azt is, hogy el akarja vinni magával Ilja Vasziljevics, a lakájt. Én akkor magam ajánlkoztam; Lev Nikolajevics azzal felelt: Szasa döntsön!

Hat, majd három nappal végleges távozása előtt hirtelen elhatározta, hogy reggel indul, késő estére azonban ezt a tervét megváltoztatta. Mindig reggel készülődött s titokban lányához Tatjana Lvovnához akart előbb Kocsetibe menni.

Október 27-én nekem nem szólt semmit; *Alexandra Lvovnáknak igen*. Én erről nem tudtam.

Október 28-án egyszerre, hajnali 3-kor fölkelt engem Lev Nikolajevics, hálókabátban, papuccsal a meztelen lábán, gyertyával a kezében; az arca szenvedő, izgatott, eltökélt.

¹¹ Az orosz kéziratból fordította dr. Peterdi István.

- Elhatároztam, indulok - mondta. - Maga jön velem. Én most felmegyek, maga jöjjön utánam, de vigyázzon, fel ne költse Zsófia Andrejevnaét. Holmit sokat nem viszünk, a legszükségesebbet. Sasa három nap múlva utánunk jön, ami kell, hozza.

Én először elcsomagoltam a magam dolgait, aztán felmentem az emeletre Lev Nikolajevicshez. A küszöbön találkoztam vele.

- Vártam - fogadott L. N.; a hangján éreztem, hogy szüksége volt rám, megkértem. Míg aztán Lev Nikolajevics eltávozott, hogy fölkelte Alexandra Lvovnaét - én csomagoltam a dolgait. A holmiját mind maga készítette ki. Lev Nikolajevics nyugtalanul töltötte az éjszakát. Ideges. Nem aludt! *A pulzus 100.* Csak valami baj ne érje!

Közben már felöltözött és a Zsófia Andrejevnaéhoz szóló levél is meg volt írva.

A lányával beszélt, elmondta neki, mi készíti az útra, hová indul. Somordinóba, gondolja. Ha más helyre megy, úgy Csertkovnak T. Nikolajev néven táviratozni fog.

Hamar feljött megint az emeletre. A holmi, amit magával akart vinni Lev Nikolajevics, mint kiderült, oly sok volt, *hogy meg kellett vele tölteni a nagy bőröndjét*, amit pedig nem akart, mert félt, hogy azzal felkölti Zsófia Andrejevnaét. Rögtön utána feljött Alexandra Lvovna. Leo Nikolajevics átadta neki a kéziratait, hogy rejtse el.

Lev Nikolajevics és Zsófia Andrejevna hálósobájába közt három ajtó volt, amiket Zs. A. éjszakára nyitva tartott, hogy jobban figyelhesse a maga szobájából az urát. *L. N. mind a hármat betette*, a bőröndjét is zajtalanul előhozta. L. N. izgatott volt, nyugtalan. Keresett még egy pár dolgot, amire szüksége volt, a jegyzőkönyveit, a tollát, P. P. Nikolajev könyvét, az »Isten fogalmá«-t, amit olvasott és több más egyebet. Hamarosan aztán lejött és anélkül, hogy beszélt volna Alexandra Lvovnával, nyugtalanul a kocsislakba sietett, hogy fölkelte a kocsist, befogattassa a lovakat. Nem volt még hajnali öt óra... Sötét volt, éjszaka, L. N. eltévedt. Letérve az útról az almáskertben elvesztette a sapkáját. Sokáig kereste a villamoslámpájával, de nem találta meg, sapka nélkül futott el a kocsis lakásáig, fölkelte Adrian Pavlovicsot.

Mire a csomagolást befejeztük, kiderült, hogy a holmi nagyon sok: a nagy útibőrönd, nagy köteg pléd, köpeny, kosár. Alexandra Lvovnával, Varvara Mihajlovnával hárman vittük le az istállóhoz. Ott akartunk kocsiba ülni s indulni, nem a ház előtt, féltünk, hogy felköltjük Zsófia Andrejevnaét.

Nyirkos volt, sáros, - alig cipeltük hárman a nehéz poggyászt. Féluton szembejött velünk L. N. a lámpájával, elmondta, hogy elvesztette a sapkáját. Nekem ott volt a zsebemben a másik sapkája. Eljutottunk a sárban a kocsiszínig, a kocsis akkor készült el. L. N. segített neki. L. N. egyre sietette az indulást. Elhelyeztük a poggyászt. L. N. a bélelt kabátja fölé bundát húzott, elbúcsúzott Alexandra Lvovnaétól. V. M. velünk jött Scsekino állomásig. A kocsis azt ajánlotta, hogy jó volna, ha az egyik béres fáklyával a kocsi előtt lovagolna, nehogy a mély sár miatt eltévesszük az országútra vezető egyenes utat. L. N. inkább a falu útját választotta. Egyik-másik parasztházból már világított a fény, már fűtötték a kemencéket. A falu tulsó végén kioldódott a gyeplőnk. Megálltunk, leszálltam a kocsiról, megkerestem a gyeplő végét, átadtam a kocsisnak; egyben megnéztem L. N.-nek be van-e takarva a lába. L. N. szinte rámkiáltott, hogy siessünk; parasztok jöttek ki a kunyhókból. A falun túl értünk, ki a nagy útra. L. N., aki idáig hallgatag, szomorú volt, most izgatott, szakadozó hangon, szinte panaszosan, mentegetőzve mondta, hogy nem bírja tovább, hogy titokban hagyja el Zs. A.-át. Elpanaszolta a végső lökést, amely útra kényszerítette. Hogy Zs. A. megint belopózott a szobájába, hogy nem tudott tőle aludni, hogy elhatározta, hogy utazik, mert félt, hogy különben meg fogja sérteni, ami neki (Tolsztojnak) elviselhetetlen lett volna: *coup de grâce.*

Aztán felvetette a kérdést:

- Most már hová? Hová lehetne legmesszebbre menni?

Én Besszarábiát ajánlottam, Guszarovot, a moszkvai munkást, aki ott él a családjával, földműves; Alexandrék is ott vannak. De oda sokáig tart az út, tettem hozzá, nem a nagy távolság miatt, hanem a vonat lassú, a közlekedés rossz. L. N. nem felelt. L. N. Guszarovot ismeri jól, a családját is szereti.

Scsekino felé utunkban L. N. feje fázott, a sapkája fölé másik sapkát huzattam.

L. N.-nek eszébe jutott, hogy az *Utreunaja Zvizdá*-ban megjelent egy paphoz írott levele, a pap válaszával. Csodálkozott, hogy le merték közölni, - merész volt. Jó volna onnan közölni az ujságokkal.¹²

Elhatároztuk, hogy Scsekino állomáson én érdeklődöm a vonatok iránt és megtudom, hogy van-e közlekedés Kozelszk-be. Lev Nikolajevics kijelentette, hogy Gorbacsev-ig II., onnan III. osztályon utazik; ajánlotta, hogy menjünk Tulának, onnan majd vissza.

Scsekinóba megérkezve, megtudtuk, hogy a tulai vonat indulásáig van 20 perc, a Gorbacsev-óig másfél óra. L. N. elsőnek ment be az állomásra, én a holmikkal utána, egyenesen megkérdezte a vendéglőst, lesz-e vonat Gorbacsevoból Kozelszkbe? Ugyanezt megkérdezte az irodában az ügyeletes vasuti tisztától. L. N. meglepedezett róla, hogy nem jó elárulni, hová megyünk. L. N. aztán még megkérdezte, mikor indul vonat Tula felé és ajánlotta, hogy szálljunk be abba. L. N. 1-ször nem akarta, hogy nyomára jussanak, (pedig hát Tulában biztosan felismerik és a visszafelé úton Zaszikán, Scsekinón át biztosan sokan megtudják, hogy a vonaton van Tolsztoj); 2-szor nem akart soká várni a scsekinói állomáson, félt, hogy Zsófia Andrejevna elérheti.

Én lebeszéltem arról, hogy Tulába utazzunk, mert Tulában nem lesz időnk átszállni. Jegyet váltottam Gorbacsevóba. Gondoltam, más állomásra váltok, de kellemetlen volt hazudni, másrészt céltnak is lett volna, mert hogy Tolsztoj tartózkodási helyét eltitkolhatjuk, *azt komolyan feltételezni se lehetett*. Elrendeztem a poggyászt, írtam Bulgakovnak, Alexandra Lvovnáknak, visszavettem a felöltömet,¹³ mikor a vonat közeledését jelezték. L. N. ekkor négyszáz lépésre járt a pályaudvartól, sétált egy kis iskolásfiúval. Hozzáfutottam s megmondtam neki és nehogy később sietnie kelljen, figyelmeztettem, hogy a vonat az állomáson négy percet áll. »A fiú is velünk jön« - felelte L. N. - L. N. egy II-od osztályú kocsiközépső különfülkéjében foglalt helyet. Párnát vettem elő, elrendeztem a fekvőhelyét, hogy lefekhessék. Amikor kényelmesen ült már a kocsiban és a vonat indult, nyilván biztonságban érezhette magát Zs. A.-tól. Boldogan mondta, milyen jól érzi magát. Én kimentem. Amikor másfélóra múlva benéztem hozzá, L. N. még mindig ült és a »Krug Kténia«-t kérte olvasni. Nem volt és nem lett meg a »mindennapra való«.

L. N. hallgatag volt, keveset beszélt, már nem emlékszem mit. Nagyon kimerült is volt. Veszedelmes és kimerítő volt a tegnapi sétalovaglásunk is. (Tegnap, indulás előtt két asszony várta. Segítséget kértek, tűzkárosultak voltak, vagy szegények, a községi elöljáróság bizonyítványát hozták magukkal - rosszkedvű volt, szóba se állt velük, nem adott semmit, amit sohase tett meg azelőtt. Legalább én nem emlékszem erre.) Fialtal irtásra jutottunk, szinte párhuzamosan a lichvini úttal, az országút innenső oldalán. Mély, meredekfalú szakadék tátongott előttünk. A fagyott földet vékony hóréteg borította, az út csúszós volt. Figyelmeztettem L. N.-t

¹² Megtörtént.

¹³ Kiderült ugyanis, hogy L. N. több kabátot hozott. Amikor elindultunk, én még nem tudtam, hogy végték távozunk Jaszna Poljanából, azt hittem, csak néhány hétre. (M. D.)

hogy szálljon le a lováról, szót fogadott. (Ezt is olyan ritkán tette.) A szakadék meredek volt, át akartuk vezetni mindegyik lovat külön, de félttem, hogy amíg az egyik lóval foglalkozom, L. N. a másikat maga vezeti át. (L. N. nem szerette, ha segítették.) Megfogtam mind a két ló kantárát egyszerre, egyiket a jobb, másikat a bal kezembe, jól kifeszítettem a karomat, hogy a lovak messzebb kerüljenek tőlem, ha valamelyik megcsúszik, le ne verjen a lábamról. Erre L. N. ijedten felkiáltott, félt, hogy valamelyik ló a lábamra tapos, én nagy lendülettel kaptattam fel a túlsó oldalra. L. N. összehúzva magán a bekecsket, fák törzsébe, bokrok galyába kapaszkodva, óvatosan ereszkedett le. Leért az árok fenekére, a befagyott patakra, áttapogatózott a jégen és négykézláb kúszott fel a partra; aztán a túlsó meredek emelkedőhöz érve, ágakba kapaszkodva, lassan, soká erőlködött fel, nagyokat zihálva, nagyon kifulladt. Elfordultam, hogy L. N. ne siessen. Akartam volna segíteni, de félttem zavarni, úgyse fogadta volna el. Mire felért és ziháló tüdővel lovához került, megkértem, hogy ne szálljon nyeregbe mingyárt. L. N. azért is felült. Erősen előredült a nyergében, amit azelőtt sohase tett meg. Csodálatosan fiatalosan ülte meg a lovat és indultunk. Ezen a napon 16 versztet tettünk meg; mint mindig 16-18 versztet azóta, hogy Kocsetiből hazajöttünk (szeptember 24 óta). Azelőtt L. N. 11 -14 versztes utakat lovagolt, az utolsó időkben többet. Én úgy láttam, hogy egyrészt gyönyörködött a nagyon szép őszben, *másrészt szeretett minél tovább lenni a szabadban - minél tovább házon kívül.* És most L. N. fáradtan hagyta el a házát, nem aludta ki magát. Azonkívül az utolsó négy hónapot állandóan izgatottan, feszült idegállapotban élte át. A túró szenvedés pohara túlgyakran kicsordult... Mikor másfélóra múlva bementem hozzá a fülkébe, L. N. ült; egy keveset aludt. Kávét főztem; együtt ittunk meg egy csészével. L. N. felsóhajtott:

- Mit csinál most vajjon Zsófia Andrejevna? Sajnálom...

Máskor, ha L. N. Kocsetibe utazott, diktált, vagy jegyezgetett. Most nem, - elgondolkozva ült. Aztán megint arról beszélt, amiről a kocsiban, a »*coup de grâce*«-ról.

Elérkeztünk Gorbacsevóba. L. N. még a kocsiban mondta, hogy onnan III. osztályba akar szállni. Átvittük a holminkat Kozelszk felé. Megtudtuk, hogy a vonatunk vegyesther, *egyetlen III. osztályú kocsi van benne*, az is zsúfolva. Az utasoknak nagy része dohányzott. Pár ember, akinek volt III. osztályú jegye, átment a »tyeplulskák«-ba (teherkocsi, személyszállításra berendezve, deszkapolcokkal, a középen kályhával).

- Milyen jó itt, mennyi szabadság! - mondta L. N., amikor elhelyezkedett a kocsiban.

(Sajnálom, hogy anélkül indultam el, hogy beszéltem volna előzetesen L. N.-el. Én nem tudtam, hogy végkép távozik, nem tudtam a levélről, amelyet hátrahagyott Zs. A.-nak. Azt hittem, hogy egy hónapra akar elmenni Zs. A.-tól, olyan helyre, ahová nem jöhet utána, egyelőre Somordinóba, ahol nem könnyű megtalálni, onnan tovább. Ha tudom, hogy végkép távozik, akkor továbbra is Besszarábiát sürgetem, vagy a külföld más részét. Soká rejtőzni nem lehetett, de 2-3 napot akartunk nyerni, hogy Zs. A. utól ne érjen, amíg el nem érjük a külföldet. Ott majd keresünk valami eldugott helyet, ahová Zs. A. utánunk nem jön.)

A poggyászt behoztuk a kocsiba és L. N. elhelyezkedett a kocsi közepén. Én nem szóltam neki semmit, félttem, hogy nem fog beleegyezni, de elmentem, hogy valaki intézkedjék, hogy a kocsi zsúfoltságára való tekintettel, kapcsoljanak a vonathoz még egy III. osztályú vagon.

Megtaláltam a moszkva-kurszki vonal állomásfőnökét, jelentettem neki, hogy a kocsi zsúfolt, hozzá kellene kapcsolni még egy harmadik osztályt, *elmondtam neki, hogy az utasok közt L. N. T. is ott van.* A smolenszki pályaudvar főnökéhez utasított. Ezt is megtaláltam, ennek is elmondtam a kérést, - az ügyeletes vasuti tisztához küldött. Én rögtön megkértem, segítsen az ügyeleteset megtalálni - szívesen meg is tette. Soká nem találtuk az ügyeleteset. A mi kocsinknál állott és L. N.-t *bámulta, akit a közönség felismert.* Ez se volt a mi emberünk, ez megkereste a 2-ik ügyeleteset, aki szintén odasietett, hogy megbámulja L. N.-t. Neki is elmondtam

mit akarok. Valahogy kelletlenül, habozva szolt egy vasuti munkásnak, hogy ez szoljon a főkalauznak: a vonathoz még egy III. osztályú kocsit kell akasztani. *L. N. tudta nélkül kellett eljárni, mert félttem*, hogy ha megtudja, hogy az ő kényelméről van szó, nem engedi meg, hogy még egy kocsi hozzákapsolásával vesződjenek.

Hat perc múlva a mozdony vagonot vitt el a vonatunk előtt. A főkalauz, aki bejött a jegyeket ellenőrizni, jelentette az utasoknak, hogy egy második kocsi is lesz, mert sokan állnak a kocsiban és a perronokon. De felhangzott a 2. csengetés és félperc múlva a 3., a III. osztályt nem kapcsolták fel. Futottam az ügyeleteshez. Rövid válasz: *nincs felesleges kocsi!* A vonat már indult; a kalauztól tudtam meg, hogy a vagon, amelyet vitt a mozdony, szolgálati, a vasuti alkalmazottaknak kell. A mi kocsink a legrosszabb, legszűkebb volt, amilyen valaha is utaztam Oroszországban. Az ajtaja nem a folyosó irányában volt elhelyezve. A belépő beverhette az arcát az ülés támlájába, amely a sarkával éppen az ajtó közepének állott s úgy kellett megkerülni. Az egyes szakaszok szűkek, a padok közt nincs tér, a poggyászt sincs hová rendesen feltenni. Fulladt levegő, mindenfelé bűdös, elviselhetetlen dohányfüst.

Takarót akartam L. N. alá az ülésre teríteni, nem engedte. Ezen az úton különösen nem szívesen fogadott el szolgálatot, még olyat sem, amelyet otthon elfogadott volna. Ez is az otthonára emlékeztette.

L. N. hamarosan kiment az elülső perronra, én utána, megkértem, menjen át a hátsóra. L. N. visszatért, jobban beburkolózott a bélelt bundájába, prêmes sapkát tett fel, a lábára hócipőt húzott, úgy ment ki csakugyan a hátsóra, de ott öten is álltak, dohányoztak, erre visszatért az elsőre, ahol csak hárman voltak, anya a gyermekével és egy muzsik. L. N. feltúrta a bundája gallérját, felállította az ülés vadászbotját, leült. Körülbelül 1-2 fok hideg lehetett. Tíz perc múlva kimentem hozzá s megkérdeztem, nem jön-e vissza, mert szemben ül a szélnek. Azt felelte: nem bántja, megszokta máskor is, lovaglaskor. Így ült a botján háromnegyedóra hosszat. Aztán visszajött, ledült az ülésre. *Alig dült le, újabb tömeg utas tódult be.* L. N.-el szemben egy asszony állt gyermekeivel. Felállt megint, a családnak helyet akart adni. Többé le se feküdt. Megkértem két legényt, adják át az asszonynak a helyüket, szívesen meg is tették. Ez se használt, L. N. nem akart már lefeküdni többé és a hátralevő négy órát az elülső perronon töltötte el ülve, állva. Átmentem a tyepluskákba; ott piszok volt, huzat, ablak, ajtó a kocsik mind a két oldalán tárva-nyitva. Hogy szabad ilyenben asszonyt, gyereket utaztatni! Hány fizet közülük az egészségével, életével! Nagyon szomorú intézmény. Meg kellene változtatni.

L. N. beszédbe elegyedett egy vele szemben ülő, 50 évesnek látszó, dudinscsinii földművelővel. Beszélgetett vele a családjáról, a gazdaságáról, a fuvarozásról, amivel foglalkozott. Részletesen kikérdezte a fuvarozásról. Okos, életrevaló paraszt volt, bátran beszélt a pálinkáról. Elmondta, hogy a hatóság foglalt náluk, mert irtották az erdőt. A »maguk határán belül« irtották, azután kiderült, hogy a határ a G. uraság határa. Nagyon szenvedélyesen beszélt a G. uraság ellen.

Erre beleavatkozott a beszédbe egy mérnök. A foglalás történetét másképp mondta el s azt állította, hogy az uraság derék ember.

A paraszt nem engedett a maga igazából és bátran ellene szolt a mérnöknek. Az se tágított, végre olyasmit mondott, hogy: *mi többet dolgozunk, mint ti, parasztok.*

L. N.: A kettőt nem lehet összehasonlítani.

Azután beszédbe ereszkedett a mérnökkel és azt mondta, hogy nem szabad a parasztot kényszeríteni, nem szabad csábítani, hogy túlmenjen a közösön. A paraszt hangosan helyeselt L. N.-nek, a mérnök pedig ellene beszélt. Végre elmondta L. N.-nek, hogy ismerte a bátyját, Szergej Nikolajevicset. A beszélgetés folyamán kiderült, hogy a mérnök liberális, tudományos

meggyőződésű ember, olvasott, szeret is, tud is vitatkozni és főképpen a vitatkozás kedvéért beszél.

Amíg a mérnök a paraszttal vitatkozott, a földesurakat védte, de amikor L. N.-el került vitába, a maga álláspontját igyekezett védelmezni és hogy jobban védelmezze: a vita kedvéért végnélkül vitatkozott, vitatkozott. Nem pedig azért, hogy megismerje az igazságot. Lehet, hogy tévedtem, de úgy éreztem, hogy nem is hallgat L. N.-re, nem is akarja megérteni annak okfejtését, csak a maga nézeteit akarja kiönteni. A beszédet átvitte az egységes adóról Henry Geogera, az erőszakról Darwinra, majd általában: a műveltségre.

L. N.: Nem hiszek abban az Istenben, aki a világot teremtette, hanem abban, aki az emberek tudatában él.

L. N. kifejtette neki az igaz nézőpontot, amelyről az ilyen kérdéseket vizsgálni lehet és később, mikor a paraszt megszűnt hangosan helyeselni és megszűnt hangosan közbeszólni és beszélgetni a szomszédaival, akkor a vagonban mindenki elhallgatott és csendesen a beszélőre figyelt.

L. N. a mérnöknek felelve már mindenkinek beszélt és magyarázott. Felélénkült, felállt, állva folytatta a beszélgetést, a kocsi valamennyi utasa figyelmét lekötötte. A kocsi két végéről mindenki a középső fapadhoz tódult: körülállták és igen nagy csendben, nagyon feszülten hallgatták. Parasztok voltak ott, polgárok, munkások, diplomások, két zsidó, egy gimnazistalány, aki eleinte figyelt és jegyezgetett, később maga is részt vett a beszélgetésben és a tudományt védte L. N. fejtegetéseivel szemben. L. N. beszélgetés közben leejtette a kesztyűjét s elektromos lámpával kereste a padlón. A gimnazistalány a lámpára utalva védte a tudományt.

L. N. belemelegedett, izgatott lett. Akármennyire is csendes és figyelmes volt a hallgatóság, mégis csak meg kellett erőltetnie a hangját. Többször meg akartam kérni, hogy hagyja abba, de közbeszólni se lehetett, az ellenvetés, kérdés mindenfelől csak úgy áradt. Tovább beszélt egy óránál is.

L. N. megkérte, hogy nyissák ki a vagon ajtaját, aztán felöltözött és kiállt a perronra. A mérnök és a gimnazistalány utánamentek, követték az újabb ellenérvekkel, amíg beértünk Tulába s ott leszálltak.

L. N. is leszállt, bement a II. osztály éttermébe, megebédelt. A vendéglős és az asztalnál ülő társaság - nyilván a helyi intelligencia - felismerte. A büffés és a pincér is nagyon figyelmes, kedves volt hozzá. A büfféből a III. osztály pénztárához nyíló vasajtó mindig erős dőrejjel csapódott be. L. N. minden ajtónyitás után megfeszítette arcizmait s úgy várta a becsapódó ajtó elviselhetetlen dördülését. Fel is nyögött.

Amikor visszamentünk a kocsiba, L. N. leült régi helyére, a dudinscsinii paraszttal szemben. Megkérdezte, hogy milyen messze van még az optinapusztai és a somordinói monostor. Amikor a paraszt megtudta, hogy L. N. az optinai remeteségbe készül, azt mondta neki:

- Neked atyám, a klastrom való. A világi dolgaidat hagyd kívül, inkább a lelked üdvösségére gondold. Lépj a kolostorba; az kell neked.

L. N. jóságos mosollyal felelt neki.

A kocsi mélyén egy munkás jókedvűen harmonikázott s énekelt hozzá. L. N. a nótákat kedvtelve hallgatta és meg is dicsérte.

A paraszt pedig Tolsztojhoz fordult s úgy mondta neki:

- Most a barátommal beszélgettem az utazásról... Ritkán ülök vonatra, mert mit csinál a nép a hosszú úton? Tétlenül ül, pipál, magot rág, harmonikázik... Én azt mondom, hogy ott, ahol nem jár még vasút, kevesebbet vesztegelnek az emberek úton... Ahol vasút van, mindenki

utazik, ha nincs is szüksége rá... Ez is lustaságra tanítja az embereket... Egészen más az mégis, amikor az ember gyalog jár!

A kocsiban vitelszói munkások, tobolszki parasztok utaztak, akik már harmadik napja voltak úton...

Később Tolsztoj fáradtságáról panaszkodott; belefáradt az ülésbe. A vonat roppant lassú volt, 6 óra 25 perc alatt 105 versztet tett csak meg... Az orosz vasut lassú járása is segített megölni Tolsztojt.

Négy óra 50 perckor értük el Kozelszket. L. N. szállt ki elsőnek s mire én a hordárral a poggyászsunkat bevitettem a pályaudvarra, már elénk is jött és elmondta, hogy kocsit bérelt Optina Pusztinba. Maga vezetett a kocsihoz. Az egyik kosarat maga emelte a második kocsira, amely a poggyászt vitte. Fedor Ilyics Novikov volt a kocsisunk. Az út felázott, sáros volt. Áthajtottunk a városon, a kocsik megálltak s a kocsisok azon tanácskoztak, vajjon az országúton menjenek-e tovább, vagy keresztül a földeken? Az út rettenetes volt, egyenetlen, gödrös. A kocsisok balra letértek róla s Kozelszk város rétjein keresztül jó egynéhányszor mély árkon kellett áthajtatnunk. Sötét volt nagyon. A hold a felhők mögül világított. A lovak lépésben mentek. Egyik helyen a kocsis ostorával a lovakra suhintott, a kocsi nagyot rándult és a rettenetesen összerázott L. N. feljajdult. Áthajtottunk még egy roppant mély árkon, ki az útra, onnan tovább a hídra. Aztán elértünk a falon túl a kolostori földekre. Itt is nehéz volt az út s minduntalan meg kellett hajolni a szembeesapódó alacsony galyak előtt.

L. N. már a vonaton is kérdezősködött, most a kocsistól is megkérdezte, hogy kik a sztarecek (a kolostor öregei, főnökei) az optinai monostorban? Nekem azt is mondta, hogy meg akarja őket látogatni. Azután megkérdezte, melyik fogadóba kellene szállni?

- Mihály atyáéba, az tiszta! - felelték.

Soká vártunk, míg előkiáltották a kompot. L. N. néhány szót váltott a révész-baráttal s nekem halkan megjegyezte:

- Úgy látszik paraszt szülők gyermeke.

A fogadós, Mihály barát, rőthajú, szakállú, barátságos, szíves ember volt; szép, tágas, két-ágyas, széles, dívános szobát nyitott. Bevittük a szobába holminkat. L. N. megkönnyebbülten sóhajtott:

- Milyen jó itt!

Azután rögtön leült írni. Alexandre Lvovnáknak írt egy elég hosszú levelet s táviratot is küldött neki. A táviratban tudatta, hogy jól van, az éjszakát az optinai remeteségben tölti, a címe: Somordino; aláírás: T. Nikolajev. A távirat Csertkov Sasának volt címezve. Maga vitte le Fedor kocsisnak s megkérte, hogy adja fel. Csak ezt a kocsist rendelte meg holnapra, hogy Somordinóba vigye. Aztán mézzel teát ivott, nem evett semmit, reggelire almát rendelt és éjszakára poharat, hogy abba beleállítsa az öntöltő tollát. *Utána elkezdte írni a naplóját*, megkérdezte még, hogy hányadika van. Tíz órakor lefeküdt. Nem akartam változtatni a szokásán, hogy mindig egyedül alszik a szobájában, megmondtam neki, hogy átmegegyek aludni a másik szobába, a túlsó oldalra, szembe a folyosón. Nem látszott különösen fáradtnak. *Most éjszaka az írással a szokottnál is jobban sietett.* De nappal az időt nem használta ki, mint rendesen. Ez feltűnt nekem. *Egész nap nem jegyezte le gondolatait.* A következő két napon se használta fel munkára annyira az idejét, mint otthon szokta. Az is meglepett, hogy nem fogadott el semmiféle segítséget (otthon se szívesen fogadta, de ma és a következő napokon még sokkal kelletlenebbül, sokszor egyáltalában nem). Mondta, hogy reggel elmegy sétálni és meglátogatja a sztárecet. Említette, hogy itt (Somordinóban) élt Pelagéja Iljinisna és hogy azelőtt többször eljárogatott hozzá. Kereste... nem találta...

Megkértem, engedje meg, hogy lehúzzam a csizmáját.

- Magam akarom a dolgaim elintézni és maga jelentkezik? - felelte. És nagy erőlködéssel maga vetette le csizmáját. Még hozzátette:

- Mennél kevésbé akarnak szolgálatomra lenni, annál egyszerűbb nekem az élet. A legnagyobb fokú egyszerűséget akarom ezentúl... Takarékoskodni... Minél kevesebbet költeni...

L. N. mindig arra törekedett, hogy mindennek a valódi árát fizesse meg. Semmit sem akart túlfizetni; - ezt pedig nehéz volt elérni. Az éjszaka nyugtalanul aludt, a macskák zavarták, amelyek a folyosón futkostak s közvetlenül L. N. szobája fala mellett a bútorokon ugráltak... Később kijött a folyosóra egy síró asszony, akinek aznap halt meg a bátyja: a szatócs barát.¹⁴

Már korán reggel bejött ez az asszony L. N.-hez. A lába elé borult, úgy sírt és kérte, hogy helyezze el gyermekeit... L. N.-t síró ember látása mindig nagyon felizgatta. A szobáját október 29-én reggel hét órakor hagyta el. A folyosón találkozott A. P. Szergejenkóval, aki Zsófia Andrejevna-ról hozott hírt, hogy hogyan fogadta L. N. távozását és mit gondol, hol van most L. N.?

A vasuti állomáson megtudta, hova váltottak jegyeket s a kormányzó rendeletére a rendőrség lép akcióba s detektívek figyelik L. N. további útját. Zsófia Andrejevna a kormányzóhoz készül menni; a kormányzó rendeletére L. N.-t a rendőrség körözteti.

Aztán Lev N. Szergejenkónak cikket diktált a halálbüntetés ellen. Csukovszky egy csomó intervjút tervezett s kéri L. N. válaszát.

Hatásos eszköz (Gyéisztvitelnoje Szredsztvó) Tolsztoj utolsó cikkének a címe s befejező szavai ezek:

»Ezért, ha *igazán* meg akarjuk szüntetni az eltévelyedést, amelyet a halálbüntetés jelent és főképp, ha igazán mienk a tudás, amely az eltévelyedést megszünteti, akkor rajta! - minden fenyegetés, nélkülözés, szenvedés ellenére hirdessük, hirdessük az embereknek a tudást, mert ez a küzdelem egyetlen hatásos eszköze.«

A. P. Szergejenkó (Csertkov titkára) iránt L. N. rendkívül figyelmes volt. A. P. Szergejenkó megkérdezte:

- A kolostor hangulata nem kellemetlen-e?

- Ellenkezőleg, nagyon kellemes! - felelte L. N.

- Jól aludt-e?

- Rosszul, az idegeim izgatottak.

Optinában L. N. nagyon nyugodt volt, nem lett volna ellenére, hogy tovább is ottmaradjon.

Alexander Petrovicznak azt mondta, hogy a sztarecekhez nem megy el. A. Petrovicst megkérte, hogy a cikket tisztázza le, a segílyt kérő özvegy adatait jegyezze fel s adjon neki ajánló levelet L. N. rokonaihoz. Azután sétára indult. Mikor kilépett a szobájából, megjegyezte:

- Milyen jó, hogy semmit se kell elrejteni, semmit se kell kulccsal elzárnom...

L. N. a kolostor felé sétált. Előbb a délnyugati sarkáig ment, azután végigsétált déli fala előtt (nekem egy munkás beszélt, aki társaitól hallotta), majd betért az erdőbe.

Mikor visszajött, A. P. Szergejenkóval beszélgetett, azután leült kávézni. Később levelet írt Alexandra Lvovnáknak, azt hiszem Csertkovnak is és meglehet még valakinek; (én ezalatt

¹⁴ Az orosz kolostorok körül boltok, fogadók vannak s mindenütt barátok foglalatostkodnak.

Kozelszkben jártam). Tizenkettőkor megint elment a kolostorhoz. Elhagyta a fogadót, balratartott, elért a szentkapuig, megfordult és megint jobbra ment, vissza a szentkapuhoz, aztán távolabb befordult a torony felé. Pachom atya a fogadója kapujában állt. Híre terjedt, hogy Tolsztoj Optina Pusztinban van s a barát kijött, hogy lássa. Éppen a kapuja előtt sepergetett, amikor meglátta L. N.-et. Kitalálta, hogy ő az, s *köszönt neki*. L. N. visszaköszönt, odament hozzá, megkérdezte, kicsoda épület ez.

- Vendégfogadó.

- Úgy hiszem, ideszálltam... ki a fogadós?

- Én vagyok, Pachom atya, isten szolgája. Kegyelmes uram kicsoda?

- Tolsztoj Lev Nikolajevics vagyok. Jozsif atyához (a sztarechez) tartok... Félek, hogy zavarom, azt mondják, beteg.

- Nem beteg, csak gyöngé. Menjen, kegyelmes uram, biztosan fogadja.

- Hol szolgált azelőtt? (L. N. kitalálta, hogy az, egyszerű, írástudatlan barát katona volt.)

Megnevezte az egyik pétervári gárdaezredet.

- Ismerem, - felelte L. N. - Vizontlátásra, testvér... Bocsásson meg, hogy így hívom, most én már mindenkit így hívok. Mind testvérek vagyunk az egy Úr színe előtt.

És kezében tartva botját, melynek fogója összehajtható ülés volt, ment Jozsif atyához. (Pachom atya mindezt olyan intenzíven beszélte el, mintha a L. N.-el való beszélgetésen nagy öröme lett volna. Elmondta, hogy L. N. olyan kedvesen, szívesen beszélt vele... Nagyon mély hatást tett rá.)

Egy apácakolostor főnöknője, mikor Pachom atyát az esetről kérdezgette, megkérdezte, mért nem maga vezette el L. N.-et a sztarechez? Pachom atya azt felelte, hogy szerette volna, de nem akart tolakodónak feltűnni...

L. N. pedig a kolostorhoz ment, de amikor a szentkapuhoz ért, megint befordult jobbra az erdőbe. Azután visszajött, benézett hozzám és elmondta, hogy hol sétált.

- A sztarecekhez magam nem megyek. Ha ők hívnának, elmennék - mondta.

L. N. nyilvánvalóan nagyon szeretett volna beszélni a sztarecekkel.¹⁵ Csak ezzel magyarázom meg második sétáját, mert Tolsztoj soha reggel kétszer nem szokott sétárakelni.

Reggel azt mondta az ismerős Vaszil atyának, hogy Optinába pihenni jött. Ha nem maradhat itt, akkor máshova megy. Másnap reggel már nővérének, Mária Nikolajevnáának, az apácának azt mondta, hogy szívesen maradna a kolostorban *és szívesen vállalná a legsúlyosabb alázatot is*, csak azt ne kívánják tőle, hogy a templomba járjon. Én azt hiszem L. N. a sztarecekkel nem mint papi személyekkel, de mint a világtól elvonult remetékkel szeretett volna elbeszélgetni az Istenről, a lélekről, a remeteéletről. Meg akarta ismerni az életüket, a viszonyokat, amelyek közt a kolostorban élnek. Arról, amit az egyháziak beszélnek, hogy *kivezető utat keresett az egyházzal való meghasonlottságából, szó sem lehet*.

Egy órakor ebédeltünk; L. N. a kolostori scsi-levest (káposzta) igen ízletesnek találta; az olajos kása is igen ízlett neki, sokat evett belőle.

Amikor már útrakészült, bement Mihail atyához, az irodába.

- Mivel tartozom?

¹⁵ A nyáron Kozelszkben a nép közt nagy tiszteletben álló Cherubim atyáról sokat hallott s már akkor készült, hogy felkeresse.

- Ahogy akarja.

- Elég lesz 3 rubel?

- Elég. Nekem nagy tisztetség, hogy olyan ember, mint ön, látogatott meg bennünket. Adja emlékül a névjegyét.

- Micsoda ember? - kiáltozott L. N. - Névjegyem nincs, majd küldök.

- Kérem, írja be a nevét a könyvbe.

És L. N. beírta nevét a vendégkönyvbe s hozzáírta: »Köszöni a vendéglátást«.

Háromkor indultunk Somordinóba. L. N. gyalog ment előre. (Szokása volt, ha elhagyta a házat, ahol vendégül látták, mindig maga ment előre.) Mihail atya figyelmeztetett, hogy a köpenye kigombolózott, nyitva van, s így meghűl.

Én Szergejenkóval kocsin a kompnál értem utól. *A komphoz odagyült vagy 15 barát, mind látni akarta, L. N-et, bár Optinában (az igazat megvallva) különös érdeklődést nem keltett.* L. N. a komp jobboldali korlátjánál állt és egy kedves, jóságosarcú, pápaszemes baráthoz fordult, kérdezősködött, hogy jó-e a szeme? S egy anekdotát mondott el neki, ami kazáni egyetemi hallgató korában esett meg vele. Egy tatár jött hozzá s pápaszemet kínált neki:

- Vedd meg! - mondta.

- Nekem nem kell! - feleltem.

- Hogyne kellene! Manapság ilyet minden úr visel!

Az átkelés gyors volt, egy percig tartott.

L. N. beült Fedor kocsijába. A vattás kabátja volt rajta, csizma a lábán, hócipő. A bundáját nem akarta átvetni. Néhány fok hideg lehetett. Egy-két verszt mulva hozzámentem s megkérdeztem, nem kell-e valami? A bundáját ráadjam-e? Semmi se kellett. L. N. Fedorral beszélgetett s megkérdezte, hogy kié a birtok balkéz felől?... Kiderült, hogy Kaskin Nikolaj Szergejevicsé, L. N. kortársáé, régi barátjáé, akivel tegeződött. Azt hiszem, *talán az egyetlen, akivel tegeződött.* Kalugában él. A Petrasevszky-ügy miatt száműzték a Kaukázusba. Ott barátkozott össze L. N.-nel.

Pár kilométerrel odább Szergejenkónak azt mondta:

- Független akarok lenni Zs. A.-tól. Nem engedek, se abban, hogy Cs-t csak egyszer láthassam egy héten, se abban, hogy átadjam neki a Naplómat. Ha úgytetszik, a kolostorba megyek élni. Nekem az a csók, az az álszenteskedés undorító.

L. N. sokat beszélgetett Fedorral és intette, hogy ne igyék, ne dohányozzék.

Már sötétedett, mire beértünk Somordinóba. Megszálltunk a szállodában. Az előcsarnokban L. N.-et a szálloda vezetőnöje, Natalja Vasziljevna fogadta. L. N. megkérdezte tőle, hol lakik a testvére, Maria Nikolajevna. Natalja erre rögtön megismerte s nevéen szólította. L. N. azonnal átment M. Nikolajevnához, egy szolgáló kalauzolta.

Én nem mentem vele, de Sz. N. elbeszélte, hogy amikor L. N. belépett M. Nikolajevnához, üdvözölte őt is, unokahugát Elizaveta Obolenszkáját is, aki éppen vendégségben volt ott. Azután leült egy nagy mahagóni karosszékbe. Vele szemben az öreg M. Nikolajevna és L. N. rögtön ezzel kezdte:

- El se képezed, Másenka, hogy mi lett belőle...

És izgatottan felsorolta, hogy mi történt, hogy lesett utána mindig, hogy nem hagyott neki nyugtot se éjjel, se nappal. Elmondta, hogy a csizmaszárába rejtette a jegyzőkönyvét, reggelre eszébe jutott, kereste, nem találta. Aztán, hogy nőtt (crescendo) a gyanú és a gyűlölködés benne és most... képzeld, most... micsoda borzalom... a vízbe...

És sírva fakadt...

LEV NIKOLAJEVICS ALEXANDRA LVOVNÁNAK

Optina monostor.

1910 október 29.

...és kedves barátom, Sasa, mindent elmondok magamról. Nagyon nehéz. Nem tehetek róla, de úgy érzem, hogy nagy teher szakadt rám. A fontos az, hogy ne kövessék el rosszat. Ez a nehézség. Természetes, hogy bűnöket követtem el, fogok is elkövetni bűnöket, de minél kevesebb bűnt szeretnék elkövetni.

Mindenek felett ez a legfőbb, ezt kívánom neked is, annál is inkább, mert tudom, hogy a feladat rettenetes és meghaladja korodat és erődöt. Még nem határoztam semmiről és nem is akarok határozni. Csak azt akarom cselekedni, amit meg nem tennem lehetetlen és nem azt, amit szükséges volna megtennem.

Csertkovnak írott levelemből megláthatod, hogy miképpen érzek ez ügyre vonatkozóan, nem pedig azt, hogy miképpen tekintem azt. Nagyon sokat bízom abban, hogy Tanja és Szergej¹⁶ jótékony hatással lesznek rá.

A fődolog az, hogy ők megértsék és igyekezzenek megértetni Zsófia Andrejevnaival, hogy ez az örökös kémkedés, leskelődés, szakadatlan panaszkodás, folytonos rendelkezés, gyűlölködés azzal a férfival szemben, aki a legközelebb van hozzám és akire a legnagyobb szükségem van, az irántam való nyílt gyűlölködése a szeretet ürügye alatt, - ez az élet nemcsak kellemetlen, hanem elviselhetetlen. És ha valamelyikünk a vízbe akarja fojtani magát, az semmiesetre se ő legyen, hanem én. És csak egy dolog van, amit kívánok, hogy szabadon élhessek tőle, csalfa viselkedésétől, tettetésétől és zsémbességétől, amellyel egész lénye el van árasztva.

Természetes, ezt így nem értethetik meg vele, de valahogy tudtára adhatják, hogy irántam való minden viselkedése nemcsak hogy nem a szeretet kifejezése, hanem azt a nyílt kívánságot árulja el, hogy meg akar ölni és azt el is fogja érni, mert remélem, hogy a harmadik roham, amely majd rámtör, megszabadítja őt tőlem, de megszabadít engem is a rettenetes állapottól, amelyben élünk és amelybe nem akarok visszatérni.

Láthatod, drágám, hogy milyen nyomorult vagyok. Nem rejtem el magamat előled. Most nem küldök érted, de amint lehetséges, olyan gyorsan ezt meg fogom tenni. Írj és mondd meg, hogy vagy? Csókollak

L. Tolsztoj.

Mint a felfakadt kelevényből, úgy ömlik a meggyült lelki geny ebből a levélből. Agg korának minden gyötrelmét, önmagával vívott felfokozott küzdelmét, elviselhetetlen életének minden szenvedését egy okra vezeti vissza, - feleségére.

Láttuk, átszenvedtük a harcot, amelyet a szerencsétlen házaspár egymással vívott, - meg tudjuk érteni mind a két felet, de mégis minden szánalmunk szegény, menekülő Lev Nikolajevicsé, aki egész életében fölemelkedni vágyott az isteni szeretethez, megbocsátáshoz és mindig visszahúzta a föld, és halála előtt tíz nappal még gyűlölettel telve beszélt az egyedüli lényvel, akit valaha rajongásig szeretett s akihez tizenhárom gyerek és 48 évi boldogságban, gondban, derűben, viharban eltöltött házaseslet kötötte.

¹⁶ Lánya és fia.

Tolsztoj a szenvedélyek ellen küzd, de a leghevesebb szenvedély ragadja magával levele megírásakor is.

Menekülő útján két ájulási roham verte le, - *a harmadik végezni fog velem - üzeni - és te ezt akarod!*

»A sötétség hatalma« emberei beszélnek így egymással.

Egy őrző nő (ha tetteti magát, ha nem) és egy halálába rohanó, halálfélelemmel telített, otthonából kikényszerített és magával immár tehetetlen aggastyán áll szemközt egymással.

És mindenki, aki pártatlan, megdöbbenve áll e látvány előtt.

Tolsztoj otthagya Jasznaja Poljanát!... rohan végig a világon a hír...

Misztikumot keresnek benne, a rendkívüli élet rendkívüli befejezését... Végő megtisztultságában talán az is, de közelről emberi tülekedés, kaotikus zűrzavar, pénzért és eszmékért veszekedő pártok harca, egy család tragédiája.

AZ ASZTAPOVÓI HALOTTAS SZOBÁIG.

Makovicky Dusán feljegyzése Somordinóban véget ér. De mi nem elégedhetünk meg ezzel és el kell kísérni tragikus hőünket haláloságyáig. És látni fogjuk a kihúnyó szem utolsó fellobbanását és hallani fogjuk a halálba ziháló tüdő utolsó összefüggő hangjait. Ott állunk majd a haláloságnál, ahol szelídsége és egységes érzésvilága ellenére is, - vagy talán éppen ezért - korunk egyik legnyugtalanabb embere és erjesztő kovásza: Lev Nikolajevics Tolsztoj örökre megnyugodott.

Vladimir Rosinszkij »Emlékalbum«-a kísér minket Asztapovóba.

Az orosz emlékmű kronológikus sorrendben megszólaltat mindenkit, akinek Lev Nikolajeviccsel utolsó útján dolga volt. Így az elbeszélés valósággal drámai feszültségű dialógussá fokozódik.

Alexandra Lvovna:

»Azon az éjszakán Varvara Mihajlovnával sokáig nem tudtunk elaludni, mert fejünk felett folyton halk lépéseket hallottunk és ez nagyon felizgatott bennünket. Már virradat előtt lehetett, amikor nagyon mélyen mégis elaludtunk. Arra riadtunk fel, hogy az ajtónkon kopognak. Felugrom és kérdezem:

- Ki az?

- Én vagyok, Lev Nikolajevics.

Kinyitom az ajtót. A küszöbön kezében gyertyával apa áll.

- Én most innen örökre elutazom.

- Egyedül? - kérdezem.

- Nem, magammal viszem Makovickyt. Gyertek, segítetek csomagolni! - és ezzel már el is megy.

Gyorsan, beszélgetés nélkül felöltöztünk és felmentünk az emeletre. Apám hálószobájában Dusán Petrovics már a holmikat csomagolta. Apa semmiféle felesleges holmit nem akart magával vinni. Többször is lelkemre kötötte, hogy ceruzáit ne felejtsem el. Félttem, hogy meghallhatják beszélgetésünket és figyelmeztettem is erre apát. Azt felelte, hogy mama szobájának ajtaját halkán betette. Sietség nélkül, nagy nyugalommal készülődött és félre rakosgatta mindazt, amit el akart vinni. Majd elővette kéziratait, amelyeket már nem vihetett el, megmondta, hogy hova tegyem, kinek adjam és csak remegő hangja árulta el izgalmát.

Mikor mindennel elkészültünk, apa azt mondta, hogy most a kocsisokat fogja felébreszteni. Ezzel elment. Valamivel később utánamentünk és sapka nélkül az előszobában találjuk.

- Odakint nagyon sötét van, - mondta - beütköztem a fába, elestem és a sapkámat elveszítettem. Adjatok gyorsan egy másik sapkát.

Előkerestünk néhány sapkát, apa kiválasztotta a legegyszerűbbet és újra kiment. Rábeszélésemre egy villamos kézilámpácskát vitt magával.

A kocsisok kunyhója túl az almáskerten van.«

Andrián kocsis:

»Még egészen sötét volt, de már virradat előtt, amikor valaki kunyhónk ablakán kocogott. Megkérdeztem:

- Ki van ott?

- Én vagyok! - hallatszott.

Nem ismertem a hangot, hát az ajtóhoz mentem és újra megkérdeztem:

- Ki az?

- Én vagyok, Lev Nikolajevics!

Kinyitom az ajtót és látom - az öreg gróf!

- Tüstént fogjatok be! - mondja.

Felébresztettem Filkát és kisiettünk az istállóba, ahol Lev Nikolajevics már várt az orvossal. Az orvos a poggyászt rendezgette. Befogunk, Lev Nikolajevics maga segít, nógat minket és Dusán Petrovicznak azt mondja:

- Siessünk, mert lehet, hogy már későn jövünk, - *talán már életben se találjuk!*

Mi úgy értettük, hogy értesítést kaphattak valahonnan, hogy valaki haldoklik. Azután többnyire franciául beszélgettek, majd megérkezett Alexandra Lvovna és Varvara Mihajlovna. Hozták magukkal a holmikat.«

Alexandra Lvovna:

»Még a holmikkal foglalatostokdunk, amikor apa visszatért és azt mondta, hogy siessünk, mert már befogatott.

Apa előrement, néha-néha gyújtotta csak meg a kis villamoslámpát, mert elve az volt, hogy *takarékoskodni kell mindennel, ami emberi munkának az eredménye*. Az olyan találmány is, mint az a kis villamoslámpás, tiszteletet érdemel és szükséges, hogy gazdaságosan bánjanak vele. Varvara Mihajlovnával ügyel-bajjal vittük csak a nehéz poggyászt az istállóba. A középső ló már be volt fogva, apa a lovak befogásánál segített, de ugylátszik, hogy izgatottságában remegett a keze, mert sehogysem tudta a gyeplő egyik csatját összehúzni, otthagya hát a lovat és leült az egyik bőrröndre. Folyton azt hajtogatta, hogyha most észreveszik, botrány nélkül már nem mehet el.«

Makovicki Dusán:

»Sehogysem tudtam elkészülni a pléddel, miközben a holmikat a saraglyára raktam. Folyton kinyillott és kibujt belőle Lev Nikolajevics bundája, amelyet szintén magunkkal hoztunk. Végre is magamra vettem a bundát, azután mindent könnyen összekötöttem. Elkészültünk. Felültünk a kocsira, L. N.-t jól beburkoltuk, hogy ne hüljön meg.

Filka fáklyát gyújtott és felült a sánta Bulánra és előrenyargalt.

- Isten veled, apa! - mondta Alexandra Lvovna.

- Isten veled! Nemsokára látjuk egymást, irok és magamhoz hívlak! - felelte apja.

Megcsókolták egymást.

Elkerültük a házfelé vezető utat és a kocsi az almáskertnek tartott. Alexandra Lvovna tette be a kocsi ajtaját. Elindultunk.

Hat óra felé járhatott az idő, de még teljesen sötét volt, de hogy ne térjünk le az útról és hogy ne ragadjunk a csatakos őszi sárba, Filka füstölgő fáklyájával előttünk mutatta az utat. Az alvó falun át döcögünk, de a falu végén Filka zablája feloldódik. Mindnyájan megállunk. Leugrom a kocsiról, hogy Filkának segítsek. A zaj és a fáklyavilág felébreszti a szomszédos kunyhók lakóit, kijönnek, de már minden rendben van, felülök kocsinkra és megyünk tovább. Kierünk a főútra.«

Andrián kocsis:

»Figyelmeztettem az öreg grófot, hogy Filka már visszamehet, mert fáklya nélkül is eligazodom.

- Köszönöm, hogy figyelmeztettél, - mondja Lev Nikolajevics, - magam is erre gondoltam és nem is tudom, hogy miért nem szóltam.

Filka megfordult és hazament. Már virradt, amikor Scsekino állomásra érkeztünk. Utas nem volt az állomáson és a vendéglős is félig aludt.

- Nem tudja, - kérdezte Lev Nikolajevics, - hogy Kozelszk van-e közelebb, vagy Szuhinicsi?

Majd bement az I. osztályú váróterembe.«

A sepregető fiú:

»Amikor bementem a váróterembe, hogy kisöpörjem, Lev Nikolajevics elmerülve az ajtó mellett állott és annak üveglakán át kibámult a perronra. Megkérdeztem tőle:

- Megengedi-e, hogy söpörjek?

- Söpörj, söpörj csak; úgy-e, nem állok útban? - felelte Tolsztoj és újra kibámult.

Lev Nikolajevics később elmesélte, hogy az állomáson nagyon izgatott volt, mert félt, hogy utoléri. Amikor Dusán Petrovics a menetjeggyel és a poggyásszal visszajött, Tolsztojt már nem találta a váróteremben, kiment a perronra és mélyen elgondolkodva egészen a szemaforig ment. Észre sem vette, hogy a vonat már beérkezett és nemsokára el is indul.«

Makovicky Dusán:

»Odafutottam, hogy siessen és bizony már alig tudtunk felszállni az induló vonatra. Menetjegyük volt is, meg nem is, mert Tulába ment a vonat, *én pedig a Tulából érkezőre váltottam jegyet, hogy tévútra vezessük azokat, akik utánunk akarnak jönni.* A következő állomáson váltottunk csak Kozelszkbe jegyet. Gorbacsevóra szerencsésen megérkeztünk és ott átszálltunk a kozelszki vonatra. Furcsa egy vonat volt ez, félig teher, félig személyvonat, egyetlen harmadosztályú kocsi volt rajta, tele utazó munkással. Csak nagy nehezen találtunk helyet. A levegő fülledt, mindenki pipázott és az utasok nagyrésze részeg is volt. Tolsztoj sétabotját, amelynek fogóját ülésbé lehetett átalakítani, a nyitott folyosón maga alá támasztotta és azon üldögélt sokáig. Este Kozelszkbe érkeztünk. Az állomáson két izvoscskot vettünk, egyet magunknak, egyet a holminknak és elindultunk Optina Pusztinba, hogy ott megháljunk és másnap Somordinóba menjünk.«

Mihail atya:

»Már sötét este volt, mikor a kolostori vendéglő elé érkeztek. Eléjük mentem és üdvözöltem őket, amint minden érkezőt üdvözölni szoktam.

- Tolsztoj vagyok, - fordult hozzám Lev Nikolajevics. - Mondja, nem lesz kellemetlen, hogy magukhoz jövök?

- Kérem, csak tessék hozzám szállni egész nyugodtan, mi minden vendégnek örülünk.

A fogadóban két szobát nyitattak. Kilenc óra körül L. N. megkért, hogy adjak be hozzá tintát és valamit, amibe a ceruzáit feltámaszthatja. Hoztam neki egy esztergályozott pohárkát, amelyet nálunk a kolostorban csinálnak és abba tette ceruzáit. Az asztalán néhány gyertya és egy petróleumlámpa volt és széjjelrakott papírok. Hellyel kínált meg és megkérdezte, hogy milyen az élet a kolostorban, mióta élek itt és miért választottam ezt az életet? Majd megkért, hogy reggelre adjak be egy számovárt. Az orvos nem volt vele, ő a szobájában volt. Amikor elmentem tőle, írni kezdett. Másnap korán reggel a folyosón találkoztam vele, könnyű kerek köpeny volt rajta (L. N. reggel néha ezt szokta hordani) és maga vitte ki szobájából a csöbröt.«

Szergejenko:

»Huszonkilencedikén reggel érkeztem meg és a kolostor folyosóján éppen szembe találkoztam L. N.-nel, aki csöbröt vitt a kezében.

- Zdravstvujte L. N., (Jó egészséget L. N.) - üdvözöltem.

Rámnézett és valami furcsa alázatossággal viszonzta üdvözlésemet. Láttam, hogy nem ismer meg. Elmegy mellettem, majd visszafordul, újra rámnéz és megszólal:

- Á... Te vagy az, hogy kerültél ide?

- Jasznaja Poljanából jöttem, üzeneteket hozok.

Lev Nikolajevics nem felelt, elgondolkozott, azután intett, hogy kövessem a szobájába. Amikor bementem, felém fordult és így szólott:

- Na, ha most jöttél, máris dolgot adok neked!

És elővette kis jegyzőkönyvét, amelyben már megvolt a *halálbüntetésről* szóló cikkének a kezdete. Hamarosan munkához láttunk és amikor a leírt szöveget lemásoltam, Tolsztoj rögtön a folytatására tért. Habozás nélkül, határozottan diktált és ebből azt következtettem, hogy tárgyát már jól átgondolta és a levél tartalma és formája teljesen készen van agyában. Amikor a diktálást befejezte, az asztalon levő almát kezdte hámozni és csak most kérdezte meg, hogy távozása milyen hatással volt családjára? Mindent elmeséltem, amit csak tudtam, ő elgondolkodva nézett rám. Az almát hámozgatta, kis darabkákat vágott belőle és azokat rágicsgálta, mikor mondókámat befejeztem, erősen a szemembe nézett és különös hangsúllyal, határozott hangon ezt mondta:

- Nahát, hogy én visszatérjek, az teljesen lehetetlen! Szabad akarok lenni!... Ha kedvem tartja, hogy kolostorban éljek, akkor kolostorban élek, ha pedig a Kaukázusba akarok menni, akkor a Kaukázusba utazom.... De azt, hogy amit idáig túrtem és szenvedtem, azt tovább is túrjem és szenvedjem, nem akarom és nem is tudom...

Azután elhallgatott, felállott és így szólt:

- Na, és most feküdj le... Akarom, hogy te is kipihend magad...

Valóban, egész éjjel nem aludtam és ezért szívesen vettem Tolsztoj szavait. L. N. ezután felöltözködött és kiment.«

Makovicky:

»L. N. a délelőtti folyamán kétszer nekiindult, hogy felkeresse a sztárecet, de egyszer sem ment be hozzá, hanem határozatlanul visszajött. Megkérdeztem tőle, vajjon meg akarja-e látogatni a kolostor öregét, mire ő így felelt:

- Ha meghív, elmegyek hozzája.

De nem hívták meg és bár Jozsif sztarec nagyon érdekelte, nem találkoztak.«

Mihail atya:

»Még aznap délután Somordinóba utaztak. Megkértem L. N.-et, hogy írja nevét a vendégkönyvbe. Tolsztoj ezt meg is tette, de a vendég korát feltüntető rovatba nem írta be életévének a számát, hanem elutazása napjának dátumát. Ebből ez a furcsaság támadt: *L. N. T. 29 éves.*

Amint máskor is cselekedni szokta, nem várta be a többieket, hanem egyedül, gyalog indult a kompnak és amikor Makovicky Szergejenkóval utolérte, Tolsztoj már a kompon állott és egy egész csomó szerzetessel, aki köréje sereglett, beszélgetett.«

Szergejenko:

»A túlsó partra érve, három kocsiba ültünk. Az elsőben L. N. egyedül ült, a másodikban Makovicky és én, a harmadik pedig a poggyászt vitte.

Mire Somordinóba értünk, már besötétedett.

Reggel L. N. szállásáról egyedül elindult nővéréhez, Mária Nikolajevnához, aki a kolostort körülölelő erdő szélén lévő kis házacskájában élt.«

Mária Nikolajevna:

»Látod, Masenkám, most gyakran fogjuk egymást látni, hozzád jöttem, itt akarok letelepedni, veled együtt fogok élni - mondta nekem Levácska.

Igen vidámnak, élénknek látszott. Ilyen jókedvűnek már régen nem láttam. Vidoran ült ebédhez, tréfálkozott és sokat beszélt velem és lányommal, Obolenszkája hercegnével.

És később is, amikor cellámban meglátogatott, elmondta, hogy szerencsés, mert végre erre a lépésre elhatározta magát és hogy tele reménnyel néz a jövőbe.«

Szergejenko:

»Siettem vissza, Jasznaja Poljanába és Teljatenkibe, hogy Tolsztojról beszámoljak. Mária Nikolajevnánál kellett felkeresnem, hogy elbúcsúzhassam tőle. Tolsztoj kikísért a kis ház sötét és szűk folyosójára, a félhomályban alig láthattam az arcát, de észrevettem, hogy sír és könnytől reszkető hangon szólt:

- Mondd meg nekik... hogy igen jól vagyok... ilyen nővéri szeretet, részvét...

A hangja elcsuklott, zokogásba fult. Gyorsan elfordult és visszasietett a szobába.«

A monostor takarítóasszonya:

»Lev Nikolajevics késő estig maradt nővérénél és este, mikor a fogadószobájába visszatért, gyertyát, lámpát és egy poharat kért, amibe ceruzáit tehesse. Reggel kilenc órára számovárt

rendelt. Amikor reggel bementem hozzá, hogy kitakarítsam a szobáját, az asztalon szépen elrendezve csoportosan feküdt a sok tiszta és teleírt papiros és egy teáspohárban egész csomó jól meghegyezett ceruza volt. Lev Nikolajevics jó sokat dolgozhatott az éjjel.«

Kuzma Trofimov kovács:

»Kora reggel a falu végén találkoztam Lev Nikolajeviccsel. Megkérdezte tőlem, hogy nem kaphat-e a faluban lakást?

Nálam kvártélyosok vannak, nem lehet, - feleltem neki. - Az úr családotul jön ide?

- Nem, csak másodmagammal, a barátommal.

- Hát akkor sokkal jobb, - feleltem neki, - ha a kolostorban szállanak meg. Ott tisztább, nyugodtabb... Mennyi időre kellene?

És Tolsztoj elmondta, hogy jobb szeretne a faluban élni és bizony hosszú időre szándékszik itt maradni.

Elkísértem a faluba, előbb a muzsikoknál néztünk körül, de hát a parasztházak piszkosak voltak. Benéztünk aztán a szomszédos özvegyasszonyhoz. Ott megtetszett Lev Nikolajevicsnek.

- Mit kér? - kérdezte.

- Három rubelt!

- Hát jó! - feleli Tolsztoj - megadom a három rubelt. Vasárnap behurcolkodom.

De új kvártélyára sosem hurcolkodott be.«

Alexandra Lvovna:

»Varvara Mihajlovnával együtt érkeztem Somordinóba. Mária Nikolajevnánál jöttünk össze mindnyájan, és azon töprengtünk, hogy hova kellene apának menni, mert világos volt előttünk, hogy Somordinóban nem maradhat. Sok mindenféle terv merült fel.¹⁷ Volt, aki azt tanácsolta, hogy menjünk a Kaukázusba, más a külföldet ajánlotta, felmerült az a gondolat is, hogy telepedjen meg valahol kétnapi járásra Jaszna Poljanától és ott várjuk meg, amíg elmúlik a nagy keresgélés és azután nyugodtan felkészülődhetik az útra. Apa is amellet volt és azt mondta, hogy legjobban szeretné, ha valahol jó messze Jaszna Poljanától megbújhatna és elrejtőzhetnék az emberek elől.

Ezzel apa megint elárulta, mint már annyiszor, hogy milyen kis embernek tartja magát, *hogy milyen szerény volt és azt hitte, hogy könnyen elrejtőzhetik az emberek elől*. Sokáig tárgyaltunk, de semmiféle elhatározásra nem jutottunk és amikor visszamentek a fogadóba, Dusan Petrovics még figyelmébe ajánlotta apának, hogy jól gondolják meg, hogy merre mennek.

- Sohasem szeretek tervezgetni, minden úgy történik, ahogy történnie kell! - felelte apa, megfordult és a szobájába ment. De néhány perc múlva mégis csak visszajött, a vasuti menetrendet és a térképet kérte, megint tanácskozni kezdtünk, de hiába! Apa jóéjszakát kívánt és aludni ment.

Reggel négyóra lehetett, amikor éppen olyan váratlanul, mint Jaszna Poljanában, mindnyájunkat felébresztett és kijelentette, hogy rögtön megyünk. Lótás-futás, sietség mindenfelé.

¹⁷ Az egyik terv szerint Rózsahegyre, Magyarországra kellett volna jönniük s a magyar tolsztojánusok már várták is őket. Makovicky Péter és Migray József mesélte nekem. (P. Á.)

Még lovat sem kaphattunk. De szerencsére még ott voltak fáradt lovaink, amelyek minket hoztak el. Megüzenték Mária Nikolajevnának, hogy jöjjön a fogadóba. Apa nagyon sürgetett, mert a kocsis is elkésett. A faluban is találtunk egy kocsist, de azzal állított be, hogy a bricskája eltörött. Azt tanácsoltam tehát apának, hogy legjobb volna, ha ő Dusán Petroviccsal azonnal útrakelne a mi kocsinkon a fáradt lovakkal, én pedig Varvara Mihajlovnával és a poggyással utol fogom érni. Úgyis történt. Apa Makovickyvel előrement, mi pedig vártunk, míg megcsinálják a kocsinkat. Amikor Mária Nikolajevna megérkezett, apa már elment.

- Hogyan, hát el sem búcsúzott tőlem? - síránkozott, de rögtön nyugodt és határozott hangon tette hozzá és erről apám testvéreire lehetett ismerni:

- *Ha így is történt, nagyon örülök, hogy elment!*

Körülbelül két óra múlva, mi is utánuk eredtünk, nógattuk a lovakat, mert féltünk, hogy lekésünk. De, bár sokkal hamarabb indultak el, nemsokára utolértük őket, mert a rettenetes úton holtrafáradt lovaikkal alig jutottak előre. Amikor észrevettek bennünket, apa örvendezve intett és felém kiáltott:

- És én hogy meg voltam ijedve... már félttem, hogy nem jöttök!

Ebben a pillanatban már fűtyült az érkező vonat, amellyel tovább akartunk utazni. Menetjegy nélkül, az utolsó pillanatban ugrottunk a vonatra és csak útközben váltottunk egyik állomásról a másikra jegyet, azután hirtelen elhatároztuk, *hogy Rosztovba megyünk, a Don mellé.*

Második osztályra váltottunk jegyet, hogy apa feltűnés nélkül és kényelmesebben utazhassék. Beültettük egy üres szakaszba, - így szeretett utazni, - mi pedig egy közös kocsiba ültünk. Az emberek körülöttünk Tolsztoj *meneküléséről* (uchod) beszélgettek, se engem, se Varvara Mihajlovnát senki nem ismert és nagyon érdekes volt az emberek beszélgetése. A vasut alkalmazottai apával szemben igen előzékenyek és figyelmesek voltak. Megengedték nekem, hogy a szolgálati szakaszban gyorsfőzőn levest készíthessek és apa a levest nála szinte szokatlan étvággyal fogyasztotta el. A vonat utasai meghallották, hogy Tolsztoj is velük utazik, sorra járták a kocsikat, hogy lássák, de a vonat személyzete és mi azt mondtuk mindenkinek, hogy már kiszállott. Zavartalanul utaztunk tovább. Délután háromóra tájt apa panaszkodni kezdett, hogy fázik és különösen a válla táján borzong. Megkértük, hogy feküdjön le és jól bepólyáztuk.«

Makovicky:

»Néhányszor jól összehajtottam a meleg takarót, amellyel betakartuk és különösen a baltüdő tájára vigyáztam. Az ülés hasadékába is begyömöszöltük a takarót, hogy légvonat ne érje.«

Alexandra Lvovna:

»Eleinte cseppet sem aggódtunk, mert a kocsiban hideg volt és azt hittük, hogy ettől fázik. De később a hideglelés megismétlődött, úgyhogy meg kellett mérni hőmérsékletét. 38.1° volt. Akkor már megijedtünk. *Én egyszerre megéreztem, hogy mindennek vége.* Hol lehetne leszállani? gondolkodtam. Talán Bogojavlenszkóban? De amikor meghallottam, hogy Asztapovóban orvos és kórház is van, elhatároztuk, hogy ott szállunk le. Asztapovóba érve, Dusán Petrovics lement az állomásfőnökhöz, mi pedig a kocsiban maradtunk apánál. Makovicky nemsokára visszajött és bejelentette, hogy az állomásfőnök lakása rendelkezésünkre áll. A vonatot visszartartották, míg mi leszálltunk. Apát Dusán Petrovics és én átölelve vezettük. A női váróterembe mentünk és Varvara Mihajlovna az állomásfőnökkel, Ozolinnal előrefutott, hogy mindent előkészítsen. A közönség és az állomásmegőrzés meghallván, hogy Lev Nikolajevics a női

váróteremben van, mindenfelől odatódult. Két kezemmel kellett az ajtót visszaszorítanom, hogy be ne jöjjenek.

Ezalatt Ozolinék lakásuk legnagyobb szobáját, a vendégszobát, betegszobává alakították, minden felesleges bútort kivittek, az ágy elé paravánt állítottak, az ágy lábához egy puha karosszéket, fejtől pedig egy virágasztalkát. Amikor mindennel elkészültek, Dusán Petrovics és Varvara Mihajlovna sietve visszajött, hogy mehetünk.

A közönség tiszteletteljesen üdvözölte Tolsztojt, amikor a leánya és Makovicky támogatásával kiment a váróteremből, hogy a főnök lakásába menjen. Nagyon gyengének érezte magát, de összeszedte minden erejét és mindenki segítsége nélkül, egyedül akart menni. A szobába érve leült a pamlagra és csak hosszas rábeszélés után volt hajlandó levetkőzni és az ágyba feküdni.

- Mindent úgy rendeztetek el, ahogy otthon volt! - mondta.

Az ágyhoz asztalt tétetett, arra tették a gyufát, zsebóráját és egy fogporskatulyát, *amelyben Lev Nikolajevics azokat a kis papírdarabkákat szokta tartani, amelyekre jegyzeteit írta.*

Reggelre egy ájulási roham után, amilyen már többször érte, hőmérséklete normális lett és mindnyájan megkönnyebbültek körülötte, mert azt hitték, hogy a tegnapi rosszullet ennek az ájulásnak volt az előhírnöke. Lev Nikolajevics már arról kezdett beszélni, hogy folytatni kell az utat s amikor látta, hogy Varvara Mihajlovna a szobában szerteszét heverő poggyászt ki akarja vinni, arra kérte, hogy mindent hagyjon ott, mert még ma tovább utaznak. De nem-sokára újra kilelte a hideglelés. Elhívták az asztapovói orvost, aki tüzetesen megvizsgálta és közölte kísérelővel, hogy tüdőgyulladástól tart. További utazásra gondolni sem lehetett és Lev Nikolajevics kívánságára Csertkovnak táviratoztak.«

Csertkov:

»November elsején négy órakor csaknem egyidejűleg két táviratot kaptam. Az egyiket Lev Nikolajevics küldte Asztapovóból:

»Tegnap megbetegedtem. Utazók láttak. Elgyengülve vonatról leszálltam. Félek, hogy köz-tudomású lesz. Most jobban. Tovább megyünk. Rendezkedjék eszerint. Tudósítson. Nikolajev.«

A másik táviratot Alexandra Lvovna küldte:

»Tegnap Asztapovóban le kellett szállnunk. Magas hőmérséklet. Elájult. Reggel rendes hőmérséklet, most újabb hideglelés. Utazás lehetetlen, viszont akarja önt látni. Frolova.« (Frolova, Alexandra Lvovna előre megbeszélte álneve volt.)

Reggel kilenc órakor érkeztünk Asztapovóba Szergejenkóval. Az állomásfőnök, Iván Ivánovics Ozolin fogadott és lakására vezetett, ahol Tolsztojt ágyban fekvő, igen gyenge állapotban, de teljes öntudatánál találtam. Nagyon megörült, gyenge kezét felém nyújtotta, vigyázva megfogtam és megcsókoltam. Ő sírva fakadt és megkérdezte, hogy nálam odahaza mi ujság. Amíg beszélgettünk, nehezen lélekzett és nyögött és azt sírta, hogy az ájulás sokkal jobb, mint ez az ébrenlét, mert azalatt nem érez semmit. Látszott, hogy fizikailag szenved. A beszédet rögtön arra fordítottam, ami őt bizonyára legjobban érdekelte, de egyúttal gyötörte is. Élénken lelkekre kötötte, hogy mindent úgy intézzünk, hogy Zsófia Andrejevna ne jöjjön hozzá. Többször is kérdezte, hogy mit szándékozik most tenni Zsófia Andrejevna? Elmondtam neki, hogy kijelentette, hogy férje akarata ellenére nem keresi fel. Erre Tolsztoj megkönnyebbült és aznap erről többet nem beszélt.

Tolsztoj beszélgetés közben több ember felől is kérdezősködött, tudni akarta, hogy mi ujság Jasznaia Poljanában és estefelé megkérte Csertkovot, hogy olvasson valamit fel neki az ujságokból.

Csertkov felolvasott egy cikket, amely Tolsztoj elutazását tárgyalta és felolvasa azt a levelet is, amelyet ő írt ebben a tárgyban. Amikor L. N. e levélről tudomást vett, többször is azt mondta:

- Köszönöm, nagyon szép!

De a többi róla szóló cikk nem érdekelte.

A másodikáról harmadikára virradó éjszakán külön vonaton megérkezett Zsófia Andrejevna és a Tolsztoj-család többi tagja. Kocsijukat a holtvágányra tolták és a *Tolsztoj-család mindvégig ebben a vasuti kocsiban lakott.*

Attól tartottak, hogy Lev Nikolajevicset családja megérkezése felizgatja és ezért másnap reggel Makovicky csak azt mondta meg neki, hogy leánya, Tatjana Lvovna Szuhotina megérkezett.

- Jöjjön be, - mondta Tolsztoj... - meg akarom tőle kérdezni, hogy van Zsófia Andrejevna?... Milyen kifogással utazott el Tanja Jasznaia Poljanáról?

- Azt mondta, hogy Kocsetibe megy övéihez és ideutazott.«

Csertkov:

»Találkozásuk nagyon megindító volt. Lev Nikolajevics örült, hogy leányát viszontláthatja és kérdezősködése mind azt bizonyította, hogy milyen jó szívvél és részvétellel van Zsófia Andrejevna iránt. Tolsztojnak fogalma sem volt róla, hogy Zsófia Andrejevna csak néhány lépésnyire van tőle az asztapovói állomáson.

Tatjana Lvovna apja kérdéseire zavarba jött és azt felelte, hogy legokosabb, ha az otthoni állapotokról csak akkor beszélgetnek, ha már kissé összeszedte magát.

Lev Nikolajevics a kitérő választ nem értette meg és minden szót hangsúlyozva, mondta:

- Hiszen tudod, meg kellene értened, hogy a *lelkem* kívánja meg, hogy erről mindent tudjak...

És könnybelábadt a szeme...

Tatjana nem akarta elárulni magát és nem maradt számára más hátra, minthogy kimenjen a szobából.

Jelen voltam ennél a beszélgetésnél és *tanuskodhatom arról, hogy Lev Nikolajevics egy szóval sem mondta, vagy nem is sejtette, hogy látni szeretné Zsófia Andrejevnaét.*

Reggel tízóratájt, Lev Nikolajevics felkért, hogy az asztalon levő kis jegyzőkönyvét vegyem magamhoz és az abba bejegyzett meghitt külön feljegyzéseket írjam át a nálam levő külön naplóba, míg a jegyzőkönyv hátsó lapjaira beírt gondolatait írjam át nagy naplójába. Azután kérte, hogy hozzák el nagy naplóját.«

Csertkov elment, hogy a kis jegyzőkönyvre vonatkozó rendelkezését elintézzze, Makovicky pedig elhozta a nagy naplót.

Makovicky:

»Lev Nikolajevics felhúzott térdakkal feküdt a hátán, amikor a naplófüzettel ágyához jöttem. Megkért, hogy tartsam a naplót úgy, hogy beleírhasson, - én a naplót egy ottheverő kartonlappal alátámasztottam és az ágy mellett térdelve tartottam, míg ő ezeket írta:

„Hát ez lett az én tervezgetéseimből... Fais ce que doit adv... Mindent mások boldogságáért, de főként - magamért.”

Ezekkel a szavakkal végződik Lev Nikolajevics naplója.«

Reggel a hőmérséklet rendes volt és estig az is maradt.

Csertkov:

»November 3-án Lev Nikolajevics kétoldalt támogatva még néhány lépést tudott tenni, hanem mikor leült, feje lehanyatlott... Újra az ágyba kellett fektetni, a lábát vigyázva felemelni és takaróba burkolni.

Amikor egy ilyen műveletnél két orvossal segédkeztünk, hogy Lev Nikolajevicset az ágyra fektessük, ő a hátán feküdt, zihálva, levegő után kapkodva lélegzett és erőlködve, gyenge hangon súgta:

- És a parasztok, a parasztok, hogy hálnak meg?

És könnyezett. Egész nap eléggé élénk volt és mikor megtudta, hogy Goldenweiser és J. J. Gorbunov is megérkezett, látni kívánta őket és mindegyikkel külön-külön elbeszélgetett. Tőlem megkérdezte, hogy mennyire haladt a »Mindennapra«... szóló könyve új kiadásának a nyomtatása. Megkérdezte azt is, vajjon nincs-e nálam a szocializmusról szóló cikkének a kézírata s mikor azt feleltem, hogy nincs, L. N. ezt írta egy cédulára:

„A szocializmusról szóló cikkem elveszett. Kár... Nem, nem kár.”

Kérte, hogy válaszoljunk Moodnak, aki a *Feltámadás* című regényét angolra fordította. Mood ugyanis honoráriumképpen 500 rubelt ajánlott a jasznapoljanai parasztoknak. Megkérdezte, hogy milyen levelek érkeztek távollétében és hogy ki válaszol a levelekre? Megmondtam, hogy a leveleket már mind szétszítottuk, a könyvrendeléseket elintéztük és hogy azokat a leveleket, amelyek gondolatbeli tárggyal foglalkoznak, magammal hoztam. Lev Nikolajevics ennek nagyon megörült és megkért, hogy olvassam fel neki ezeket a leveleket. Négy levelet fel is olvastam és válaszát feljegyeztem vagy a borítékra vagy magára a levélre. Ezek voltak az utolsó levelek, amelyek tartalmáról Lev Nikolajevics még tudomást szerzett.«

Később felkérte Csertkovot, hogy az ujságokból olvasson fel neki valamilyen politikai cikket. Csertkov nemsokára eltávozott, de a beteg csakhamar utána küldött és amikor látta, hogy Csertkov egyedül jön vissza, azt kérdezte:

- Hol van Nikitin? Őt is idekértem.

Csertkov:

»Természetesen dr. Nikitint is behívtuk és mindketten feléjehajolva álltunk az ágy előtt, hogy jobban hallhassuk, mit mond.

- Félek, - mondta Tolsztoj - hogy Zsófia Andrejevna megtudja, hogy beteg vagyok és utánam jön Asztapovóba.

Azután megkért minket, hogy táviratozzunk gyermekeinek Jasznaja Poljanába.

- Mondjátok, hogy nagyon gyenge vagyok és hogyha találkoznom vele, az igen káros hatással volna rám.

Amikor Lev Nikolajeviccsel egyedül maradtam, izgatottan tért vissza az előbbi tárgyra.

- Hiszen ön érti, - ismételte, - ha Zsófia Andrejevna megérkezik, *nem lesz módomban, hogy ellenálljak neki*, ha meglátom, az bizonyosan megárt nekem.

És szeme megtelt könnyel.

Kimentem, hogy a táviratot feladjam, de Tolsztoj utánam küldött és amikor bementem szobájába, tréfásan ezt mondta:

- Mint minden nagy író, én is megkövetelem, hogy pontosan adják vissza nyilatkozataimat és ezért kérem, hogy a táviratot így fogalmazzák meg: „Állapota jobb, nagyon gyenge, stb... A vele való találkozás feltétlenül ártalmára van”.«

Ez volt Tolsztoj utolsó napja, amelyet teljes öntudatnál töltött el, még dolgozott, naplójával foglalatzkodott és válaszolt levelekre.

Másnap sokkal rosszabbul érezte magát és november 4-től kezdve egészen haláláig többnyire önkívületi állapotban volt.

Csertkov:

»November 4-én reggel rövid időre magához tért, megismert engem. Nagyon szenvedhetett, a hangja meghatott és lágy lett, és halkán azt mondta:

- Úgy látszik, haldoklom. Lehet is, meg nem is. Még egy kicsit ki kell tartanom.

És sírt. Ezen és a következő napokon úgylátszik azt tartotta legfőbb kötelességének, hogy az egyre növekvő testi fájdalmakat türelmesen, panasz nélkül viselje el. Halkan nyögdécselt, minden lélekzetvétel után nehezen sóhajtott, de oly szabályosan, hogy aki mellette volt, nem gondolhatta, hogy túlságosan szenved. Ha megkérdeztük tőle, hogy vannak-e fájdalmai, nemmel felelt. Hogy valóban szenved, egész betegsége folyamán csak ritkán árulta el. Ilyenkor görcsösen felemelkedett, lábát lelógatta az ágyról és derekát jobbra-balra ringatta. Mondta is, hogy fájdalmai vannak. De nemsokára megint lehanyaglott vánkosára, nyugodtabb lett és szelíd megadással várta a kikerülhetlent. Még teljes önkívülisége állapotában is meg lehetett figyelni elnyögdécselt szavaiból, hogy elméjének szokott munkálkodása nem szűnt meg. A hátán feküdt és jobbkeze ujjait úgy mozgatta a takaróján, mintha valamit írt volna és töredezett, érthetetlen szavakat mormogott.

November 5-én éjjel félegykor Alexandra Lvovna ezekkel a szavakkal ébresztett fel:

- Apa nagyon rosszul van!

Felugrottam, papucsba bújtam, felkaptam kabátomat, és már a harmadik szobából hallom Tolsztoj erős és izgatott hangját. Futva értem hozzá, az ágyon ült és amikor meglátott engem, azt mondta, hogy diktálni akar. Elővettem jegyzőkönyvem. Azt mondta, hogy gondolatait akarja leírni, de előbb olvassam fel neki, amit az imént diktált. Felvilágosítottam, hogy csak most jöttem be és még semmit sem jegyeztem a könyvecskébe.

- Hát akkor olvassa fel azt, amit dr. Semenovszkij jegyzett fel.

Az orvos Tolsztoj ágya mellett ült, rámnézett és a kezében levő üres jegyzőkönyvre pillantott, mintegy mutatva, hogy ő sem írt semmit.

Tolsztoj halucinált. Még erélyesebben követelte, hogy olvassam fel, amit Semenovszkij a könyvecskéjébe jegyzett.

A doktor most felkelt és majdnem lábujjhegyen kiment a szobából.

- Hát kérem, olvassa már! - türelmetlenkedett Tolsztoj.

- Lev Nikolajevics, téved, a doktor nem írt be semmit. Mit parancsol, mit jegyezzen fel?

Tolsztoj ingerülten, szinte kiabálva szólott rám:

- Hát mért nem olvas? Mért nem akar olvasni?

- Semmi sincs beírva.

Lev Nikolajevics szemrehányó hangon, neheztelve szólott:

- Ó, milyen furcsa... nézd, olyan derék, kedves ember és nem akar olvasni.

Ez a szomorú jelenet már elég sokáig tartott és csak Alexandra Lvovna bejövetele szakította meg. Azt tanácsolta, hogy valamit olvassak fel az asztalon levő »Mindennapra« című könyvből. L. N. mindennap elolvasta az aznapra szóló fejezetet. A november 5-ére eső szöveget lapoztam fel és mihelyt olvasni kezdtem, L. N. mint a gyermek, elhallgatott, egészen elmélyedt a hallgatásba s csak néha-néha kért meg, hogy egy-egy rosszul értett szót, vagy mondatot ismételjek meg.

Egész idő alatt eszébe se jutott, hogy azért hívott be, hogy diktáljon nekem s egy-egy rész elhangzása után azt kérdezte tőlem:

- Kinek a gondolata ez?

Amikor abba hagytam a felolvasást, mert attól tartottam, hogy Lev Nikolajevics elfárad, egy pillanatig várakozva rámfüggesztette a szemét és amikor látta, hogy szántsándékkal nem olvasok így szólt:

- Nahát!

És diktálni készült. De semmit sem mondott. Észrevettem, hogy megint izgatott lesz, hát gyorsan továbbolvastam, mire ő megnyugodott. Ez többször is megismétlődött, amikor a hangomon észrevette, hogy halkul és abba akarom hagyni az olvasást.

Egy-egy fájdalmasabb rohama után még tréfálkozott is. Orvosságos üvegcsei között észrevett egy kis rózsaszínű üvegcskét.

- Mi ez? - kérdezte.

- Eau dentifrice, - feleltem neki.

- Minek? - tréfálkozott... - hisz nekem egyáltalában nincsenek dents-jeim.«

Alexandra Lvovna:

»A szomszéd szobában ültünk egy nehéz és fájdalmas attack után, alighogy néhány perce megnyugodott és hogy ne zavarjuk, kimentünk és úgy figyeltünk. Egyszerre csak észrevesszük, hogy hangosan nevet és benézünk hozzá. Egész teste reszketett a nevetéstől és úgy mondta nekünk:

- Az a Makovicky... adjatok *poróskit*... adjatok *poróskit*!

Makovicky Dusán ugyanis, aki a szomszéd szobában volt és tótszármazású lévén, tótos hangszíjjal beszélt, póroski helyett poróskit mondott. Ezen mulatott annyira Tolsztoj.

De nemsokára megint a halál gondolata foglalta el és félálomban suttozta:

- No... matt... ne haragudjatok!

Majd pedig ezeket a szavakat tördelte:

- És most »sabat« van és mindennek vége.

Vagy:

- Hát vége van és ez így jól van. Minden egyszerű és jó... Igen, igen...

Egyszer pedig így jajdult fel:

- Én még... a nyilatkozataimat... elég... ez mind...

Halála előtt egy nappal csak Tanja és én voltunk nála. Apa mozdulatlanul feküdt, mintha eszméletnél sem volna. Egyszerre csak észrevettük, hogy fel akar ülni és azt gondoltuk, hogy talán a vánkosit kellene feljebb igazítani. Odamegyünk, de ő hirtelenül, egészen váratlanul felemelkedett és erős hangon így szólt:

- *Csak egyet akarok mondani... ne felejtsetek el, hogy a világon Lev Nikolajevics Tolsztojon kívül még sok ember van és ti mégis csak Levvel foglalkoztok!*

Tatjana nővérem sírva ment ki a szobából.

Utolsó szavai ezek voltak:

- Igazság... sokat szeretek... ahogy ők is...¹⁸«

November 7-én halála előtt néhány perccel, amikor már bizonyos volt, hogy öntudatát nem nyerheti vissza, az ősz félhomályában megnyílt a haldokló szobájának ajtaja és megjelent Zsófia Andrejevna és vele gyermekei és a barátok csoportja, akik Asztapovóba sereglettek.

Az ágy körülbelül a szoba közepén állott, benne kinyújtózva, behúnyt szemmel feküdt a nehezen lélegző Lev Nikolajevics Tolsztoj. Az ágy mellett egy szék, arra ült le Zsófia Andrejevna. Vele szemben az ágy fejénél a másik oldalon Vladimir Grigorevics Csertkov állott. Oldalt pedig a többiek.

Scsurovskij doktor kezét Tolsztoj letakart mellén tartotta és úgy figyelte az elhaló lélekzést.

A tüdő egyre halkabban és halkabban mozgott, néhány perc és az utolsó lélekzés is elmúlt.

Szívdöbentő csend. Valaki fojtottan súgja:

- Még lélelzik.

És csakugyan egy alig észrevehető mély-mély sóhaj hagyja el Tolsztoj ajkát.

Scsurovskij Lev Nikolajevics fölé hajlik, fülét mellére tapasztja, felemelkedik, kezét leveszi melléről és Csertkovhoz fordulva szól:

- Vége! Jegyezze fel... hét perc múlva hat óra.

¹⁸ 1911 január 25-én beszéltem Makovicky Dusánnal Rózsahegyen Tolsztoj haláláról. Szerinte utolsó szavait Szergej fiához intézte:

»Sereza... istinu lublu mnoga... lublu vsieni... (vsiech helyett mondta vsieni, mert a *ch* hangot már nem tudta kiejteni.) Ez annyit jelent: »Szergej, igazságot szeretek, sokat, szeretek mindenkit...«

Azután még csak ennyit mondott:

- Ne chocsu profin... (Nem akarok morfint.)

Az »m« betűt már nem tudta kiejteni, a »p« könnyebb volt neki.

Hát meghalt!...

A nagy futás a legtragikusabb, és mégis az egyetlen lehetséges megoldással végződött: - meghalt!

Mert erre a megoldásra készülődött már évtizedek óta, sőt azt is mondhatjuk, csaknem egész életén át. Nincs összehasonlító mértékünk ugyan, de bátran állíthatjuk, hogy nincs még a világirodalomban író, aki annyiszor írta volna le a »halál« szót, mint Tolsztoj. Olyan mély odaadással keresi az élet értelmét, hogy minduntalan a halál falába ütközik, s bár ezer ablakot vág rajta, s egységesíteni akarja a falon *tüllévőt az innenlevővel*, a fal megmarad, semmiféle *vállalt* szeretet, jóság, alázat nem tüntetheti el.

Az emberszeretet eddig ismert apostolai *jók*, Tolsztoj *jó akar lenni*... Vállalja a jóságot és szenved érte...

Ez különbözteti meg a nagy vallásalapítóktól s ez határozza meg tragikumát...

Ez fokozza néki olyan lázas problémává a halált, hogy nem tud szabadulni a gondolatától.

Kettős ember lakik benne; - az egyik tele eredendő hibával és szenvedéllyel, a másik, aki ezt az elsőt ostorozza, kínozza, meg akarja javítani.

S mint a nagy gondolkodók, szubjektivitásukat kiterjesztik az egész világra, és rendszerbe olvasztják, úgy olvasztja egy általános rendszerbe Tolsztoj az *ő megjavító szubjektivitását*.

És aki ezt a művészeti és filozófiai (a kettő egy) hitvallást elfogadja, magára veszi Tolsztoj tragikumát, összeütközésbe kerül önmagával, az élettel, a szokásokkal, a társadalmi renddel - és elindul, mint Tolsztoj: nem tudja merre, nem tudja hova...

Ugyanaz az ember nem lehet másmilyen, mint amilyen...

Tolsztoj se változott meg, élete se változott meg, hogy otthagya a jasznaja poljanai házat.

Micsoda egy fantasztikus kép!

Hideg, sötét orosz októberi hajnal, elől Filka kocsis a rőtfényű fáklyával kezében a sánta Bulán hátán, a fekete zárt határban a bundákba pólyázott nagyszakállú, mesearcú öreg, mellette árnyéka, a testetlen, és akaratnélküli doktor... A sötétben két rajongó lány: Alexandra Lvovna, és Varvara Mihajlovna...

A fekete batár pedig elindul...

És viszi Tolsztojt, aki úgy akar élni, *mint a legkisebb él*, segítség, kényelem nélkül...

De a vonaton *nem bírja a népet*, kimegy a kocsi nyitott előrészébe s ott ül le botjára, bent a kocsiban a pálinka és füstszagban *tanulmányoz*, típusokat keres, öntudatlanul írói munkát folytat, felül a mérnöknek és a diákkisasszonynak, *akik tudják, hogy Tolsztojjal vitatkoznak*, s ez a legszebb autogramnál is többet ér... (Képzem, hányszor mesélték el a nagy véletlent!)

A kolostori fogadóknak külön szobában lakik, reggel szamovárt hozat be, a sztarechez akar menni, de nem megy... Mert ő ki van közösítve, nem akar tolakodni, *meghívásra vár*...

Amerre átvonul, az emberek mindenütt tisztelettel, csodálattal suttoják:

- Tolsztoj!...

Nem, nem így utazik egy muzsik!...

De éppen az, hogy Lev Nikolajevics ezt nem tudja elhárítani, ez az ő sorsa.

Hiába viszi ki reggel ő maga a csöbröt, azért a titkárnak diktál, poharat kér a ceruzái számára, reggel kísétál az erdőbe, míg otthon kitararítják a szobáját, nem mondja, de biztosan sajnálja, hogy nincs ott a háttaslova, a szerzetesek kifutnak a kompra, hogy láthassák Tolsztojt, hogy beszélhessenek vele, három kocsin, két kísérővel megy Somordinóba, ott már utóléri a lánya, gépíróője...

Nem!... Mózes nem így ment Sinaj hegyére, Jézus nem így ment a pusztaságba, és Gautama Siddharta, akit másképpen Buddhának neveztek, nem így hagyta el otthonát, hogy a fügefafa alá üljön.

Tolsztoj otthagya Jasznaja Poljanát, viszi magával élete *hazugságát*, ami voltaképpen életének *igazsága*.

Viszi rettenetes küzdelmét önmagával!

És ettől nem szabadulhat meg öntudata utolsó percéig...

Milyen tolsztoji megnyilatkozás, amikor azt hiszi, hogy a szocializmusról szóló cikke elveszett:

»A szocializmusról szóló cikkem elveszett, - írja. - *Kár!... Nem, nem kár.*«

A szerző, a művész hiúsága lobog még benne akkor is, de hirtelen ostorcsapással rásújt az aszkéta... Nem, nem kár!

És hogy hal meg a paraszt?...

Nem, nem így hal meg a paraszt... Egy haldokló paraszt mellett nem áll öt orvos... Így Lev Nikolajevics Tolsztoj hal meg - aki még agóniájában is önmagát gyötörve és osztályozva érzi, hogy mindenkinek mindenkiért kell élni és nem egy emberért, ha az mingyárt Lev Nikolajevics Tolsztoj is...

Még a másvilág küszöbén is arra gondol, hogy minek ápolják őt, amikor annyi ezret nem ápolnak... Mit ér az *egyévre* pazarolt szeretet, mikor millió és millió él szeretetlenül?... Mily halhatatlan emberszeretetnek kellett lakozni abban, aki összeszedve utolsó erejét, hangos szóval ezt mondta, követelte...

Ezzel a mondásával az emberszeretet és alázat égi gyermekévé magasztosul, aki szenvedni jött a földre.

És szegény, azt *hiszi*, hogy egyedül van, távol Zsófia Andrejevától, - aki néhány lépésnyire a halálos ágytól egy vasuti kocsiiban lesi, hogy mikor mehet be a haldoklóhoz, *aki már nem tiltakozhat, de nem is békülhet ki felcsukló zokogással.*

Vajjon melyiket tette volna Tolsztoj?...

Biztosan kibékült volna, és ment volna vissza Jasznaja Poljanába... Bárhogy is akarja elhíttetni Csertkov az ellenkezőjét...

De a halál nem engedte meg, hogy ez a kérdés eldőljön...

A halál szelíden lefogta ijedt, legbizalmasabb gyermekének szemét és az ágynál jobb és baloldalt ott maradt a két élő, hogy a harcot tovább harcolja...

A kis, a nagy, a külön és a saját naplókért...

Lev Nikolajevics kétségei örökre elhallgattak...

A halál lesimította homlokát, - és a vétkező és a javító ember egybeolvadt benne az örök hallgatásban.

De egy kérdésre szeretnék választ hallani? Eszébe jutott csak valakinek is az asztapovói halottaszobában, amit Tolsztoj 1901 november 29-én írt naplójába, amikor betegen feküdt Gaspraban, a Kaukázusban?

»Ha egyszer majd meg kell halnom, azt kívánom, kérdezzék meg, hogy az életet még mindig úgy értelmezem-e, amint azelőtt is értelmeztem: mint az Istenhez való utat, a szeretetnek teljesedését?.. Ha már nem lesz annyi erőm, hogy szóljak, akkor szememet behúnyom, ha igenlő a válasz, - de nyitva tartom, ha nemet mondok.«

Megkérdezte-e ezt valaki a haldoklótól?...

Nem!...

De annyit feljegyeztek, hogy Lev Nikolajevics behúnyt szemmel halt meg.

NEHÁNY TÁVIRAT.

Makovicky Dusan hagyatékában van az a sok-sok távirat, mely az agónia napjaiban Asztapovóba érkezett. A világ minden részéből kábelek árasztották el a kis orosz állomást, úgyhogy nem győzte a munkát. A postaközpontnak segéderőket kellett kirendelni. Az orosz ujságok mind sietve elküldték tudósítóikat, - s az állomás és környéke nyüzsgő hangyaboly volt.

A táviratok közül néhányat itt közlök, hogy fogalmunk legyen arról az izgalomról, mely Oroszországot elfogta...

Távirat aláírás nélkül:

Asztapovo, dr. Makovicky.

Isten szerelméért, adjatok L. N.-nek pezsgőt.

Szmimov, a híres színész ezt táviratozta:

Asztapovo, dr. Makovicky.

Csuklás ellen meleg borogatás a gyomor tájékára, - ha nem használ: olajos beöntést.

Popov, a jeles festő:

Rakjatok rá meleg üvegeket, nehogy Tolsztoj tüdőgyulladást kapjon.

Bechterov, akadémiai tag, orvostanár:

Asztapovo, dr. Makovickynak.

Ha boncolják, a géniuszok e géniuszának agyát legyen szíves féltretenni, hogy elemezzék...

AZ ERINNISZEK SZAVA.

Alekto, Tizifone és Megéra, az éjszaka leányai, kigyóhajukkal és kigyósziszegésükkel Lev Nikolajevics halála után fölkeresték Makoviczky Dusánt és megmérgezték a szívét...

Péter bátyjához írott levelei közt találtam egyet, - a lelki gyötrődésnek, az önvádnak és lelki marcangolásnak olyan jajkiáltását, amelyet keveset hallottunk. Tolsztoj haláláért magát okolja és fél a jövőtől, amely majdan számonkéri tőle, hogy ő, a kis, névtelen ember, mit cselekedett?...

1910 november 28.

Tegnap óta a somordinói monostorban vagyok. Attól a vádtól és vétségtől űzve jöttem ide vezekelni M. Nikolajevna elé, hogy nem sikerült megmentenem az ő bátyját. Igaz, hogy ezt az okot neki nem mondtam meg.

Amikor meglátott, sírva fakadt. Örülök, hogy eljöttem, mert ő is hivatni akart. Úgy érzem magam, amikor vele beszélgetek, mintha L. N.-nel beszélgetnék. Ugyanaz a nemes, nagy szív, - ha nem is az a nagy elme. Egy felesleges szót nem beszél és minden kifejezése a helyén van.

Ó, mennyire, milyen nagyon sajnálom, hogy a mult tél folyamán nem látogattam meg. Milyen egészen másképpen ütött volna ki a mostani utazásunk L. N.-el.

Tegnap és ma, október 28-ától írott minden feljegyzésemet elrendeztem és megkezdtem azokat átírni. Őszintén írtam meg mindent és feltártam minden bűnömet, még azokat is, amelyeket talán magam előtt is elhallgattam és mások nem vettek észre. Akaratom ellenére történelmi alak lett belőlem és úgy, ahogy annak idején Puskin és Lermontov gyilkosainak életére, multjára vonatkozólag mindent felkutattak, úgy fogják tanulmányozni és kutatni az én életemet, - helyesebben megállapítani tehetetlenségemet, gyengeségemet és viselt dolgaimat. Az igazság ki fog derülni.

Ez az igazság rámnézve nem lesz előnyös, de igazság lesz és legyen is az! Legalább a rosszból így jó is származik és ez engem arra fog sarkalni, hogy többet törődjem a magam megismerésével és legyek bírāja hibáimnak és fogyatékoságaimnak.

Amennyire értesültem (ujságokat nem olvasok) eddig, csak a Novoje Vremja írt mértéklettel és igazságosan. Harag nélkül, hazugság nélkül, nem hajtva túl a dolgokat. Más ujságok, a liberális és zsidó lapok tömjéneznék, - egyrészt Csertkov, Chiriakov, Sztrahov rám vonatkozó baráti, jóakarató elbeszélései és hirtelen, első feljegyzései vezetik tévútra... Ők csak jó oldalamat ismerik, (vagy pedig kíméletből elhallgatják gyengéimet)... Másrészt pedig azért írnak így, mert antagonizmus vezetí őket a Novoje Vremja ellen. De, meglátod... majd ha megismernek, a valóság és főképpen a szenzáció kedvéért pellengére fognak állítani, nemcsak úgy, ahogy megérdemlem, hanem azontúl is kivetnek az ostobák és elzüllött emberek sorába. Akármennyire nem tetszik ez a sors, el fogom viselni, - kegyetlenebb már senki se lehet velem szemben, mint a magam kínjai, amelyeket magam tárok fel magamnak és el is szenvedek.

Kiöntöttem íme a szívemet és sok szót szaporítottam egy tiszteletreméltó ügyről és a magam szegény személyéről. Ha tudnád milyen gondolatok járják át agyamat!

Kérlek, írd meg J. P.-ba, hogy van apánk és ennek a levelemnek a másolatát küldd el erre a címre: *Abrikozov, Mzenks.*

Ha ugyan tudok, még egyelőre dolgozni óhajtanék itt és nem akarnám magamat kitépni munkámból a hazavaló hosszú utazással. Hogy tudd meg, minden vágyam: egy kis nyugalom.

Hacsak rövid időre is, valahol meg szeretnék húzódni, ahol nem zavar a sok ismerős, a sok beszéd, mint Jasznaja Poljanában is, vagy odahaza... Talán ezekhez az Abrikozovékhez megyek... Közel vannak, onnan át lehetne menni J. P.-ba... és azután végleg útrakelni... Vagy Popovékhoz és ha már hazamegyek, akkor...

Újból visszatérek, ha nem is örömet, a magam személyére. Zsibbadt vagyok, eltompult, fáradt és mint egy gyermek, becéző gyengédségre, nyugalomra vágyom...

Bocsásd meg a gyengeségemet, hogy panaszkodtam neked... Érzem, hogy gyorsan magamhoz térek...

Öllemek

D.

Holnap indulok innen. Obolenszki Elisabetával Jasznaja Poljanába utazom. Éjfélkor érkezünk meg... Reggelig a szasziekai váróteremben alszom...

És Péter, mennyire sajnálom, hogy nem hívtalak erélyesebben, hogy látogasd meg L. N.-t és engem és hogy nem ajánlottam neked, hogy ne sajnáld a száz forintot és technikai szempontból tedd kényelmesebbé, használhatóbbá L. N. dolgozószobáját és irattárait. Te ehhez értettél volna és L. N.-nek ez nagy könnyebbségére szolgált volna.

MÁRIA NIKOLAJEVNA ZSÓFIA ANDREJEVNÁNAK.

Egy félév mult el és húsvétkor Optina monostorból levél megy Jasznaja Poljanába. Öreg, nyolcvan éves apáca írja, az egyetlen, aki életben van még Tolsztoj testvérei közül.

A levél hangja, szelleme, lelke Lev Nikolajevicsé...

1911 április 23.

Krisztus feltámadt.

Kedves Szónya, leveled nagy örömet okozott nekem. Azt hittem, hogy bánatodban és kétségbeesésben a nagy csapás után megfeledkezel rólam és ez nagyon elszomorított engem. Rettenetes dolog egy ilyen drága embert elveszíteni. De ettől eltekintve is, úgy gondolom, hogy nehéz az életed. Azt kérdezed, hogy mi a véleményem arról, ami történt? Hogy tudjak erre felelni, hiszen fogalmam sincs, hogy mindabból, amit a különböző hozzátok közelebb álló emberek elmondtak, mi igaz és mi nem? A közmondás azt mondja, hogy tűz nélkül nincs füst, így hát valószínűleg valami nem volt rendben.

Amikor Levocska hozzám jött, bizony eleinte igen szomorú és rossz hangulatú volt és mikor elmesélte, hogy a halastóba vetted magad, annyira elfogta a sírás, hogy nekem is zokognom kellett. Másról nem mondott, csak kijelentette, hogy hosszú időre jött ide, valamelyik muzsiktól kunyhót akar bérelni és Somordinóban szándékozik letelepedni. Úgy látszik, hogy magánosság, egyedüllét után sóvárgott, a jasznapoljanai élet terhére volt, - amiről különben már akkor panaszkodott, amikor utoljára nálatok voltam. Az odavaló élet, a berendezkedés ellenkezett meggyőződésével, - ő most egyszerűen a maga érzése és vágyakozása szerint akart berendezkedni és egészen egyedül élni, hogy senki se zavarja. Én legalább ezt értettem beszédéből. Amíg Sasa nem jött ide, eszébe sem jutott, hogy innen máshová menjen. De Sasa másnapra mindent megváltoztatott. Amikor este tölem elbúcsúzott és a vendéglői szállására tért, hogy ott töltsse az éjszakát, eszeágába se volt, hogy elutazzék és így búcsúzott: »Viszontlátásra! Reggel látjuk egymást!« Reggel öt órakor ébresztettek fel, egészen sötét volt és legnagyobb csodálkozásomra, sőt kétségbeesésemre azt hallottam, hogy elutazóban van. Rögtön felkeltem, befogattam, a szállására mentem, de már későn érkeztem... Elment. Többé nem láthattam.

Nem tudom, hogy köztetek mi történt. Sokban talán Cs. vétkes, de ezenkívül is kellett valami váratlan dolognak történnie, mert különben érthetetlen, hogy L. N. ebben a korban, ilyen időjárásban hirtelen elhatározza magát és rögtön elutazzék Jasznaja Poljanából.

Elképzelem, hogy mennyire szenvedsz, kedves Szónya, de kérlek, ne vádold magad és ne tégy magadnak szemrehányást, - az Isten akarata szerint történt így bizonyára minden. Napjai már meg voltak számlálva és Isten talán kedvét lelte abban, hogy ezt a hozzá oly közel lévő és neki kedves lelket még egy utolsó próba elé állítsa.

Kedves Szónya, ez az én véleményem az egész meglepő és rettenetes dologról. Amint ő maga nem közönséges ember volt, úgy volt nem közönséges a vége sem.

Kedves Szónya, ne haragudj rám, - amit gondoltam és éreztem, azt őszintén megírtam. Még gondolatban sem akarok veled szemben alattomoskodni, hiszen te nékem nagyon drága és hozzám közelálló vagy, mindig is szeretni foglak, akármi is történjék nálatok. Hiszen az én kedves Levocskám, ő is úgy szeretett Téged.

Nem tudom, hogy sorát ejthetem-e, hogy a nyáron Levocska sírját felkeressem. Halála után nagyon elgyengültem, sehova se járok, csak a templomba. Ez az egyedüli vigasztalásom és

örömöm. Gyere hozzánk a szentség fogadására, gyónj meg őszintén a sztarecnek, ő mindent megért és megnyugtat téged. Az Isten mindent megbocsát és beborít szeretetével. Borulj előtte sírva térdre és érezni fogod, mily enyhet adó béke terül el lelkedben. Úgy lehet, hogy minden az ellenséges emberek műve volt.

Isten veled, légy egészséges és nyugodt. Szerető testvéred

Masenska.

Utóirat! Itt egy apácával lakom, akit azonban alig látok. Hol lakol te, Szónya és milyen szándékaid vannak a jövőre. Hol akarsz lakni, élni és hova írjak neked? Fiaid mind meglátogattak, Levnak és Misának nagyon örültem, - szomorú, hogy többé már nem fogom látni.

A REGÉNY VÉGE.

A Mestert pedig eltemették a Stari Zakas kilenc tölgyfája alá.

És azóta tizennégy esztendő mult el, és betelt Zsófia Andrejevna, a naplók és Jasznaja Poljana sorsa.

A tolsztoji eszményből nem valósult meg semmi.

Az emberszeretet szelíd vágya messzebb van, mint valaha s éveken át népek gyilkolták egymást... Vér és tűz öntötte el Oroszországot és a cári erőszakot egy másik erőszak zsarnoksága váltotta fel...

Tolsztoj világa nem érkezett el...

Amikor lehúnyta szemét, felesége csakugyan elment a cárhoz. Megtagadta Lev Nikolajevics életét, tanításait, árulója lett.

»Leróhatatlan hálát érzek szívemben ő császári Felsége iránt, amiért kegydíjat engedélyezett számomra, amely megengedi, hogy gond nélkül élhessek és hogy fentarthassam a jasznaja-poljanai udvarházat...« így ír önéletrajzában. »Három év mult azóta el és szomorúan nézem a pusztulást, amely úrrá lesz Jasznaja Poljanában, hogy a fákat, amelyeket mi ültettünk, kidöntik, hogy a birtok szépségeit lassan kipusztítják, hogy az erdőt, a földet átengedték a fakereskedőknek és parasztnak, akik hol a fa, hol a föld miatt verekszenek... És mi történik majd az udvarházzal halálom után?«

A cár, a föld, a fa, a ház érdeklí gyászában is Zsófia Andrejevna... Mit bánja ő Tolsztoj élettragédiáját, lelkének világraszóló válságát, örökké felhözö tanításait?... Felölti megint fehér ruháját, és ha nem is a jasznaja-poljanai birtok, de a ház úrnője...

Mert a föld, a birtok a parasztnaké lett.

Alexandra Lvovna vette meg a parasztnak.

Zsófia Andrejevna és fiai - a föld örökösei - Lev Nikolajevics halála után a *kormányzatnak* ajánlották fel Jasznaja Poljanát, hogy az vegye meg *és csatolja az állami birtokokhoz!*

Tolsztoj emlékének milyen meggyalázása!

A minisztertanács 1911 május 26-án és október 14-én foglalkozott a birtokvásárlási ügyel. Az első ülésen elhatározták, hogy az örökösöknek megadják a Tolsztoj birtokért a kért 500.000 rubelt, - de a második ülésen a minisztertanács *Sablernek*, a szent szinódus ügyészének érvelését fogadta el, amelyet Kasso közoktatásügyi miniszter is támogatott, hogy az megengedhetetlen, hogy a kormány tisztelje ellenségeit és megajándékozza államköltségen az egyház kiátkozottjának gyermekeit...

A halott Tolsztoj fölemelte tiltakozó szavát és újra legyözte Zsófia Andrejevna...

Később törvényjavaslatot terjesztettek Jasznaja Poljana eladása tárgyában a дума elé, de tárgyalás alá se került...

És újra a halott, az *eszmei* Tolsztoj gyözött...

Irodalmi hagyatékának és szellemének örököse Alexandra Lvovna 120.000 rubelért eladta Tolsztoj poszthumusz műveinek szerzői jogát, 280.000 rubelért pedig Tolsztoj összegyűjtött műveinek egyszeri kiadási jogát...

És 400.000 rubelért 1913 február 26-án megvette Jasznaja Poljanát anyjától és testvéreitől, és mint az 1910 július 22-iki végrendelet előtt megígérte, a föld népének ajándékozta.

Március 26-án történt az átadás, - és Tolsztoj mégis szellemi műveivel juttatta Jasznaja Poljana népét a földhöz!

A Tolsztoj-családnak csak a 400.000 rubel és az udvarház maradt meg...

A Történelmi Múzeumba letétbe helyezett kéziratokért, naplókért még verekedtek, pörösködtek... de azután jött a bolsevizmus!

Vakmerőség és ostobaság volna azt mondani, hogy Tolsztoj bolsevista volt. Élesen szembe helyezkedett a kommunizmussal és a szocializmussal, de vajjon miért mondja akkor róla Dosztojevszki leánya:

»A bolsevikiek győzelmén dolgozik és egészen naivan azt állítja, hogy a keresztény eszmevilágot hirdeti.«

Dosztojevszki Ljubov ezt Tolsztojról 1919-ben, tehát már a bolsevizmus kitörése után írta.

És ha nincs is igaza abban, hogy Tolsztoj a bolsevikiek győzelmén dolgozott, - mégis igaza van. Mert bár Tolsztoj a krisztusi kommunizmust hirdette, és az általános emberszeretetről prédikált, a földosztásra vonatkozólag Henry George tanainak a híve volt, - hogy minden föld a közvé, az államé, és hogy - mint nekem személyesen is mondta - »száz év múlva büntetendő cselekmény lesz, ha valakinek magántulajdona a föld.«

Ezt a tételt át akarta venni Lenin is, - bár a muzsik makacsságán belebukott.

Lenin, ez a Szibériát végzett teoretikus, a tolsztoji eszméket terror útján akarta megvalósítani, s az emberi szeretetet, a krisztusi jóságot gyilokkal, vérrel, a neki nem tetsző osztályok kipusztításával terjeszteni el a megkínzott földön.

Leninnek Tolsztoj csak lépcső volt, hogy arra álljon fel, és onnan hirdesse tanait, *melynek végső célja a mai civilizáció elpusztítása.*

S ugyancsak ezt a civilizációt akarta megsemmisíteni Tolsztoj is.

Neki se Goethe, se Shakespeare nem volt költő, a színház barbár multság, az opera nevetséges ostobaság, csak a gazdagok hitvány időtöltése a paloták, hívságos épületek, amelyeknek üres termeit adják inkább oda a szegényeknek, az aratás rablás, amivel a földesúr megrövidíti a parasztot... *Jósággal és szeretettel akarta a világrendet megváltoztatni, a szelíd és vértelen negációval, - azután jött Lenin és Trockij, aki a tolsztoji eszméket marxi alapon és terrorral óhajtotta a világ uralkodójává tenni.*

Tolsztoj az égi, az isteni forradalmat hirdette, és nem gondol arra, amire egyetlen forradalmár sem gondol, hogy a forradalom sohasem áll meg ott, ahol azt szítói és vezetői megállítani akarják.

A forradalom mindig tovább száguld a kitűzött célnél és rendszerint elpusztítja teremtőit.

A francia forradalomtól mindmáig így volt, és így lesz ez.

Tolsztoj még a háború előtt halt meg... De mégsem lehet halottnak tekinteni, mert eszméi éltek, küzdöttek, őt magát jelentették, az ő: Lev Nikolajevics Tolsztoj életét.

Jött a kommunizmus, de családok kiirtásával, házak rombadöntésével, egész néprétegek elpusztításával, korrupcióval, szegénységgel, hazugsággal és ellentmondással tele, és teremtett egy új burzsoáziát, amely magát ugyan proletáriátusnak nevezi, de már tele van az általa pusztulásra ítélt burzsoá-osztály minden bűnével és bürokratizmusával.

A meg hasonlítás és az átok, amely Tolsztoj eszméiből a jasznaja-poljanai családi kúriára áradt ki, megmérgezte az egész nagy Oroszország levegőjét is.

Tolsztoj fizikai valóságában ezt már nem érte meg, - de Zsófia Andrejevna, Bers doktor lánya ebbe belepusztult.

Tolsztojné 1918 november 8-án halt meg, tehát csaknem pontosan kilenc évvel férje után.

A kommunista uralom gyűlölte Tolsztojnét és fiait, bennük csak az arisztokratákat látta és a szegénység, a nyomor hónapjai köszöntöttek Jasznaja Poljana udvarházára.

Elfogyott az eledelük, húsup nem volt, hetekig dercét ettek s ünnep volt, ha cukor került a teához... A fiúk szétszóródtak Európában, Amerikában...

Tatjana Lvovna junker férje, Szuhotin meghalt, - de a bolsevikok Tolsztoj lányait többre becsülték, mint a fiúkat. A jasznaja-poljanai házat állami tulajdonnak minősítették s Tatjana Lvovna lett az állami gazdája. Ma is ott él... A régi szobákban, a régi bútorok közt... És mutogatja a látogatóknak:

- Ez volt a dolgozószobája..

Alexandra Lvovna a moszkvai Tolsztoj Múzeumban dolgozik s él apja emlékének, Vladimir Grigorevics Csertkov pedig Moszkvában lakik. Irodája van a Lefortovszky ucca 7-ik számú házában, ahol tovább szervezi a tolsztoji eszme praktikus terjesztését. Nagy Oroszország és a világ minden tolsztojánusának a címe meg van nála, a *Jegyinyenyie* (összetartás) című lapot szerkeszti s Alexandra Lvovnával együtt rendezi a Tolsztoj-Múzeumban Lev Nikolajevics kéziratait, levelezését és a vele foglalkozó kimeríthetetlen anyagot...

Goldenweiser tovább tanárkodik a moszkvai zeneakadémián s könyvet írt Tolsztojról, Bulgakov, Lev Nikolajevics utolsó titkára Európát járja s Tolsztojról szóló felolvasásokkal keresi meg kenyerét...

És Makovicky Dusán?

Véle kezdtem és véle végzem ezt a könyvet...

Tizenegy évig élt nélküle, - utána.

Azután öngyilkos lett!

Most megkérdezem, szabad-e egy tolsztojánusnak öngyilkosnak lenni?... Nem kell-e néki azt hinnie, hogy vannak még nála is sokkal szegényebbek, nyomorultabbak és néki azokért meg kell maradni, hogy segítsen rajtuk?...

Vajjon, öngyilkosságával nem árulja-e el a tolsztoji vallást?

És Makovicky Dusán mégis öngyilkos lett.

Miért?

Belátta, hogy nem lehet - vagy nem érdemes!

De igazán nem érdemes-e?

Az élet forrongást, küzdést jelent, az erősebbek előretörését, a tehetségesek harcát a tehetségtelenek ellen. És mindig akadnak tehetséges *elégedetlenek*, akik bélyegüket ráütik korukra és harcra nevelnek és szózatukkal át akarják zengeni az egész világot.

Tanítványaik támadnak, követőik, magyarázóik és félremagyarázóik, megindulnak a harcok, *a nagy elégedetlen* tanításának szellemi és művészi kiválasztódása és a rajongók azt hiszik, hogy a világ, az emberiség előbbre haladt.

Makovicky Dusán öngyilkos lett.

Mert megtudta az igazat.

Az emberiségért meg lehet halni, de megváltani nem lehet.